

Yadigar Əsgərova

Azərbaycanın görkəmli şəxsiyyətləri

SƏMƏD MƏNSUR

Həyatı və yaradıcılığı

**Redaktor
və buraxılışa məsul:** **Kərim Tahirov,**
professor,
Əməkdar mədəniyyət işçisi

Elmi redaktor: **Şirindil Alışanlı,**
Filologiya elmləri doktoru,
professor

Rəyçilər: **Sara Osmanlı,**
filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor
Safurə Quliyeva,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

Nəşrə hazırlayan: **Gülbəniz Səfərəliyeva**
Əməkdar mədəniyyət işçisi

Əsgərova Y. Səməd Mənsur. Həyat və yaradıcılığı / Elmi red.: Ş.Alışanlı, red. və burax. məsul K.Tahirov; rəy.: S.Osmanlı, S.Quliyeva.- Bakı, 2019.- 176 s.

XX əsrin əvvəllərində yazıb yaratmış şair, publisist, dramaturq, aktyor Səməd Mənsurun anadan olmasının 140 illiyinə həsr edilmiş kitabda görkəmli şairin həyat və yaradıcılığı, əsərləri haqqında məlumat verilir.

Kitab ədəbiyyatşünas alimlər və Azərbaycan ədəbiyyat tarixi ilə maraqlanan oxucular üçün nəzərdə tutulmuşdur.

ISBN 978-9952-526-04-2

Səməd Mənsur yaradıcılığı yeni elmi araşdırma kontekstində

XX yüzil Azərbaycan poeziyasının görkəmli nümayəndələrindən biri Səməd Mənsurun özünəməxsus yaradıcılıq üslubu kimi, həm də çox qərribə şair taleyi olmuşdur. Belə ki, bu şair məşhur və məlum 37-ci il repressiyasından on il əvvəl vəfat etməsinə rəğmən, onun bədii irsi ilə uzun müddət repressiya nümayəndələrinin irsi kimi davranılmışdır. Hətta deyərdim ki, 1956-cı ildə repressiyaya məruz qalana bəraət verildikdən sonra onların əsərlərinin bəxti açılsa da, S.Mənsurun ədəbi irsinin üzünə bu xoşbəxtlik gülməmişdir. Qərribəlik burasındadır ki, 50-ci illərdən sonra da sanki şairin əsərlərinin nəşrinə qeyri-rəsmi qadağa qoyulmuşdu. Hər halda şairin ölümündən sonra müstəqillik dövrünə qədər əsərləri mükəmməl şəkildə nəşr edilməmişdi. Buna baxmayaraq, yenə də qeyri-rəsmi şəkildə əsərləri ədəbi məclislərdə xatırlanır, şeirləri oxunurdu. Bu isə o demək idi ki, S.Mənsur poeziyası yaşayır və özünü yaşadır. Onun poeziyasını xalq arasında yaşadan həyat həqiqətlərini ifadə etməsi və sistemin ideoloji rüporuna boyun əyməməsi idi. Yalnız 80-ci illərin əvvəllərində şairin bir neçə şeiri almanaxda dərc edilmişdi. Ədəbi məclislərdə də şairin “Rəngdir” şeiri tez-tez səslənirdi. Ancaq onun həyat və yaradıcılığı geniş araşdırma mövzusu olmamışdı. Elmi rəhbərim professor, şair mərhum Arif Abdullazadənin dilindən bu digər şeirlərini çox eşitmişdim. Onun S.Mənsur yaradıcılığı ilə yaxından tanışlığı “Sədaqət ümidli” (Bakı, qəz., 1988, 7 yanvar) məqaləsinin yazılması ilə nəticələndi. Yadımdadır, şairin şeirlərindən ibarət bir qovluğu Səməd Mənsurun əsərlərini toplayıb əlifbamıza çevirən Əliheydər Hüseynovdan mən alıb A.Abdullazadəyə vermiş, oxuyub bitdikdən sonra isə qovluğu bir gün evdə saxlayaraq qaytarmışdım.

Həm Arif Abdullazadənin məqaləsində, həm də şairin şeirlərini oxuduqda S.Mənsurun tamamilə orijinal bir şair olduğunu yəqin etmişdim. Sonralar “Azərbaycan satirasının inkişaf problemləri” (Bakı, “Elm”, 2000) monoqrafiyamda ilk dəfə olaraq şairin yaradıcılığını elmi araşdırma obyektinə olaraq təhlilə cəlb etdim. Daha sonra isə üçcildlik “XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” (2011) dərsliyimin birinci cildində şairin ədəbi fikrimizdəki yerini müəyyənləşdirməyə çalışmışdım.

S.Mənsur yaradıcılığında poetik-fəlsəfi dərkətmə, rənglərin simvolikası ilə yanaşı, həyata, cəmiyyətə satirik, ironik və yumoristik baxış əsas yerlərdən birini tutur. Onun satirası Sabir satirası ilə yalnız səsləşmir, həm də bu satirik ənənəni yeni dövr və zaman çərçivəsində novatorcasına inkişaf etdirir. S.Mənsur yaradıcılıq metodu etibarilə sovet dövründə yeni proletar ədəbiyyatı ilə uyğun gəlmirdi. “Rəngdir” şeirinin 1926-cı ildə dərc olunması onun yaradıcılığına münasibətin dəyişməsində də müəyyən rol oynamışdır. Şeir yeni yaranan nikbin proletar poeziyası və mövcud inqilabi mübarizə ilə səsləşmədiyindən onun müəllifini “ümitsizlikdə” suçlayırdılar. Tənqidçi Mustafa Quliyev şairin ölümündən bir il sonra yazırdı: “Səməd Mənsurun pessimizmi Bayronun dünya kədəri deyildir, çünki Manfred iztirablarının nəğməkarı öz həyatını inqilabi mübarizədə qurtarır, öz məyusluğunu xeyirli fəaliyyətlə əvəz edir. Mənsurun pessimizmi daha çox XIX əsrin italyan şairi qraf Leopardinin ümitsizlik fəlsəfəsini xatırladır”.

S.Mənsurun lirikası kimi satirasının ideya bədii xüsusiyyətləri mövcud ideologiyanın tənqidinə məruz qalırdı. Şeirlərinin mövzu və problematikası proletar poeziya ənənəsinə uyğun gəlmədiyindən uzun müddət sovet ədəbi tənqidi və ədəbiyyatşünaslığında dekadent poeziyanın nümayəndəsi kimi qələmə verilmiş, satirik şeirləri isə bədii ədəbiyyat sahəsində müəyyən “əyinti”, “dolaşq fikirli şeirlər” hesab olunmuşdur. Şairin şəxsiyyəti və yaradıcılığına ögey münasibətin əsasında da məhz onun dövrü, quruluşu ifşa edən satira yaradıcılığı dururdu. Repressiyadan on

il əvvəl vəfat etmiş şairin sovet dövründə repressiya olunmuşlar qədər unudulması, şeirlərinin nəşr edilməməsi, yaradıcılığının isə araşdırmalardan kənar qalmasının səbəblərini həm də burada axtarmaq lazım gəlir.

Yaşadığı dövrün ictimai-siyasi hadisələrinə həm romantik, həm də satirik səpkidə münasibət bildirilir. Onun poeziyasında lirik, romantik duyğularla satirik, yumoristik düşüncə vəhdətdə çıxış edir. Bakı şairlərindən A.Müniri, Mir Ağazadə, Seyid Zərgər, Ə.Müznib və başqaları ilə yaradıcılıq və şəxsi yaxınlığı və bir müddət romantizm cərəyanına mənsub olması da yaradıcılığının sonrakı taleyinin müəyyənlişməsində rol oynamışdır. Hətta, 60-cı illərdə nəşr olunan "Azərbaycan sovet ədəbiyyatı tarixi"ndə (1967) "idealist romantizm" xəstəliyinə tutulanlar içərisində S.Mənsurun da adının çəkilməsi bədii düşüncəyə hələ də siyasi gözlüklə baxılmasının təzahürüdür.

S.Mənsur satirası ideya, forma və məzmun baxımından vəhdətdədir; onun ideali saxtılığın, gündən-günə cildini dəyişən "millət qəhrəmanları"nın əleyhinədir. Bütün zamanlarda bu "millət qəhrəmanları" mövcud şəraitdən istifadə edərək özlərinə siyasi, mənəvi-əxlaqi dividendlər qazanmağa çalışır, buqələmun kimi dondan-dona girirlər. "İski"lər, "ov"lar bu gün "li"ləndilər" (1918) şeirində siyasi şəraitdən asılı olaraq mövqelərini dəyişən bu "millət qəhrəmanları" kəskin satira atəşinə tutulur. Şeirdə siyasi şərait dəyişdikcə zahirləri kimi soyadlarında da dəyişiklik etməyə çalışan bu "millət", "vətən canbazları" yüksəlmək üçün müxtəlif üsullara əl atırlar. Dünən "iski", "ov" yarlığı ilə irəlidə gedənlər bu gün havanın dəyişməsi ilə "li"ləşməklə milliləşməyi düşünürlər. Təki onların işi yaxşı getsin, vəzifə və həyat pilləsində yüksəlsinlər. Sabah vəziyyət yenidən dəyişsə, onlar da dəyişərlər. Lakin şairin estetik idealına görə onlar yanılırlar. Zahiri dəyişmə heç də məzmunca dəyişməni ehtiva etmir.

"İski"lər, "ov"lar bu gün "li"ləndilər" şeiri əvvəldən axıra satirik təzadlar əsasında qurulur; "iski", "ov" və "li"lərin qarşılaşdırılması mövcud siyasi vəziyyətin ziddiyyətliliyini əks et-

dirir. "İski"lər "oğlu"ların "dəmsazı", "zadə"lər də "ov"ların həmrəzi olanlar hamısı "vətən" və "millət" canbazıdır. Bu satirik təzadlar mövcud durumda cəmiyyətinin ictimai dayaqlarını açıb göstərir:

*"İski"lər, "ov"lar bu gün "li"ləndilər,
Növi pərvərlər də milliləndilər.*

*Öylə bir təgyiri aləmdir bu gün,
Ax bu qazlar xalqa məhrəmdir bu gün.
Öz lisanın bilməyən kimdir bu gün,
Köhnə işlər həpsi faniləndilər
"İski"lər, "ov"lar bu gün "li"ləndilər.*

Şairin yaradıcılığına xas satirik bədii qarşılaşdırma cəmiyyətdə gedən ictimai-siyasi proseslərin diaqnozunu dəqiqliklə qoyur; məlum olur ki, "iski"lərin, "ov"ların dəyişməsi yalnız formadan irəli gəlmir, həm də məzmunla bağlıdır, əgər dövrən dəyişərsə əks proses yenə də baş verə bilər, atılmamış, sandığa qoyulmuş "iski"lər yenidən üzə çıxar. Satirik şeirdə uzaqgörənliklə verilmiş bu fikir bir neçə il sonra bolşeviklərin gəlişi ilə yenidən reallaşır.

S.Mənsur satirik yaradıcılığını sovet dövründə satiranın qarşısında embarqonun qoyulmasına rəğmən davam etdirmişdir. Proletar diktaturasının sərt nəzarəti altında şair bəzən ictimai proseslərdən çəkilsə, ifşa hədəflərini dəyişsə də müəyyən forma və vasitələrlə satirik ifşanı davam etdirir. Bu zaman şair satirik ümumiləşdirmədən daha çox, konkretləşdirməyə üstünlük verirdi. "İki aşığın deyişməsi" (1925) şeirində şair "Satir-agit" teatrının imkanlarından maksimum yararlanmağa çalışaraq sovetləşmə dövrünün ictimai anomaliyalarını üzə çıxarmağa çalışır. Qoca aşıqla cavan aşıq özlüyündə iki dövrü və quruluşu (keçmiş və yeni) təmsil edir. Əsas ifşa hədəfi isə xalqın vəziyyəti, yeni tarixi şəraitin diktatura anomaliyalarıdır.

S.Mənsur bir satirik kimi qorxmadan kəndlinin yenə “qan ağlamasını”, ispalkomun “dəmindən düşməməsi”ni, Çekanın “surətləri soldurması”nı, rüşvətin isə “cibləri doldurması”nı (bunlar isə dövrün reallıqları idi) vətəndaşlıq cəsarəti ilə ifadə edirdi. Şairin bu deyişməsində dövrün ictimai-siyasi xadimləri də ifşa hədəfi olur; mərkəzin əmrlərini can-başla yerinə yetirən bolşeviklərdən Mirzoyan, Mirbəşir Qasimov, Qəzənfər Musabəyovun törətdikləri əməllərin iç üzünü açılır. Uzun illər xalqı ağ günə çıxaran adamlar kimi təqdim olunan bu “qəhrəmanlar” şairin satirasında “zülmkar” (L.Mirzoyan), “qorxaq” (Q.Musabəyov), “sözündən məna çıxmayan” (M.Qasimov) satirik obraz səviyyəsinə qaldırılır.

S.Mənsur satirası 20-ci illərdə yalnız komik köhnəliyə, vaxtı keçmiş hadisələrə qarşı yönəlmir, həm də ictimai-siyasi ziddiyyətlərə qarşı çıxır. Bu cəhətdən “Bacıoğlunun dayıya ərizəsi” (1925), “Dayının bacıoğluya cavabı” (1925) şeirləri yalnız forma və struktur baxımından deyil, satirik kəskinlik, ideya və fikir axtarışları, eləcə də vətəndaşlıq cəsarəti etibarilə də yeni və orijinal olmaqla yanaşı, həm də mövcud şəraitdə Azərbaycan müstəqilliyinin qəsb edilməsinə ictimai etirazdır. Daim “parçala və hökm sür” imperiya siyasətinin indi başqa bir ad altında işğalçılıq siyasətinin mahiyyəti bu şeirlərdə “dayı-bacıoğlu” münasibətlərində aşkara çıxır. Şeirdən çıxan ümumi qayə Azərbaycanın mövcud siyasi durumuna etirazdır. Şura Azərbaycanında erməni-bolşevik ittifaqının at oynatdığı, ölkənin var-yoxunu taladıqları bir zamanda ölkənin tam müstəqil olması barədə siyasi etirazlar repressiyalarla müşayiət olunmuşdu. Lakin bu ictimai etiraz bədii düşüncədə öz əksini tapmamışdı. Əslində satirik ədəbiyyatda S.Mənsurun bu şeirləri ilə başlayan etiraz sonrakı mərhələdə davam etdirilmədi:

*Ay dayı, gəl bölüşək hər nə ki var vəlvələsiz,
Mən cəsarətsiz uşaq, sən kələmərd hövsələsiz.*

*Yer mənim, lehmə mənim, vışka mənim, neft sənin,
Beləliklə düzələr müşkül işi hər kəsənin.
Mənim olsun suları, çayları bu dəryanın,
Balığı, ikrası olsun, a dayı qurbanın.*

S.Mənsur son dərəcə kəskin satirik dillə dayı (Rusiya) ilə bacıoğlunun (Azərbaycan) tarixi “razborka”sını aparır. Bərabər şəkildə qardaşlıq ittifaqı adı altında qurulan yeni birlikdə “bacıoğlu” “dayı”ya ərizə ilə müraciət edir, bu “cəsarətsiz uşaq” özündə cəsarət tapıb “kələmərd, hövsələsiz” dayıya həqiqəti deməli olur. “Bacıoğlu” “dayıya” ərizəsini çox kəskin başlasa da barışıq üçün yer də qoyur: “Beləliklə, düzələr müşkül işi hər kəsənin”. “Bacıoğlu” vətənin hər şeyini “Dayıya” peşkəş verir, əvəzində isə bir “diləyini” də çatdırır:

*Mənə bir avtomobil, bir gözəl ev, bir kabinet,
Ver ki, daim eləyim, əmrinə qultək xidmət.*

Ölkənin düşdüyü çıxılmaz vəziyyət, respublikanı mərkəzə (Moskvaya) bağlayan bolşevik təfəkkürlü “millət xadimləri”nin bu işdə “əvəzsiz rolu”nun poetik, estetik təsnifatı bu satirik şeirdə obrazlı ifadəsini tapır. Ölkənin bütün var-yoxunu Moskvaya daşıyanlar yatmış xalqı oyatmaq və ayıltmaqdan əlavə “ona dəyməməyi” məsləhət görür, gözə kül üfürmək məqsədilə “bozbaş” yeməyə “Böyük Şor süzünü” istəyir. “Bacıoğlu” özünü də yaddan çıxarmır, “Dayı”sının əmrinə daim əməl etmək üçün “bir avtomobil, bir gözəl ev”, bir də “kabinet” arzusunda olduğunu gizlətmir. “Dayı”nın “bacıoğluya” cavabı da ictimai həyatla, gerçəkliklə bağlı olduğundandır ki, o, “Bacıoğlu”yla danışıq tonunu dəyişmir; elə əvvəlki “Yermolov ədası”, “böyük qardaş” pozası ilə danışmağa, “mən”, “mənim” deyən dilini kəsməyə üstünlük verir:

*Bacıoğlu, a qırışmal, bu nə sözdür, nə kələk?
Aramızda a gədə, "sən" nə demək, "mən" nə demək?
"Bu sənin, o biri mənim" yazdığını anlamadım.
Sərhədidən dışarı sən deyəsən atdın addım...*

S.Mənsur bolşevik diktaturasının tüğyan etdiyi bir zamanda sözdə müstəqil, əslində isə Moskvadan asılı olmasını ezop diliylə, sətiraltı mənalarla deyil, açıq, müstəqim şəkildə, satirik, sarkastik ifşa yolu ilə bildirir. Şeirdə qoyulan problem 20-ci illər Azərbaycanının siyasi həyatının poetik bədii təcəssümüdür. Şair mərkəzdən rəhm diləmir, Azərbaycan-Moskava münasibətləri "Bacıoğlu", "Dayı" müstəvisində verilir.

* * *

Müstəqillik dövründə S.Mənsurun əsərləri dəfələrlə nəşr edildiyi kimi, onun yaradıcılığı da müxtəlif aspektlərdən təhlil edilir. Bu isə onu deməyə əsas verir ki, yeni əsrdə şairin əsərləri öz aktuallığını itirmir. İndi onun yaradıcılığı haqqında məqalələr yazılır, həyatı, mühiti və yaradıcılığı kompleks şəkildə araşdırılır. Bu mənada filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Yadigar Əsgərovanın "Səməd Mənsur. Həyatı, mühiti, yaradıcılığı" monoqrafiyası maraq doğurur.

Məlum olduğu kimi, şairin həyatı və mühiti ayrıca fundamental şəkildə tədqiq edilməmişdi. Tədqiqatçı şairin anadan olması tarixi, ailə və ictimai mühiti ilə bağlı sənədlərə, faktlara əsaslanaraq müəyyən nəticələrə gəlir. Şairin bioqrafiyasındakı ən xırda detalları belə açıqlamaqla, əslində sovet dövründə onun şəxsiyyətinə və yaradıcılığına münasibətini ifadə etmiş olur. Bu cəhətdən XX əsrin əvvəllərində Azərbaycandakı cəmiyyətlərin, eləcə də mühitin və ictimai-siyasi proseslərin onun şəxsiyyətinin formalaşmasındakı rolu ortaya çıxır. M.Hadi, A.Buzovnalı, H.Cavid, A.Şaiq, N.Nərimanov, Ə.Cənnəti və başqalarının S.Mənsurla münasibətlərində ədəbi mühitin xarakteri açılmış olur. Tədqiqatçının S.Mənsur şeirlərinin nəşri tarixi problemin-

dən söz açması və bu istiqamətdə apardığı araşdırmalar da orijinallığı və əhatəliliyi ilə diqqəti cəlb edir.

Monoqrafiyanın əsas fəsilələrindən biri "Səməd Mənsurun poetik irsi" adlanır. Demək lazımdır ki, burada ilk dəfə olaraq şairin poetik irsi kompleks şəkildə tədqiqata cəlb edilir, onun lirik və satirik yaradıcılığının əsas cəhətləri elmi-nəzəri araşdırma yolu ilə üzə çıxır. XX yüzil Azərbaycan poeziyasının ən yaxşı nümunələrindən biri "Həpsi rəngdir" şeirini yeni prizmadan bütün yönərlə araşdırmaya cəlb edir. Bu təhlillərdə müəllif sovet ədəbiyyatşünaslığının şairin yaradıcılığına qərəzli münasibətini də ortaya çıxarır.

Y.Əsgərova şairin poeziyasının əsas qollarından biri satirik şeirlərini də, çox doğru olaraq tədqiqata cəlb edərək onu M.Ə.Sabirin davamçılarından hesab etməkdə tamamilə haqlıdır. Çünki S.Mənsur 1920-ci ilə qədər bir neçə satirik jurnallarda ("Tuti", "Şeypur" və s.) şeirlər çap etdirməklə yanaşı, sovet dövründə də çap olunan yeganə satirik jurnal "Molla Nəsrəddin"də tez-tez çap olunurdu. Bu cəhətdən tədqiqatçının S.Mənsuru "Molla Nəsrəddin" ədəbi məktəbinin davamçısı olaraq araşdırması tamamilə təbiidir.

S.Mənsur həm də görkəmli publisist və dramaturq kimi ədəbiyyat tarixində müəyyən yer tutur. Publisistin qələmindən çıxan onlarla felyetonun mövzu, problematika etibarilə təhlil edilməsi ilə yerinə düşür. S.Mənsurun kiçik nəsr parçalarında və felyetonlarında özünəməxsus orijinal satirik bədii təsvir və ifadə vasitələrindən, mübaligə və təşbehlərdən geniş istifadə etməsi onun satira sahəsində də eyni dərəcədə nail olduğunu göstərir.

Yaxşı haldır ki, müəllif S.Mənsurun yaradıcılığını hərtərəfli araşdırmaq üçün onun dramaturgiyasına da müraciət etmiş, indiyədək ədəbiyyat tariximizdə adı belə çəkilməyən "Maarif", "Cinayət", "Dərviş", "Rəzalət səbəbləri", "Mükafat", "Aktyor" və s. pyeslərini təhlil etmişdir. Tədqiqatçı bu pyeslərlə bağlı belə bir fikrində haqlıdır ki, kiçikhəcmli bu əsərlər öz dövrü üçün mütərəqqi olmaqla yanaşı, dramaturqun həyata açıq gözlə

baxmasını şərtləndirir. Dramaturq bu əsərlərlə mövcud Azərbaycan mühitini təsvir etməyə çalışır, cəmiyyətin inkişafına mane olan mövhumat və cəhalətə qarşı mübarizə aparırdı.

Bütövlükdə götürdükdə, S.Mənsurun həyat və yaradıcılığına həsr olunmuş monoqrafiya bu sahədə olan boşluğu tamamilə aradan qaldırır. Səksən illik bir dövr ərzində tədqiqatdan kənarda qalan şairin həyat və yaradıcılığı bütünlüklə əhatə olunur. Tədqiqatçı son dərəcə səbrlə şair və dramaturqun yaradıcılığı ilə bağlı mövcud araşdırmaların, demək olar ki, hamısını tədqiqata cəlb etmiş, bəzi faktları dəqiqləşdirmişdir.

İnanıram ki, Y.Əsgərovanın S.Mənsur yaradıcılığı və ədəbi fəaliyyəti haqqında olan bu kitabı ədəbiyyatşünaslığımızı daha da zənginləşdirdiyi kimi, geniş oxucuların da marağına səbəb olacaqdır.

Bədirxan Əhmədli,
filologiya üzrə elmlər doktoru,
professor

Giriş

Avropa ilə Şərqi qovuşağında yerləşən Azərbaycan XX əsrin əvvəllərində ziddiyyətli tarixi şəraitlə üzləşsə də yeni məzmunlu milli ədəbiyyatın tərəqqisi üçün çalışan yaradıcı ziyalılarımız geniş ədəbi-mədəni əlaqələrdən faydalanır, M.F.Axundovun ideya-bədii təfəkkürdə formalaşdırdığı ədəbi prosesin ictimai gerçəkliyə dinamik təsiri davam etdirilirdi. Tarixi-ictimai şərait milli ədəbi şüurun inkişafı üçün şərait yaradır, yüksələn milli hərəkət bütün vətənpərvər ziyalıları öz ətrafında birləşdirirdi.

İctimai-siyasi hadisələrə münasibətdə bədbin ovqat, gerçəkliyin tutqun boyalarla görünmə XX əsrin əvvəllərində, ümumiyyətlə, dünya bədii fikrinin başlıca estetik ifadəsi olan ekzistensial təfəkkür formasında diqqəti cəlb edir. Azərbaycan ədəbiyyatında belə motivlər həm də Şərq fəlsəfi fikrindən, milli klassik poeziyanın əbədi “kədər” qatından, sufi dünyagörüşündən qaynaqlanırdı.

Lirik poeziyamızın dahi sənətkarı Füzuli yaradıcılığında “bəşəri kədər” poetik düşüncə tərzini kimi dövrün ictimai reallığında yeni keyfiyyətlər almaqda idi. Müxtəlif üslubi istiqamətlərin, ədəbi cərəyanların bədii söz sərəflərini artıq vahid amal, ideya mövqeyi birləşdirirdi. Klassik ədəbiyyatımızın ana xətti olan “kədər”, “dərd” motivi C.Məmmədquluzadəni, M.Ə.Sabiri, H.Cavidini, M.Hadini qovuşduran mənəvi-milli dəyər kimi adi ovqat, acizlik və gücsüzlük əlaməti deyil, ədalətsiz ictimai-siyasi gerçəkliyə, real bəşəri həqiqətlərə bağlanmaqda idi. Dövrün sosial hadisələrinə həssas poeziya poetik bəsinətlə gələcəyin qaranlıq günlərini, müdhiş kölgələrini əks etdirirdi. Ona görə də iyirminci illərin bəşəri pessimizmi əsassız şübhələrdən uzaq romantik xəyala deyil, obyektiv faktlarla aşkarlanan həqiqətə çevrildi. Həmin həqiqət milyonlarla insanın

məhvinə səbəb olan qanlı müharibələrdə, 1937-ci il hadisələrində, sovet quruluşunun bəzi naqis təzahürlərində bir daha özünü göstərdi. H.Cavidin, M.Hadinin, S.Mənsurun yaradıcılığında romantik ideyaların insan və cəmiyyət səviyyəsində qoyuluşunu da dünya poeziyasına xas olan cəhətlərdən hesab etmək olar.

XX yüzilliyin əvvəllərində yaşayıb yaratmış Azərbaycan ziyalıları Şərq mühiti, müsəlman mədəniyyəti ilə sıx bağlı olan və xalqın, vətənin tərəqqisi naminə təmənnasız xidmətlər göstərən ayıq mühakiməli, sarsılmaz əqidəli ədəbiyyat və incəsənət, elm və sənət fədailəri olmuşlar. Müəyyən bir dövrdə bu ziyalılara “xalq düşməni” kimi ittihamlar verildi, onların yaradıcılığı, milli mədəniyyət sahəsindəki fəaliyyətlərinə bir müddət laqeydlik göstərilsə də, tarixin yaddaşı üçün qaralanmağa cəhd edilsə də gec-tez həqiqət qələbə çaldı. Onlarca əsər təkrar-təkrar çap edildi, haqlarında çox sayda məqalə və kitablar yazıldı. Belə şəxsiyyətlərdən biri XX əsrin əvvəlində yazıb yaratmış şair, publisist, dramaturq, aktyor kimi tanınmış, milli ədəbiyyatımızda xüsusi yeri olan Səməd Mənsurdur.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan poeziyasının görkəmli nümayəndələrindən sayılan Səməd Mənsur özünəməxsus bədii üslubu, kəsərli tənqidi, ictimai həyata fəal, cəsarətli müdaxiləsi ilə tanınan sənətkarlardan olmuşdur. O, istedadlı şair, həvəskar aktyor, bacarıqlı tərcüməçi, ictimai xadim kimi fəaliyyət göstərmiş, milli mədəniyyətin inkişafı yolunda aramsız çalışmışdır. Lirik və satirik əsərləri, bədii publisistikası onun ictimai, fəlsəfi görüşlərinin ifadəsi, mənalı, məzmunlu həyatının ədəbi səhifələridir.

Səməd Mənsurun yaradıcılığı onun şəxsiyyəti ilə sıx bağlı idi. İctimai gerçəkliyə ədəbi münasibəti şairin həyatdakı mövqeyindən fərqlənmirdi. O, əsərlərində də, həyatda da həqiqət tərəfdarı kimi çıxış edirdi.

İstedadlı şairin yaradıcılığa başladığı dövrdə böyük ədəbi simalar yetişir, milli ictimai mühitdə müxtəlif üslubi meyillər və

istiqlətlər bir-birini tamamlayırdı. Onların təsiri ilə bədii tənqidi tənqidi istiqamətli, üsyankar, həqiqətsevər poeziya kimi sevilirdi. Təsadüfi deyil ki, vətəndaş-şairin romantik və realist üslubda yazdığı çoxsaylı əsərlərdə sərt satirik başlanğıc, tənqidi yanaşma, milli bələlərimizin müstəqim üsulla ifşası ön plana çəkilmişdir. Milli mədəniyyətimizin müasir mərhələsində Səməd Mənsur kimi şəxsiyyətlərin öyrənilməsi və tanınması, ədəbi-elmi fikrin yenidən onlara doğru istiqamətləndirilməsi ədəbiyyatşünaslığımızın aktual məsələlərindən biridir. Çünki xalqın milli mədəniyyətinin yüksəldiyi bir şəraitdə bu mövzular ciddi mənə və məzmun kəsb edir.

Səməd Mənsurun lirik və satirik yaradıcılığı, publisistikası və dram əsərləridir. XX əsrdə müxtəlif qəzet və jurnallarda çap olunmuş şeirləri ilə yanaşı, “Şeypur” jurnalında çap olunmuş və arxivlərdə saxlanan materiallar əsasında öyrənilmişdir.

Monoqrafiyanın yazılmasında məqsəd yaradıcılığı tarixi ədalətsizlik nəticəsində qərəzli olaraq diqqətdən kənar qalmış Səməd Mənsurun həyatını, irsini lazımcına öyrənmək, təhlil etmək və onun ədəbiyyata xidmətlərini dəyərləndirməkdən, mövqeyini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

XX əsrin əvvəllərində tanınmış ədəbi-ictimai simalardan olan Səməd Mənsur zamanının aparıcı ədəbi meyil və istiqamətlərini yaradıcılığında özünəməxsus bir tərzdə əks etdirən şair olmuşdur. Bir çox yaradıcı ziyalılar kimi S.Mənsur repressiyalar dövrünün cismani əzablarını, faciə və müsibətlərini ona görə görmədi ki, dünyasını tez dəyişdi, 1927-ci ildə 47 yaşında vəfat etdi. Lakin yaradıcılığına olan sərt tənqidi münasibət onun ruhu üçün hər cür fiziki əzablardan daha ağır oldu. Əvvəlcə ümid və şövqlə qarşıladığı son günlərində isə Sovet hakimiyyətinə inamsızlığı get-gedə dərinləşdiyi üçün Səməd Mənsurun mənəvi dünyasına xas olan bədbin və kədərli hallar daha da artır, şairin həyatını dözülməz edirdi. Bu illərdə o, bədii yaradıcılıqdan (bir-iki şeir istisna olmaqla) əl çəkmiş, total quruluşun ideoloji

qəlibləri yönümündə tərənnüm şeirləri yazmamışdır. Aydın məsləkli, ictimai-siyasi həyata ayıq yanaşan sənətkar artıq yeni quruluşa bəslədiyi ümidini itirmiş, xeyli bədbinləşmişdi. Ədəbi mühitdə yaranan proletkultçuluq xaosu, insanlara qarşı oyanan inamsızlıq, şairin qəlbindəki böhranı daha da dərinləşdirirdi. Bəlkə bu səbəbdəndir ki, yaradıcılıqla məşğul olduğu illər boyu son illərədək əsərləri kitab halında çap olunmamış, ədəbi-ictimai fəaliyyəti, xidmətləri lazımınca qiymətləndirilməmişdir. XX əsrin son on illiyinə qədər yalnız “Həpsi rəngdir” şeirinin müəllifi kimi tanıtılan Səməd Mənsurun yüzə qədər lirik və satirik şeiri, habelə pyesləri qalmışdır. Onun şeirlərindən ibarət ilk kitabça yazıçı Anarın təşəbbüsü və “Ön sözü” ilə 1993-cü ildə nəşr edilmişdir. Daha sonralar S.Mənsurun yaradıcılığının bütün janrlarını əhatə edən kitabları nəşr edilmiş, onun haqqında çoxsaylı elmi-publisistik yazılar çap olunmuşdur.

I FƏSİL

SƏMƏD MƏNSURUN HƏYATI VƏ ƏDƏBİ-İCTİMAİ MÜHİTİ

1.1. Səməd Mənsurun həyatı

Səməd Mənsur Hacı Əhməd oğlu Kazımov (Kazımzadə) Bakıda doğulmuşdur. Şairin təvəllüdü mənbələrdə müxtəlif tarixlərdə çatdırılır: “İqtisadi xəbərlər” jurnalının 1927-ci il nömrələrinin birində 1880¹, şairin ölümü münasibətilə çıxan nekroloqda 1887², Əliabbas Müznibin Səməd Mənsur haqqında yazdığı “Tərcümeyi-hal”ında isə 1885³-ci il kimi göstərilmişdir. Əlyazmalar İnstitutunun arxivində saxlanan “Azərbaycan ədəbiyyat cəmiyyəti”nin sorğu vərəqində Səməd Mənsur özünü 1879-cu ildə anadan olduğunu qeyd etmişdir⁴. Fikrimizcə, şairin öz əli ilə yazdığı sorğu vərəqindəki təvəllüd tarixi daha dəqiqdir.

M.Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun arxivində Səməd Mənsura aid qovluqların birində onun ərəb əlifbası ilə yazdığı avtobioqrafik məlumatlara rast gəldik. Vərəqlərin birində müəllif əsasən uşaqlıq xatirələrini, o biri yazılarında isə 1920-ci ilə qədər həyatını, iş fəaliyyətini təsvir edir. Onları oxuduqca, biz həm şairin həyat yolunu, həm də yaşadığı dövrün mənzərəsini təsvir etmiş oluruq.

Əlyazmalarından, məktublarından görünür ki, şair olduqca mühafizəkar ruhlu ailədə böyümüşdür. Ticarətlə məşğul olan atası Hacı Əhməd şeirdən, sənətdən uzaq olmuş, Səməd Mənsur

¹İqtisadi xəbərlər. 1927, №1, (91), 92,54

²Yeni fikir, 1927, 30 yanvar.

³Füzuli ad.Ə.İ.S- 348, 9301. Tərcümeyi-halı və şeirlər.

⁴Füzuli ad.Ə.İ.S- 348, 9301. Tərcümeyi-halı və şeirlər.

ondan kifayət qədər qayğı və məhəbbət görməmişdir. Bu barədə yazmasa da əlyazmalarındakı nisgil və anlaşılmazlıqları da gizlədə bilməmişdir. Cavad Axundzadəyə yazdığı avtobioqrafik məzmunlu məktubda şair öz həyatını təfəssilatı ilə nəql edir, ünsiyyətdə olduğu müxtəlif insanlardan danışır. Pərakəndə halda Əlyazmalar İnstitutunda saxlanılan bu məktubun yalnız üç səhifəsini əldə etmişik, qalan hissələr isə itmişdir. Epistoliar irsi o qədər də zəngin olmayan şairin bir məktubu onun həyatını öyrənmək üçün çox maraqlı və əhəmiyyətlidir:

“Sevgili Cavad, dünən axşam söylədiyim mətləb qəlbimdə son dərəcə caiz olduğundan dolayı kəndi sərgüzəştimi yazmaq arzusuna düşdüm. Neyçün səni müxtib tutdum? Orasını mən də bilməyirəm. Nə isə, hər gün xanəndə bir məktub bulacaqsan. Ümid edirəm ki, cırıb atmaz və məndən xatirə olaraq saxlarsın.

– Qəni dünyaya gəlmədən pədərım Bakının zənginlərindən biri olmuşdur. Fəqət mən ailəmizi son dərəcə fəlakətdə buldum. Kiçik qardaş olduğum üçün böyük qardaşlarımın köhnəlmiş əlbisələrini geyib evdə bir xidmətkar sifətilə yaşardım. Vəzifəm odun daşımaq, odun yarmaq, bazara getmək kimi şeylər idi. Bir qədər böyüyəndən sonra məni məhəllə məscidindən olan mədrəsəyə göndərdilər”⁵.

10 yaşlarında balaca Səməd İcərişəhərin Hamamçılar Məscidində Molla Səttar və Molla Ağababanın yanında ərəb əlifbasını, Quran surələrini öyrənməyə başlayır. Lakin onun bu təhsili uzun çəkmir, yarımçıq qalır. Tezliklə atası İranın Təngəbun şəhərindən qayıdıb gələrək nökrəçilik etmək üçün balaca Səmədi də özü ilə aparır. Onlar iki il yarım burada qalırlar. Təngəbun şairin xoşuna gəlir, xatirələrində bu şəhərin gözəl təbiətinə vurğunluğundan, dostlaşdığı balaca Tağıya məhəbbətindən danışır. Bir azdan çox sevdiyi Tağı yatalaq xəstəliyinə tutularaq vəfat edir və bu hadisə Səmədi çox

⁵Füzuli ad. Ə.İ. Fond 16, sax.vah. 7156. Vərəq 23-26.

kədərəndirir. Maddi vəziyyəti yaxşılaşan kimi atası uşağı yenə də evlərinə qaytarır.

1891-ci ilin payızında hələ kiçik yaşlarından elmə, yazı-pozuya marağını nəzərə alaraq Səmədi rus-müsəlman məktəbinə qoyurlar. Bu məktəbdə həmin vaxt Həbib bəy Mahmudbəyov, Soltan Məcid Qənizadə kimi görkəmli maarifçilər dərs deyirdilər. Səməd Mənsurun şair kimi yetişməsinə, gələcəkdə geniş teatr fəaliyyətinə, səhnəyə olan məhəbbətinə həmin ziyalıların böyük təsiri olmuşdur. “Bu müəllim-yazıcıların bütün yaradıcılıq fəaliyyəti məktəb, maarif tələblərinə uyğunlaşdırılmışdır. Həmin yazıcılar qələmləri ilə məktəbdəki əməli müəllimlik fəaliyyətlərini tamamlayırdılar⁶. “Gəlinlər həmayili”, “Müəllimlər iftixarı”, “Allah xofu” əsərlərinin müəllifi olan Soltan Məcid Qənizadə öz tələbələrinə işdə, əməldə düz olmağı öyrədir, nəfsə üstün gəlməyi təbliğ edərək “ədəbiyyatı tərbiyəvi vasitə kimi qiymətləndirirdi”⁷.

Görkəmli teatrşünas alim C.Cəfərov hər iki müəllimin teatr fəaliyyəti haqqında geniş söhbət açmış, S.M.Qənizadənin bir rejissor, N.Nərimanov və H.Mahmudbəyovun isə aktyor kimi Azərbaycan teatrı tarixində müəyyən xidmətlərini göstərmişdir: “Azərbaycan teatrı mədəniyyəti yaranması işinə xeyli zəhmət sərf edən xalq müəllimi H.Mahmudbəyov da realist aktyor istedadına malik idi. O, xüsusən M.F.Axundovun komediyalarında müvəffəqiyyətlə oynayırdı. Onun sevimli rollarından biri Hacı Qara idi. H.Mahmudbəyov Azərbaycan səhnəsinin müxtəlif inkişaf dövrlərində bir çox aktyorların şah rolu olan Hacı Qaranın üçüncü ifaçısı idi. H.Mahmudbəyov Hacı Qaranı realist səpkidə böyük həvəs və diqqətlə oynayaraq məhdud və ibtidai düşüncə sahibi olan xəsis bir tacir surəti yaradırdı”⁸.

⁶XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı, Bakı, 1969, s.170.

⁷Vəlixanov Nadir. Azərbaycan maarifçi-realist ədəbiyyatı. Bakı: Elm 1983, s.103, s. 18.

⁸Cəfərov Cəfər. Azərbaycan teatrı. Bakı: Azərneşr, 1974, s.37.

“1888-ci ildə ilk aktyor cəmiyyəti təşkil olunmuşdur. Bu cəmiyyətin banisi Həsən bəy Zərdabi və Həbib bəy Mahmudbəyovdur. Lakin bu cəmiyyətin müəyyən məramnaməsi yox idi. Cəmiyyət üzvlərinin hamısı müəllimlər idi. Ona görə də cəmiyyətin ömrü çox olmur və dağılır”⁹.

İyirminci əsrin əvvəllərindəki mətbuatdan H.Mahmudbəyovun 1887-ci ildə Tiflisdə təhsilini başa vurandan sonra Bakıya qayıdaraq rus və müsəlman məktəbinin əsasını qoyduğunu öyrənirik..

Həbib bəyin himayəsində olan rus-müsəlman məktəbində fars dili də keçilirdi. Səməd Mənsur İranda olarkən fars dilini yaxşı öyrəndiyindən dərsləri asanlıqla mənimsəyir, ruscaı öyrənməyə daha çox səy göstərirdi. Atası 1894-cü illərdə ticarətin pis getməsi ilə əlaqədar Səmədi yenə də Təngəbuna aparır. O, uşaqlıq illərindən bacarıqlı, zəhmətkeş idi. Lakin ailəsi bu qabiliyyətindən sui-istifadə edir, oğlanın elmə və ədəbiyyata marağını lazımınca qiymətləndirə bilmirdi. Rəhmsiz yeznəsi Hacı Teymur uşağı incidir, olmazın əziyyətlər verməkdən çəkinmir və heç vaxt onun zəhmətinə hörmət göstərmirdi. Bir il dözəndən sonra Səməd yenə Bakıya – evlərinə qayıdır.

Uşağın əvvəlki kimi məktəbdə oxumaq istədiyini biləndə anası məcbur olub onu Həbib bəyin məktəbinə qoydu. “Təngəbunda olan zaman bir çox şeylər yazmışdım və həpsini bir dəftərdə toplamışdım. Bir neçə milli nəğmələr yazıb şagirdlərlə səhnədə oxudum. Əhd və istək ilə 1895-ci ildə Həbib bəyin dörd dərəcəli məktəbini bitirdim. Rusca yazmağı və oxumağı öyrən-dim”¹⁰.

Az-çox savadı olan on altı yaşlı gənc təhsilini davam etdirməyə imkan tapmadığına görə malokan Qaşışovun kontorunda işə düzəlir, zəhməti, düzlüyü və bacarığı sayəsində bu adamın məhəbbətini qazanır. Səməd sahibkarın özündən beş yaş böyük

olan qızı Mariyaya vurulur. Onun məhəbbəti daha çox platonik xarakterli olduğundan ciddi münasibətlərə gətirib çıxarmır. Qızın ailəsi bundan xəbər tutsa da, onların səmimi münasibəti pozulmur, ailəvi dostluğa çevrilir. “O vaxt bəni evlərinə çağırıb oxudardılar, get-gedə bütün ailə bəni sevdi”¹¹. Qızın atası gəncin ağıllı və istedadlı olduğunu görüb kömək məqsədilə öz xərcinə bəhriyyə məktəbinə getməsi üçün şərait yaradır. Yaxşı oxuduğuna görə Səməd müavinət ala bilir, eyni zamanda Musa Nağıyevin kontorunda çalışır, yaxşı maaş alır, ailəsini də dolandırır. Məktəbi qurtarmasına səkkiz ay qalmış atası İrandan qayıdır və Səmədin yalvarışlarına baxmayaraq oxumasına mane olur, uşaq təhsilini yarımçıq qoymaq məcburiyyətində qalır. Atası oğlunu başa düşmədən, başladığı gözəl işləri nəzərə almadan onu yenə də İrana aparır.

“Orada yeddi ay çalışandan sonra onların zülmünə davam etməyib Bakıya hiddət etdim. Bəradərim bənə – “get, başını saxla! – deyib çöndü”¹².

Doğma adamlarının soyuqluğu və insafsızlığı Səmədi ömrü boyu incitmişdir. Lakin ürəyiyumşaq və rəhmlı olduğundan o, həmişə qohumlarının günahını bağışlayır, hər şeyi yenidən başlayırdı.

1897-ci ildə Ağabala Quliyevin dükanına işə düzələn Səməd Mənsur xəzinədar vəzifəsində çalışır. “Ağabala son dərəcə əxlaqsız, insanla heyvana fərq qoymayan adam idi, öluncə işlədər, vurmaqdan da çəkinməzdi”¹³.

Üç il əzab çəkəndən sonra dözə bilməyərək dostlarının təşəbbüsü ilə oradan xilas olmağa can atır və tezliklə istəyinə çatır, Rəsulov qardaşlarının idarəsinə keçir. Burada gündəlik işləri ilə rahat məşğul olur, boş vaxtlarını ictimai işlərə, yoldaşlarına, musiqiyə həsr edirdi.

¹¹Yenə orada.

¹²Füzuli ad. Ə.İ. Fond 16, sax. Vah. 7156. Vərəq 23- 26.

¹³Yenə orada.

⁹Yenə orada, s. 380.

¹⁰Füzuli ad. Ə.İ. Fond 16, sax. Vah. 7156. Vərəq 23- 26.

“Mən o vaxt mükəmməl xanəndə idim və az-az qarmon çalmağa da başlamışdım. Bir günüm belə müəşiqəsiz keçmirdi. Bu illərdə tar çalmağı öyrənməyə başladım. Müəllimim də kəndim oldum”¹⁴.

İki illik müstəqil həyatdan sonra 1892-ci ildə qardaşı Hacı Ağa və yeznəsi Mir Teymur İranda neft ticarəti ilə məşğul olmaq üçün Səmədi də özləri ilə getməyə təhrik edirlər.

Rəsulov qardaşlarının kontorunda Səməd işbilən və sadıq adam olan Məhəmmədəli Salehovla tanış olmuşdu. O, Səmədə əməyindən mənfəət və gəlir götürməyə imkan yaradır, faydalı məsləhətlər verirdi. Məhəmmədəli də öz həmkarına İrana getməyi “nəsihət edir”, lakin nankor qohumlar Səmədin əməyini istismar etmək üçün hər cür hiyləyə əl atır, onun anasına olan məhəbbətindən də istifadə etməyə çalışırdılar. Bu alçaq adamların təkidi və anasının yalvarışları Səmədi getməyə məcbur edir. Onun bacarığı, iştirakı ilə ticarət işləri yaxşı gedir, lakin mühasibliklə əlaqədar Bakıya gələndə neft oğurlayıb satan adam kimi Səmədi işdən xaric edirlər.

Bir qədər Ağabala Quliyevin, Mustafa Rəsulovun dükanında çalışandan sonra qohumları yenə də öz mənfəətləri üçün ondan yapışırlar. “Anamı ortaya salıb, Qurani gözüümün qabağında öpüb bənimlə notarius əlilə müqavilənamə bağlayaraq bəradərim məni Təngəbuna göndərdi. Orada tüğyan edən vəba xəstəliyinə baxmayaraq getdim və çoxlu pul qazandım, çünki xəstəliyə görə Bakı tacirləri buralara gəlməmişdilər”¹⁵. Əvvəlki hadisələr yenə təkrar olundu, Səməd Mənsurun haqqı ödənilməmiş qaldı. Ədalətsiz münasibətdən sarsılan şair on altı ay ağır xəstə yatdı.

Sağalandan sonra altı il M.Nağıyevin idarəsində işləyir, 1911-ci ildən Balabəy Aşurovun idarəsində mühasib kimi çalışaraq 1917-ci ilə kimi burada xidmət edir. Elə həmin ildə

¹⁴ Yenə orada.

¹⁵Füzuli ad. Ə.İ. Fond 16, sax. Vah. 7156. Vərəq 23- 26.

bütün var-dövlətini toplayaraq “Turan” mətbəəsini yaradır.

Şair iki dəfə evlənmiş, birinci nikahı uğursuz nəticələnsə də, ikinci dəfə taleyi üzünə gülmüş, yaxşı ailə qurmağa müvəffəq olmuşdur. Həyatının son günlərində Səməd Mənsur “Övladlarıma vəsiyyətim” adlı məktub qoyub getmişdir. Bu yazı təkcə öyüd və nəsihətdən ibarət deyil, həssas bir atanın xarakterindəki mənəvi-əxlaqi bütövlüyü, düzlüyü təcəssüm etdirən nümunədir. Ağır ömür yolu keçən insanın müdrik sözləri böyük tərbiyəvi əhəmiyyət daşıyır: “Çox cavan ikən, on beş-on altı yaşlarımdan kəndi zəhmətlərim sayəsində yaşamağa başladım. Savadsız, məlumatsız meydana atıldım. Təbii zəkavətə malik olduğumdan hər şeyi tədqiq etmək, hər şeyi anlamaq təbii xasiyyətim oldu. Hər bir məsələdə istər o məsələ məaşi məsələ olsun, istər zayə nəqd, yaxud adi ticarət məsələsi olsun, bir dəfə də olsun, əhəmiyyətsiz buraxmazdım. Daima yazılar ilə, kitablar ilə uğraşardım”¹⁶.

Gənc nəsələ hava, su kimi lazımlı fikirlər “Övladlarıma vəsiyyətim”in əsas mövzusunun təşkil edir. Şair böyük məhəbbət və fəxrlə öz fikirlərini övladlarına çatdırır: “Vicdanımın pak olduğundan dolayı bu dünyada sərvət və miknət sahibi olmadım. Ona görə sizin üçün boş, yavan məsləhətlərdən başqa bir şey dünyada buraxmamadım. Sanmayın ki, sərvət və miknətsizliyimə təəssüf edirəm, yox, pak vicdan hər bir miknətdən qiymətlidir”¹⁷. Bütün yaradıcılığında, hətta satiralarında da duyulan bədbinlik, dövründəki ədalətsizliklərdən doğan kədərli yanaşı, əsərdə gələcəyə inam, nikbin münasibət vardır. Övladlarına təmiz ailə qurmağı, namusla, düzlüklə yaşamağı tövsiyə edən şair inanır ki, insan yalnız gözütoxluqla, aza qane olmaqla daha xoşbəxt ola bilər. Sənətkar evlənmək, səmimi yaşamağa dair faydalı məsləhətlər verir. Bu məsləhətlər tipik azərbaycanlı ailəsinə məxsus ən gözəl və ən müsbət cəhətləri qabarıq şəkildə təcəssüm etdirir, münasibətlərin qarşılıqlı hörmət əsasında

¹⁶Mənsur Səməd. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 247 s, s220.

¹⁷Yenə orada, 247 s, s 221.

yaranasını vacib sayırdı. Ailənin həyatda və cəmiyyətdə rolu, mövqeyi haqqında “Vəsiyyətlərim” əsərindən aydın təsəvvür almaq mümkün olur: “Dünyada ən böyük hiylə sədaqətdir. Sədaqət ilə hər ürəyi ələ almaq olar. Hər mətlubi ələ gətirmək olar... Hər oğlan və hər qız təəhhül etdikdən sonra öz rəfiqə və rəfiqini bütün hissiyyatı ilə, bütün varlığı ilə sevməlidir. Bir ailədə ki sevgi olmadı, orada bədbəxtlik hökmran olar. Sevməkdə də sədaqət gözlənilməlidir”¹⁸.

“Övladıma vəsiyyətlərim”də bütün mənəvi dəyərlərin ən mühümü sədaqət və pak vicdan əsas mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlər kimi verilir: “Həyatın hansı sahəsinə atılsan, əlindən tutan, səni salamətə çıxaran haman sədaqət olacaq”¹⁹. “Sədaqət ümidli” məqa-ləsini S.Mənsura həsr etmiş A.Abdullazadənin düşündüyü kimi: “S.Mənsurun bütün ömür yolu, əməyi, fəaliyyəti belə bir sədaqətə ən dolğun örnək sayıla bilər...”²⁰.

Memuar ədəbiyyatından bəhs edən tədqiqatçı Nailə Səmədova “İnsan, zaman və həyat” kitabında Səməd Mənsurun “Övladlarıma vəsiyyətim” əsərini şairin həyat yolunun müəyyən mərhələlərinin işıqlandırılmasında, dünyagörüşünün, baxışlarının müəyyənləşdirilməsində vacib mənbə sayır²¹.

1.2. Ədəbi-ictimai mühiti

İyirminci əsrin əvvəllərində poeziyanın M.Hadi, H.Cavid, A.Şaiq, C.Cabbarlı kimi fəal nümayəndələri ilə yanaşı, ədəbi məclis səviyyəsində yerli sənətkarları da çox idi. Belə həvəskar şairlər dövrü mətbuat səhifələrində də çıxış edir, yaradıcılıq mübadiləsi aparırdılar. “XIX əsrin ikinci yarısından XX yüzil-

¹⁸Yenə orada. s. 221.

¹⁹Yenə orada.

²⁰Abdullazadə Arif. Sədaqət ümidli. “Bakı” qəz., 1988, 7 yanvar, s 4.

²¹Səmədova Nailə. İnsan, zaman və həyat həqiqəti. Bakı: Nurlan, 2011, 237 s, s.121.

liyin 20-ci illərinə kimi mövcud olmuş “Məcməüş-şüəra” ədəbi məclisi təqribən yarım əsrdən çox fəaliyyəti dövründə çox nüfuzlu, qüdrətli şairlər yetirmişdir. Məhəmmədəğa Cürmidən sonra Məşədi Azərin sədr olduğu bu ədəbi məclis eyni zamanda muğam, musiqi ocağı kimi təkcə Bakı və Abşeronda deyil, Şamaxı, Şuşa, Dərbənd, Lənkəran, Təbriz şəhərlərində də tanınmış, onun ayrı-ayrı üzvləri həmin şəhərlərdəki ədəbi məclislərlə əlaqə saxlamışlar... Həmin illərdə Ağakərim Salik, Əbdülxalığ Cənnəti, Məşədi Azər Buzovnalı, Ruhulla Qafil, Əbdülhəmid Mina, Məhəmmədəğa Cürmi, Mikayıl Seydi, Qüdrətəli Qüdrət, Ağadadaş Müniri, Hacı Dadaş Qaib, Məhəmməd İsmayıl Asi, Mirzağa Dilxun və başqaları olmuşlar”²². Onlar Şərq mədəniyyətini gözəl bilir, ərəb, fars, türk dilində yazılmış ədəbi nümunələri orijinaldan oxuyurdular. Bir çox ədəbi məclislərdə iştirak edən Seyid Əzim Şirvaninin “Məcməüş-şüəranın” da qonağı olması haqqında məlumat vardır. Deyilənə görə, “hələ XIX əsrdə S.Ə.Şirvani (1835-1888) ədəbiyyatımızın “səramədi-dövrünü”, Bakı ədəbi mərkəzini, onun “Məcməüş-şüəra” məclisini, Şamaxının “Beytüs-Səfa” mövqeyindən xüsusi bir məktubla” yada salırdı. Bakılı maarifçi şair Ə.Cənnəti öz şeirlərindən birində məhz Şirvanı “əhli-zövq üçün Mədrəsə” adlandırmışdı. Seyid Əzimin hərdən Bakıya gəlib “Məcməüş-şüəra”nın fəaliyyətinə diqqət yetirməsinə bakılı şair Ağadadaş Müniri də (1863-1940) çox yüksək qiymət vermişdir:

*Gəldi Bakıya Hacı Seyid Əzim,
Cəddi tək vardı onda xülqi-əzim.
Gecə-gündüz o mədəni-irfan,
Neçə gün qaldı Bakıda mehman.*”²³

²²Saqib Haşımbəy. Divan. Bakı: Nurlar, 2009, 595 s.s.6.

²³“Vahidəm, şairi-azadpərəstəm”. Firəngiz Vahidqızı (Ə.Vahidin övladı), Aynur Atabəyli, (art-direktor, tənqidçi, şairə). www.adalet.az/w3438

Çap məsələsi çətin olduğundan həmin ziyalıların yaradıcılığının bəzi hissələri itib batmış, müasir oxucu üçün naməlum qalmışdır. Lakin əsl sənətin püxtələşməsində bu nəsillər böyük rol oynamış, M.Hadi, H.Cavid, M.Ə.Sabir kimi şairlərin ilk müəllimləri Şirvan ədəbi məktəbinin görkəmli ziyalıları olmuşlar. Folklorşünas və publisist Əli Şamil də Səməd Mənsur haqqında məqaləsində ədəbi məclislərin əhəmiyyətindən söz açır: “Şairlərin, elm və sənət adamlarının, ziyalıların, sənətkarların topladığı bu məclis əslində zamanın universiteti, ictimai-siyasi mərkəzi rolunu oynayırdı. Şairlər şeirlərini oxuyur, yeni yazılmış əsərlər peşəkarlar tərəfindən dəyərləndirilir, şeirin qaydaları, oxunma forması, mövzusu müzakirə edilir, əvvəllər bu mövzuda yazmış şairlərin həyat və yaradıcılığından söz açılır, günün durumu təhlil edilirdi. Bu məclisin iştirakçıları həm öyrənir, həm öyrədir, həm də araşdırmalar aparırdılar. Özü də burada yalnız ədəbiyyatdan, tarixdən söhbət getmirdi. Astronomiyadan, həndəsədən, riyaziyyatdan, coğrafiyadan, musiqidən, dünyada baş verən elmi-texniki və ictimai-siyasi hadisələrdən söz açılırdı. Gənc Səməd də bu mühitdə böyüyüb tərbiyə aldığından onun dünyagörüşü, biliyi heç də xarici ölkələrdə təhsil almış yaşadlarından seçilmirdi”²⁴.

Nazif Qəhrəmanlı “Azərbaycanda ədəbi cəmiyyətlər” kitabında “Bakı şairlərinin “Məcmüş-şüəra” ədəbi məclisi ilə bağlı “Türk səsi” adlı ədəbi cəmiyyətin məramnaməsini verdiyi” haqda Nəsrəddin Qarayevin mülahizələrinə əsaslanır. Müəllif həmin məramnamənin bəzi maddələrini də olduğu kimi təqdim edir və yaradılacaq cəmiyyətin milli əsaslara söykənən, demokratik bir cəmiyyət olacağını planlaşdırıldığını qeyd edir²⁵.

Səməd Mənsur yaradıcılığının ən məhsuldar dövründə – 1918-1919-cu illərdə “Şeypur” satirik jurnalının nəşiri olmuş,

²⁴Əli Şamil. Səməd Mənsur. 15 may. www. kultur.az.

²⁵ Qəhrəmanlı Nazif. Azərbaycan ədəbi cəmiyyətlər. (1920- 1930), Bakı: Elm, 2006, 122s, s10.

eyni zamanda “Hümmət” firqəsinin orqanı olan “Azərbaycan fəqərəsi” qəzetinin çıxmasına yaxından köməklik göstərmişdir.

“Turan” mətbəəsində çap olunan həftəlik “Şeypur” məzhəkə jurnalı Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti illərində fəaliyyət göstərmişdir. O dövrün bütün satirik jurnalları kimi “Molla Nəsrəddin” jurnalının təsiri ilə yaranmış məcmuənin redaktoru Məmmədəli Sidqi idi. Əliabbas Müznibin yazdığına görə Səməd Mənsur “Şeypur” jurnalında nəşirlik edərkən məqalələrin çoxunu özü qələmə alır, redaktə məsələləri ilə də məşğul olurdu.

Azərbaycan ədəbiyyatına dair kitablarda bu jurnal barədə heç bir məlumat verilmir, satirik jurnallara dair tədqiqatlarda onun adı az çəkilirdi. Nazim Axundovun “Azərbaycan satira jurnalları” kitabının ilk səhifələrində oxuyuruq: “...Qeyd etmək lazımdır ki, müsavət ağalığı illərində “Şeypur” və “Zənbur” kimi əksinqilabi mahiyyət daşıyan, burjua hökumranlığını müdafiə edən gülgü jurnalları olmuşdur ki, onlar barədə müfəssəl danışmağı məqsədə uyğun bilmədik”²⁶.

Müəllifin mövqeyi mövcud ictimai-siyasi baxışlardan irəli gəlsə də yaddan çıxarılırdı ki, “Şeypur” jurnalı (1918-1919) heç bir partiyaya tabe olmamış, ədaləti təmsil etməyə, əyrini göstərməyə, millətin mənafeyini müdafiə etməyə çalışmışdır. Jurnalda əsasən Səməd Mənsurun, M.Sidqinin, C.Cabbarlının, H.Nəzərlinin, S.Mümtazın və başqalarının əsərləri çap olunur, siyasi-ictimai problemlərə aid məsələlər öz əksini tapırdı. A.Bayramoğlunun fikrincə: “O da maraqlıdır ki, poeziyada ictimai eybəcərliklərin tənqidinə bu illərdə demək olar ki, rast gəlinmir. Yalnız ümumi xarakterli tənqidi ruh olan bir-iki təziyanə və Əliqulu Qəmküsarin “Əlaman” şeirini göstərmək olar”²⁷. Çox güman ki, Cümhuriyyət dövrü ədəbiyyatının ideya yüksəkliyi, müstəqillik poeziyasının xüsusi vüsəti ilə ruhlanan müəllif un-

²⁶Axundov Nazim. Azərbaycan satira jurnalları (1906-1920). Bakı: Elm, 1968, 356 s. s.3.

²⁷ Bayramoğlu Alxan. Azərbaycan Demokratik Respublikası dövründə ədəbiyyat. Bakı: Elm, 2003, 276 s, s.77.

durdu ki, bu dövrdə də tənqidi məqamlar və onların da islahına ehtiyac vardı. Satirik “Şeypur”, “Zənbur” jurnallarının yaradıcıları və müəllifləri tənqida ehtiyacı olan islahedici məqamları göstərməyi, milli –ictimai məsələlərə toxunmağı mənəvi borc hesab edirdilər: “Cümhuriyyət dövründə iki mətbu orqanımız çıxdı! “Şeypur” və “Zənbur”. “Şeypur”un baş mühərriri S.Mənsur idi. Bu jurnallarda da gizli imzalardan istifadə edilirdi. Çünki hər ikisini mollanəsrəddinçilər yaratmışdılar... Amma sırf tənqid etmək məqsədi ilə yox, onlardan çıxış yolu göstərmək məqsədilə yazırdı... Cümhuriyyət dövründə çıxan qəzetlərdə M.Rəsulzadə də tənqid olunurdu²⁸.

Əliabbas Müznib Səməd Mənsurun fəaliyyəti haqqında yazdığı “Tərcümeyi-hal”da şairin həyat və yaradıcılığının ümumi cəhətlərini xatırlatmaqla yanaşı, bütün xidmətlərini sovet ideologiyası nöqtəyi-nəzərindən qiymətləndirirdi. O, S.Mənsurun Ağakərim Salikin üslubuna uyğun əsərlərinin çap olunduğu qəzet və məcmuələri də göstərirdi. Yazıda Ə.Müznib “Şeypur” jurnalını mütərəqqi jurnal kimi səciyyələndirir, Səməd Mənsuru “kapitalist və burjualara qarşı çıxan inqilabçı” kimi qeyd edir, eyni zamanda Aprel inqilabından sonra “Şura” idarəsində çalışmasından bəhs edir: “Səməd Mənsur istedadlı sima kimi Azərbaycanın təkə mahir şairlərindən deyil, həm də yaxşı musiqişünas, tarçalan və oxuyan idi, səhnədə iştirak etmək qabiliyyəti də vardı. Eyni zamanda buxalterliyi mükəmməl surətdə bacarırdı”²⁹.

Başqa bir mənbədə Ə.Müznib S.Mənsurla yanaşı, dörd şair – Asi, Katib, Əbülhəsən, Vaqif haqqında da məlumat verir, onları Şərq ədəbiyyatının biliciləri kimi dəyərləndirirdi³⁰.

S.Mənsur Bakı mühitində, ədəbi-ictimai həyatında baş verən bütün işlərə qoşulmağa, yardım etməyə can atırdı. 1910-cu

ildə fəaliyyətə başlayan “Səfa” maarif cəmiyyətini yaradanlardan biri də Səməd Mənsur olmuşdur. Cəmiyyət haqqında N.Yaqublunun məqaləsində oxuyuruq: “...Onun təşkilatçısı əksərən maarifpərvər ziyalılar idi. Cəmiyyət milli mədəniyyət və maarifi inkişaf etdirmək məqsədi daşıyırdı. Onlar şəhərdə və bir neçə kənddə kitabxana və qiraətxana açmışdılar. Bakıda “Səfa” yeganə bir məktəb idi. İkimərtəbəli bu məktəb binası 1910-cu ildə varlı ziyalılardan Əlibala Zərbəliyev tərəfindən tikilmişdir... Cəmiyyətin fəaliyyətində Səməd Mənsur, D.Bünyadzadə, M.Ə.Rəsulzadə ... və b. yaxından iştirak edirdi.”³¹. Müəllif “Səfa” (1910-17) cəmiyyətinin fəaliyyətinin 1917-ci ildə dayandırıldığını yazır.

Bütün bu illərdə S.Mənsur cəmiyyətin xeyriyyəçilik işlərində yaxından iştirak etmiş, yazdığı və tərcümə etdiyi səhnə əsərləri ilə tamaşalar hazırlamış, müxtəlif mədəni tədbirlərin həyata keçirilməsinə köməklik göstərmişdir. “1915-ci ildə (əslində bu təşəbbüs 1910-cu ilə aiddir – Y.Ə) onlar yetim və yiyəsiz uşaqlar üçün qeyri-rəsmi bir cəmiyyət təşkil edərək “Səfa” məktəbini açmağa təşəbbüs göstərdilər. Onun üzvləri – Cəfər Bünyadzadə, Səməd Mənsur Kazımzadə, Əsədulla Məmmədov, Abbasmirzə Şərifzadə və b. bu uşaqlar üçün kitab, qələm, kağız almaq üçün hər kəs öz qüvvəsinə görə ianə topladılar³². Səməd Mənsurun cəmiyyətin aktyor truppasında fəaliyyəti də onun ictimai xidmətlərinin sırasındadır. Bir çox aktyor nəslinin yetişməsində onun da rolu olmuşdur. “Səfa”nın ən fəal üzvləri arasında Azərbaycan teatr sənətinin inkişafı üçün xeyli xidmət göstərmiş, səhnəmizə bir sıra tərcümə, təbdil və orijinal “Dərviş”, “Cinayət”, “Mükəfat” kimi əsərlər verən Səməd Mənsur Azərbaycan teatr tarixində xüsusi yer tutur. Onun təhrikiylə A.M.Şərifzadə səhnəyə gəlmiş, “Səfa”da teatr

²⁸ Dünayamıncı Qərənfil. Səməd Mənsur və mətbuat tariximiz. www.yazıkliteratura.narod.ru.

²⁹Füzuli ad. Ə.İ. S-348, 9301. Tərcümeyi-halı və şeirlər

³⁰Füzuli ad. Ə.İ. Arxiv 37. Q-9/ 156. 4 şairin şeirləri.

³¹Yaqublu Nəsiman. Azərbaycanda vətəndaş cəmiyyəti təsisatlarının tarixi: ilk QNT-lərin yaranması və fəaliyyəti. “525-ci “qəz.”, 2014, 2 fevral

³²A.M.Şərifzadənin teatr və kino fəaliyyəti. Bakı, 1973.- 78 s.

bölmə müdirinin müavinliyinə qəbul edilmiş, az müddət içində istedadlı sənətkar kimi tanınmışdır...

...1923-cü ildə Azərbaycan milli teatrının yubileyi keçirilirdi. Yubiley münasibətilə görülən tədbirlərin biri də “Azərbaycan türk teatrosunun müxtəsər tarixi”nin yazılması idi. Bu xeyirxah işdə N.Vəzirov, T.Şahbazi, S.M.Qənizadə, S.S.Axundov və başqaları ilə yanaşı, Səməd Mənsur da iştirak edib³³.

S.Mənsuru həmkarlarından – yazıçı, şair dostlarından fərqləndirən cəhətlərdən biri də maddi vəziyyətinə görə ədəbiyyatdan, mədəniyyət və maarifdən uzaq olan bir mühitdə yaşaması idi. Mühasibliklə məşğul olduğu üçün o, əsasən tacirlərlə, işbazlarla, milyon sahibləri ilə işləməli olurdu. Bu kimi səbəblər şairə mənəvi çətinliklər törədir, ədəbi yaradıcılığına mənfi təsir göstərirdi. Bununla belə, yerdə qalan “boş vaxtlarını” məfkurə dostları ilə bir yerdə keçirməyə də imkan tapırdı. N.Nərimanov, Ə.Müznib, A.Səhhət, M.Hadi, C.Cabbarlı, H.Abbasov, B.Talıblı və başqaları ilə səmimi münasibətdə olan Səməd Mənsur bu cür əlaqələrdən bəhrələnməyə çalışır, bütöv xasiyyətli şəxs kimi həmişə dostluğa sədaqət göstərirdi:

“N.Nərimanovun qardaşı qızı İltifat Nərimanova xatırlayır ki, “...onun dostlarından biri də Səməd Mənsur idi. S.Mənsur N.Nərimanovla birgə bir sıra maarif və ədəbiyyat cəmiyyətlərinin işində iştirak etmişdir. Onlar 1916-cı ildə yaradılan “Ədəb yurdu”nda bir yerdə çalışmışlar...”³⁴ 1925-ci il yanvarın 30-da Moskvaya-Kremlə göndərdiyi məktubunda S.Mənsur yazırdı: “Dərin hörmət bəslədiyim Nəriman! Sizin ədəbi fəaliyyətinizin 30 illiyi münasibətilə təbrik edir və türk ədəbiyyatı yolunda çalışmaq üçün ömür arzulayıram”³⁵.

³³Məmmədli Qulam. A.M. Şərifzadə. Sənədlər toplusu. Bakı: İşıq, 1985. 178 s.

³⁴ Qəhrəmanlı (Ələkbərli) Nazif. Bir ömrün rəngləri. «Ədəbiyyat və incəsənət» qəz., 1987, 17 sentyabr.

³⁵ Məmmədli Qulam. Nəriman Nərimanov. Həyat və yaradıcılığının salnaməsi. Bakı: Yazıçı, 1987.- 358 s.

M.Hadi 1919-cu ilin 18 fevralında yazdığı “Hərərətli şeir və yaxud qızdırmalı halında saçmalarım” əsərində “Səməd Mənsur qardaşıma” qeydini etmişdir. 1919-cu ildə S.Mənsur məşhur “Həpsi rəngdir”, “Qan” əsərlərini yazdığı zaman ziyalıların çoxu şeirlərə münasibətini bildirmiş, tənqidi fikirlər də olmuşdur. “Hərərətli şeir və yaxud qızdırmalı halında saçmalarım”da hər iki şairin bəşər, insanlıq haqqında səsləşən fikirləri Hadinin romantik yaradıcılığında belə nəzərə çatdırılır:

*Cəhan əhli uzaqlaşmış ümumi bir üxüvvətdən,
Siyasiyyun əlqabında fəssadı görən gündən*³⁶.

Səməd Mənsur ən məşhur əsərləri olan “Həpsi rəngdir”, “Millət vəkillərinə”, “Qan”, “Sərvət” kimi kəskin siyasi-ictimai məzmunlu əsərlərini Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin cəmi iyirmi üç ay davam etmiş fəaliyyəti dövründə yazmış, bu milli hökumətə rəğbət bəslədiyi kimi, bir sıra məsələlərə görə ona tənqidi münasibətini də açıq şəkildə bildirmişdir.

Sovet hakimiyyəti illərində “Molla Nəsrəddin” jurnalında satirik şeirləri, “Dövlətin təhsili və təsiri” pyesi, “Ədəbi parçalar” məcmuəsində dillər əzbəri olan məşhur “Həpsi rəngdir” şeiri çap olunmuşdur. “Həpsi rəngdir”in yazılma tarixini deyil, çap edildiyi ili əsas götürən sovet ədəbiyyatşünasları sonralar Səməd Mənsura haqsız ittihamlar yağdırmışlar.

Həyatının son günlərində şairin maddi vəziyyəti yaxşılaşsa da daxili nigarançılığı, təbəddülatları azalmır, Vətənin acı taleyi ona əzab verirdi. 1926-cı ildə yaxın dostu Azər Buzovnalıya yazdığı məktubda şairin mənəvi sarsıntıları, ümitsiz şübhə və gümanlarının şahidi oluruq:

*Getdi əldən o keçən sevməli günlər, Azər,
Yaxıyor indi qəmin könlümü azər, Azər*³⁷.

³⁶Hadi Məhəmməd. Seçilmiş əsərləri, Bakı: ADU nəşriyyatı, 1957, 371 s

Milli azadlıq mübarizəsinin acı sonluğundan ümitsizləşən şair Sovet dövlətinin xalqımıza düşmən münasibətindən şikayətlənir, tərki-dünyalığa meyil edir. Azər Buzovnalı Səməd Mənsura cavab məktubunda dostuna dözümlü olmağı, çətin günlərin gec-tez qurtaracağına inamını bildirmişdir:

*Getdi əldən, o keçən günləri salma yada,
Gələcəkdə yenə var sevməli günlər, Mənsur!*³⁸

Həyatı boyu çox dostlar itirmiş Azər Buzovnalı sonralar əsərlərində tez-tez onları yada salır, xatırlayırdı. S.Mənsura ayrılmış poetik xatirə parçasında da əziz yoldaşını çox uca tutur, istedadlarını sadalayır:

*Hara getdi? Hamı Səməd Mənsur?
Şüəra içrə fazili-məşhur,
Şeirguluqda saniyi-həssan,
Musiqi elminə fəridi-zaman.
Həmi xanəndə, həm nəvazəndə,
Barbüdlər ona kəmin bəndə*³⁹.

Göründüyü kimi, hər iki şairi şeirə və musiqiyə məhəbbət, türkçülük ideyalarına rəğbət, dostluq ülfəti birləşdirmişdir.

1925-ci ildə maarifpərvərlər tərəfindən "Azərbaycan ədəbiyyat cəmiyyəti" təşkil edildiyi gündən etibarən Səməd Mənsur cəmiyyətin ən fəal üzvlərindən biri və təftiş komissiyasının üzvü idi. "C.Cabbarlı haqqında xatirələr" əsərinin müəllifi Süleyman Məlikov 1925-1926-cı illərdə "Molla Nəsrəddin" jurnalında katib işləyərkən Ü.Hacıbəyov, C.Cabbarlı, Ə.Nəzmi, S.Mənsur kimi məşhur felyetonçuların jurnalda iştirak etməsi üçün

çalışdığını qeyd edir: "Cəfərin, Üzeyirin felyetonları, Səməd Mənsurun felyeton-şeyrləri, Əli Nəzminin "Saro kəndi" şeiri "Molla Nəsrəddin" in nüfuzunu və tirajını birdən-birə xeyli artırmış oldu..."⁴⁰.

"Kredo" qəzetinin 17 dekabr 2005-ci il nömrəsində Şəmistan Nəzirinin "Bir şəklin taleyi" məqaləsi əsrin əvvəllərində çəkilmiş bir fotosəklin tarixindən bəhs edir. Salman Mümtazın şəxsi arxivində mühafizə olunan bu şəkli 1926-cı ildə Əli bəy Hüseynzadə çəkib. Həmin il fevralın 26-da Bakıda keçirilən birinci Türkoloji qurultayın iştirakçıları Akademiyanın əsas binasında yerləşən "Ədəbiyyat cəmiyyəti"nin üzvləri ilə görüşə gəlirlər. Şəkil də həmin gün çəkilib. "Qırx bir ziyalı"nın təsvir olunduğu bu şəkildə Səməd Mənsur da vardır. Dostları Azər Buzovnalı, Əbdülxalq Cənnəti ilə bir sırada oturmuş Səməd Mənsurla yanaşı, Süleyman Sani Axundov, Abdulla Şaiq, Salman Mümtaz, Hüseyn Cavid və başqa ziyalıların da çəkildiyi bu təsvir ədəbiyyat tarixinin tədqiqi üçün maraqlıdır. Məqalənin müəllifi fikrini davam etdirərək şəkildəki ziyalılarımızın əksəriyyətinin 1937-ci il repressiyasının qara günlərində bolşevik-kommunist rejiminin haqsız qurbanları olduğunu yazır. Məqalənin sonundakı tarix 10 fevral 1992-ci il kimi göstərilir, çünki şəkil bu tarixdə üzə çıxsada nədənsə dərc olunmamışdır⁴¹. Görkəmli ədibimiz Əliabbas Müznib haqqında monoqrafiyanın müəllifi İslam Ağayev həmin qurultayda iştirak edənlərin aqibətindən bəhs edir: "Ə.Müznibin müasir ədədi-ictimai həyatda iştirakı uzun çəkmir. O, 1926-cı ildə, gözlənilmədən, 44 yaşında ikən təqaüdə göndərilir. Əlbəttə, onun yaradıcılığının belə qaynar çağında təqaüdə çıxarılması təsadüfi deyildi.

Bu hadisə həmin ildə Bakıda keçirilmiş Birinci türkoloji qurultayın Rusiya şovinistlərində doğurduğu vahimə ilə əlaqədar idi. Azərbaycanın, ümumən bütün Sovetlər İttifaqının türksoylu

³⁷Mənsur Səməd. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 247 s.

³⁸Adilov Məmməd. Yeni araşdırma. «Elm» qəz., 1990, 18 avqust.

³⁹Sultanov M. Azər Buzovnalı // Azərbaycan jurnalı, № 6, 1969.

⁴⁰Məmmədli Qulam. İmzalar. Bakı: Azər nəşr, 1977, s.118.

⁴¹Nəzirli Şəmistan. Bir şəklin taleyi. "Kredo" qəzeti, 2005, 17 dekabr.

ziyalılarının həm də düşüncələrini öyrənmək məqsədilə çağrılmış bu qurultayda Ə.Müznib də iştirak edirdi. O, bu qurultayın türksoylu alimləri ilə sıx əlaqədə idi. Buna görə də nəzarət altında saxlanılırdı. Təsadüfi deyil ki, həmin illərə aid “ÇK” dosyalarında Ə.Müznibin adı SSRİ tərkibindən çıxıb ayrıca “Vahid türk dövləti” yaratmaq arzusunda olanlar içərisində çəkilirdi⁴². ...“Faktlar göstərir ki, belə bir “təqaüdə çıxarılma” hadisəsi təkcə Ə.Müznibin deyil, görkəmli yazıçı və maarif xadimi S.S.Axundovun, mollanəsrəddinçi şair-publisist Əli Razi Şamçızadənin və onlarca başqalarının da başına gətirilir”⁴³.

Bəlkə də belə səbəblərdən ömrünün son günlərində işdən uzaqlaşdırılmış, tək qalmış S.Mənsur çap edilməyən, lakin çoxunun əzbər bildiyi şeirləri ilə tənqidindən qalmır, şəxsi halını da ifadə etməyə çalışırdı:

*Son zamanlar dəyişib əxlaqım,
Elə bil yolda bitən pıtrağım.
Keçənin şalvarına bənd oluram,
Nakəsə mayeyi-rişxənd oluram⁴⁴.*

Səməd Mənsur yaradıcılığının ilk illərində qəzet və jurnallarda “Səməd Kazımov” imzası ilə çıxış etmiş, sonralar “Mənsur” təxəllüsünü götürmüşdür.

Ərəbcə “qalib” mənasını verən “Mənsur” təxəllüsü çox güman ki, İrənin məşhur sufi filosofu Mənsur Həllacla əlaqədardır. Bu alim haqqında xalq arasında çoxlu əfsanələr yaranmış, böyük şəxsiyyətin ideyaları Ş.Sührəvərdi, C.Rumi və b. sufi şairlərinin yaradıcılığına güclü təsir göstərmişdi⁴⁵. Səmədin “Mənsur” təxəllüsünü götürməsi böyük filosofa və ümumiyyətlə

⁴²Ağayev İslam. Əliabbas Müznib. Bakı: 2000, s. 65

⁴³Yenə orada, s. 66

⁴⁴Mənsur Səməd, Birinin bayramı, birinin matəmi. Bakı: Nurlan, 2003, s.128.

⁴⁵Məmmədov Zakir. Azərbaycanda XI-XII əsrlərdə fəlsəfi fikir. Bakı: Elm, 1978, s.141.

yətlə, sufizmə olan rəğbətindən irəli gəlirdi. Bunu tədqiqatlar da sübut edir. Şeirlərində tez-tez işlətdiyi hürufi terminləri, azad, ali düşüncə, “kamil insan” ideyası onun fəlsəfi düşüncələrinin mərkəzində dururdu:

*Mən ki, dərvişməzaqəm, mənə mənəb nə gərək?
Mənəbə-məsnədə gülməzmi qələndər, Azər?⁴⁶.*

Səməd Mənsur dünya nemətlərinə, mənəbə-sərvətə laqeydliyini, yüksək hiss və duyğulara meylini ifadə etmişdir. “Dərvişməzaqlığın, qələndərliyin” (qələndər-dərviş, filosof) hürufi terminləri olduğunu nəzərə alsaq, “Mənsur” təxəllüsünün də təsadüfi olmadığını görürük. Tədqiqatçı Abbas Abdullayev S.Mənsurun özünün yazdığına görə “Məcməüş-şüəra” ədəbi məclisinin iştirakçıları ilə şeirləşmələri zamanı uğurlar qazanaraq “Mənsur” təxəllüsünə layiq görüldüyünü qeyd edir⁴⁷.

Ə.Müznibin araşdırmalarına görə, “Məcməüş-şüəra” ədəbi məclisinin üzvlərindən Ağakərim Salikin Səməd Mənsur yaradıcılığına müəyyən təsiri olmuşdur. Ədəbiyyatşünas Cəfər Rəmzi Ağakərim Salikin musiqi təhsilini Mirzə Səttar Ərdəbilidən alaraq ustad kimi yetişməsini, həm şair, həm də məşhur xanəndə və musiqişünas olduğunu qeyd edir⁴⁸. Arxivlərdə və ədəbiyyat həvəskarlarında onun xeyli şeirinin saxlanması haqqında məlumatlar vardır. İncəsənətə və bədii yaradıcılığa olan marağı S.Mənsuru Ağakərim Salikə yaxınlaşdırmış, klassik formalı ilk qəzəllərini müəlliminin təsiri ilə yazmışdır.

Tədqiqatlar Səməd Mənsurun analitik düşüncə tərzinə malik tənqidçi olduğunu sübut edir. XX əsr İran şairi Əbülqasim Qəzviniyə dair məqaləsində şairin qəzəllərinin təhlili, yaradıcılığı haqqında fikir və mülahizələri vardır.⁴⁹

⁴⁶Mənsur Səməd. Seçilmiş əsərləri, s.38.

⁴⁷Mənsur Səməd. Seçilmiş əsərləri. s.5.

⁴⁸Deyilən söz yadıgardır. I kitab, Bakı: Yazıçı, 1981, s.22.

⁴⁹Füzuli ad. Ə.İ.Fond 16.

Səməd Mənsurun “Maarif”, “Cinayət”, “Dərviş”, “Rəzalət sahibləri”, “Dövlətin təhsili və təsiri”, “Aktyor”, “Mükafat”, “Zeynəb” pyesləri vardır. Dramatik süjetin inkişafı zəif ifadə olunsa da, pyeslərdə böyük nəfəsli, istedadlı dramaturqun səviyyəsi duyulur. “Səfa” cəmiyyətində işlədiyi vaxtlarda şair türk dramaturqu Şəmsəddin Samibəyin “Gaveyi-ahəngər”, “Əhdə vəfa və ya arnaudlar” pyeslərini azərbaycancaya təbdil etmişdi. Tamaşa uzun müddət Azərbaycan səhnəsində müvəffəqiyyətlə oynanılmışdır. “Yeni İqbal” qəzetindəki məqaləsində Hüseyn Sadiq “Nicat” cəmiyyətinin hər yol ilə “Səfa”nın əleyhinə çalışdığını, artistləri öz tərəfinə çəkmək istədiyini yazır.

Səməd Mənsur “Səfa”dan getməyəcəyinə və onun irəli getməsi uğrunda bir fəlakətdə bulunacağına mənə söz verdi... Səməd Mənsur getmiş olsaydı, bəlkə də “Səfa” məktəbi qapanacaqdı... “Nicat”ın əhdnamələri geri qaytarıldı. Sənətkarın haqqında deyilən bu faktlar onun xarakterini açmağa, əsl ziyalı, sözü keçən, hörmətli bir şəxsiyyət olduğunu sübut edir”⁵⁰.

Hüseyn Mamayev A.M.Şərifzadə haqqındakı xatirələrində yazır: “Aleksy Apuxtinin “Divanə” şeirini Səməd Mənsur çox yaxşı tərcümə etmişdi. Abbas Mirzə onu yaxşıca əzbərləmişdi”⁵¹. Ədəbiyyatşünas Nazif Ələkbərli Səməd Mənsur haqqında yazdığı monoqrafiyada şeirin tərcüməsi barəsində ətraflı söhbət açır, rus ədəbi mühitində tanınmış şair olan Aleksy Apuxtin haqqında məlumat verir⁵². A.Puşkinin, M.Lermontovun pərəstişkarı olan A.Apuxtin təsirli lirik şeirlər, poemalar, epiqramlar yazmışdı. Onun şeirlərinə P.Çaykovski, S.Prokofyev, N.V.Kirşbaum musiqi bəstələmiş, romansları rus kübar cəmiyyətlərində məşhur olmuşdur. Ata-babasının keçirdiyi ruhi xəstəliyə irsən tutulan Apuxtinin xarakterində qəm, kədər, həyatdan narazılıq hissləri təbii idi. “Divanə” əsərindəki lirik-romantik

⁵⁰Məmmədli Qulam. A.M.Şərifzadə. Sənədlər toplusu. Bakı: İşıq, 1985, s.43-44.

⁵¹Şərifzadə A.M haqqında xatirələr. Bakı, 1963, s.36.

⁵²Ələkbərli Nazif. Bir ömrün rəngləri. Bakı: Elm, 2000, s.31.

ifadələr, xatirələr, Puşkinsayağı monoloq-müraciətlər kiçik səhnə əsərinə bənzəyir. Şairin pessimist hisslərlə boyanmış poeziyası müasirləri tərəfindən sevilir, müsəmirələrdə, ədəbi məclislərdə oxunurdu. Deyilənlərə görə, yığıncaqlarda “Divanə” şeir-deklamasiyası A.Blokun ifasında melodiyanın müşayiəti ilə çox təsirli səslənirdi⁵³.

Nazif Ələkbərli kitabında S.Sərxanlının “Divanə” əsərinin azərbaycancaya tərcüməsini təqdim etmişdir⁵⁴. Əsərin orijinalı ilə tanış olduqda “Azərbaycan şairinin ideya qaynaqlarından biri haqqında qənaətə gəlicən”⁵⁵:

*Садитесь, я вам рад. Откиньте всякий страх.
И можете держать себя свободно,
Я разрешаю вам. Вы знаете, на днях
Я королем был избран всенародно,
Но это все равно. Слушают мысль мою
Все эти почести, поклоны*⁵⁶.

Səməd Mənsur mədəni mühitdə baş verən hadisələrə münasibətini bildirir, sevdiyi insanların acı taleyinə laqeyd qala bilmirdi. Məşhur aktyor H.Ərəblinskinin ölümündən təsirlənən şair aşağıdakı şeiri ilə böyük sənətkarı yad etmişdir:

*Еу sevgili müəllim, öldürdülər səni,
Öldürdülər fəqət səni yox, sənət aləmini.
Еу anlayıb sevnələr o hörmətli səhnəni
Məbəd sanın zavallı şü mədfəni.
Biçarə yoldaşım, hanı ali əməllərin,
Еу qatıl, odlara yaxıla xain əllərin!*⁵⁷

⁵³Хмелевская. А.Апухтин. Feb-web.ru.

⁵⁴Ələkbərli Nazif. Bir ömrün rəngləri. s.32.

⁵⁵Yenə orada. s.3.

⁵⁶Хмелевская. А.Апухтин. Feb-web.ru.

⁵⁷Ərəblinski Hüseyn.Bakı: Azərneşr, 1967, s.150.

Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyinin arxivində Səməd Mənsurun vəfatı haqqında vəkalətnamə vardır. Burada onun 1927-ci il yanvarın 3-də ürək xəstəliyindən vəfat etdiyi göstərilir⁵⁸.

Səməd Mənsur xalqın ziyalı təbəqəsinin qırğınına çevrilmiş repressiya faciələrini görmədi. Güman ki, bu azad düşüncəli və mərd insanın da taleyi H.Cavid, Əhməd Cavad, M.Müşfiq, Y.V.Çəmənəzəminli, H.K.Sanlı, S.Mümtaz və digər sənətkarlar kimi məhvə məhkum ediləcəkdir. Təkcə “Həpsi rəngdir” şeiri ilə yaddaşlarda dərin iz buraxmış Səməd Mənsur poeziyasının əsl qiymətini vermək xalqımıza və mədəniyyətimizə borcumuzdur.

1.3. İrsinin tədqiq tarixindən

20-ci illərə qədər ədəbi və ictimai həyatda fəal iştirak edən Səməd Mənsur haqqında mətbuatda xəbərlər şəklində bəzi xırda məlumatlar dərc olunurdu. Vəfatı münasibətilə yazılan nekroloq və məqalələr həmin dövrdə şairin həyat və yaradıcılığı, ədəbi aləmdə tutduğu mövqeyini müəyyənləşdirməyə imkan verir.

“Yeni fikir” qəzetindəki “H.M.” (H.Minasazov)⁵⁹ və “N”⁶⁰ imzalı iki yazıda, “İqtisadi xəbərlər” məcmuəsində Qədir Mərdanlının məqaləsində⁶¹ şairin həyatı və yaradıcılığı qısa xülasə şəklində oxuculara təqdim edilmişdir. Qədir Mərdanlının “Səməd Mənsurun tərcümeyi-halı”nda şairin həyatı haqqında müfəssəl, dəqiq məlumat vardır: “...Daima həyatında təsadüf etdiyi acı həqiqətləri “acı gülüşlər” kimi təsvir etməklə bərabər, istibdadın qəhri altında inləyən türk xalqının maarif cəbhəsində çalışmış və daha doğrusu, çalışmalar sayəsində səadətə böylə

⁵⁸ Nizami adına Azərbaycan Milli Ədəbiyyat Muzeyinin arxivi: inventar 2385-20,N6555, N1610.

⁵⁹“Yeni fikir”, 1927, 6 yanvar, s.12.

⁶⁰Yenə orada, s.13.

“İqtisadi xəbərlər”, 1927, № 1, (91) s.55,56.

çatmalarını arzu edənlərdən biridir”⁶². “İqtisadi xəbərlər” məcmuəsində, “Yeni fikir” qəzetində dərc olunan məqalələrdə Səməd Mənsurun ədəbi görüşlərini, fəaliyyət sahələrini işıqlandırmağa çalışaraq C.M. imzalı müəllif onun siyasi mövqeyinə də toxunur: “Səməd Mənsur gəyət əsas və inqilabçı şair idi. Çar və müsəvat zamanı onu əhatə edən zəhmətkeş kütlənin dərdinə ağlamış və öz hissiyyatını gizlətməyərək istər ictimai və inqilabi fəaliyyətində, istər dili və qələmi ilə apardığı mübarizədə göstərmişdir. Müsəvat parlamanında təxsis etdiyi şeirində:

*Gök yüzi az-az deyirlər tar olar, əlbəttə ki...
Xəstələnmiş könlümüz bimar olar, əlbəttə ki...*

– sözləri ilə şair müsəvat üsul-idarəsini təziyələyərək Azərbaycan zəhmətkeşlərini bu üsul-idarəni...”⁶³. Belə məhlərdən o qədər də çox keçməmiş Səməd Mənsur haqqında fərqli sözlər oxuyuruq: “...Səməd Mənsurun “Həpsi rəngdir” şeiri ümid-sizliyin və ictimai düşkünlüyün aydın bir ifadəsi idi. Hər şeyin bir rəng və saxtalıqdan ibarət olduğunu iddia edən şair əsərinin sonunda bu qərara gəlir:

*İndi ki, mümkün deyil aləmdə olmaq kamiyağ,
Ey gözün qurbanı, ver genə sağər, şərəb...*

Proletar inqilabının xalqlara verdiyi azadlığı, ölkədəki yeni quruculuq işlərini, mədəni yüksəlişi və ən humanist şairlərin xülyasını parlaq bir həqiqətə çevirən sovet hakimiyyətini görə bilməyən, “uyma ey dil, xəlqdə yoxdur sədaqət, rəngidir” deyə xalqa böhtan atan bu adam tünbətün olmuş müsəvatın açıq bir ağıçısı kimi çıxış edirdi”⁶⁴.

⁶²Yenə orada, s.54

⁶³“Yeni fikir”, 1927, 6 yanvar.

⁶⁴Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 2 cildə, II cild., Bakı, 1944, s.267.

Belə müqayisələri, zidd münasibətləri görəndə “Həpsi rəngdir” şeirindəki həqiqətlər, reallıqlar açılır, insan varlığının bəlkə özü də bilmədən dəyişməsi, ideologiyalardan, hakimiyyət üsulundan asılılığı üzə çıxır. Birinci məqalədə “müsavət üsulidarəsini təziyələyən” Səməd Mənsur, ikincidə isə “müsavətin ağrıcısı” – Səməd Mənsur. Çox qərribə paradoksdur ki, tənqid və təriflər əsasən “Həpsi rəngdir” şeirinə ünvanlanır, şairi bu şeirə görə yamanlayır, illərlə qadağa qoyurlar, yaxud bu şeirə görə də göylərə qaldırırlar. Ona görə də sovet dövründə yaradıcılığına yasaq qoyulan S.Mənsurun ara-sıra adı çəkilir, tənqidi qeydlərlə yad edilirdi.

Lakin bu rəylər sovet dövründə şair haqqında yazılmış son müsbət yazılar oldu. Həyatı boyu üç siyasi quruluşun şahidi olan Səməd Mənsur həqiqətpərəstliyinə sadıq qalmış, əqidəsini heç vaxt dəyişməmiş, hər bir dövlətin naqis cəhətlərini, xalqın mənafeyinə toxunan məqamları iti qələmi ilə tənqid etmişdi. Şairin cəsarəti, açıq ictimai-siyasi görüşləri ölümündən sonra belə, proletar ədəbiyyatşünaslarının təqibinə məruz qalmış, onun adı naməlumluq pərdəsi altında saxlanılmışdı. Dövrün tənqidçiləri M.Quliyev, Ə.Nazim və başqaları S.Mənsuru “müsavətçi”, “pantürkist” adlandırmış, şairin haqqında mənfi fikir formalaşdırmışlar: “Sonralar əksinqilab cəbhəsinə keçmiş mürtəcəromantik şair H.Cavid, S.Mənsur və Ə.Müznib öz burjuapantürkist istiqamətlərində davam edərək sonralar inkişaflarının məntiqi nəticəsinə – fəal əks-inqilabçılığa gəlib çıxdılar”⁶⁵.

“Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi”nin “Sovet ədəbiyyatı” fəslində S.Mənsur “küsün”, “bədbin” şeirlər müəllifi kimi təqdim edilmişdir⁶⁶. Həmin kitabda Mir Cəlalın şairin “Həpsi rəngdir” şeiri haqqında bir qədər ətraflı mülahizələri vardır. Bu yazı ona görə maraqlıdır ki, tənqidçi zamanın tələbi ilə ideoloji münasibətini bildirməklə yanaşı, əsəri bəyəndiyini də gizlətmir, zahirən

⁶⁵Yenə orada, s.158, 159.

⁶⁶Yenə orada, s. 267, 268.

inkar şəklində olan cümlələrlə elə bil ki, şairin fəlsəfi fikirlərini, bədii keyfiyyətlərini sadalayır: “Şairin bu əsəri ümumiləşdirici bir şəkildə xilqətin mənasını “izah edir”, göstərir ki, dünyada həqiqət, doğruluq, təmizlik, sədaqət, məhəbbət, vicdan rəngidir...”⁶⁷.

Tənqidçinin “Azərbaycanda ədəbi məktəblər” əsərində romantizm ədəbi məktəbinin nümayəndələrindən M.Hadi, A.Səhhət, Ə.Cənnəti, S.Səlməsi ilə yanaşı S.Mənsurun da adı çəkilir, lirik-satirik fəaliyyəti metodoloji cəhətdən araşdırılır. Mir Cəlal şairin satirik istiqamətdə olan yaradıcılığının təhlilində “qəzəl ədəbiyyatında zəriflik, incəlik üçün işlədilən təşbih və sifətləri həcv şeirinə salmaqla məlahətini bir daha artırdığını” qeyd edir, “ciddi, lirik şerlərində daha hərarətli, rəvan təbli şair” adlandırır⁶⁸.

Cəfər Rəmninin tərtib etdiyi “Deyilən söz yadigardır” kitabında uzun illərdən sonra ilk dəfə Səməd Mənsurun beş şeiri işıq üzünə görmüş, şair haqqında qısaca məlumat verilmişdir. Bu məlumatda sənətkarın soyadı səhvən Kazımov əvəzinə Mənsurov kimi getmiş, doğum tarixi səhv göstərilmişdir⁶⁹.

Sovetlər dönəmində yazılan Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının səkkizinci cildində Səməd Mənsur haqqında məlumat verilir: “... İctimai haqsızlıq və din xadimləri əleyhinə satirik şeirləri müxtəlif imzalarla “Bəsirət”, “İqbal”, “Tuti”, eləcə də “Molla Nəsrəddin” və s. qəzet və jurnallarda dərc edilmişdir. Bəzi şeirlərində bədbinlik motivləri nəzərə çarpar...”⁷⁰. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ensiklopediyasının II cildində Səməd Mənsurun həyatı, yaradıcılığı haqqında ətraflı məlumat obyektiv və doğrudur⁷¹. Şairin fəaliyyətindən bəhs edərək onu fəal

⁶⁷Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi, 2 cildə, II cild, Bakı, 1944, s.245.

⁶⁸Mir Cəlal. Azərbaycanda ədəbi məktəblər. Bakı: Ziya, Nurlan, 2004, s.314, 315.

⁶⁹Cəlil Məmmədquluzadə ensiklopediyası.- Bakı: Şərq-Qərb, 2008, s.98.

⁷⁰ Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, 10 cildə, VIII c, Bakı, 1984,

⁷¹ Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. 2 cildə, II cild, Bakı: Lider nəşriyyatı, 2005, s.337.

mollanəsrəddinçilərdən biri kimi tanıdan başqa bir yazı Cəlil Məmmədquluzadə ensiklopediyasında verilmişdir. Lakin burada S.Mənsur səhv olaraq “Şeypur” jurnalının redaktoru kimi təqdim olunur⁷².

Keşən əsrin 80-ci illərində yenidənqurma və aşkarlıq siyasəti bu görkəmli şairin irsinə yenidən marağı artırdı. Zahid Əkbərovun “Qaranquş yenidən qayıdır” məqaləsi⁷³ S.Mənsur yaradıcılığına yeni münasibətin başlanğıcı oldu.

Məqalə uzun illərdən sonra Səməd Mənsur haqqında yazılmış ilk müfəssəl məlumatla malik əsərdir. Mərhum qocaman tənqidçimiz kiçik və yığcam məqaləsində “xalqın elm, maarif və mədəniyyət sahəsində yüksəliş və irəliləyişinə çalışmış, geriliyə, qanmazlığa qarşı amansızcasına çarpışmış”⁷⁴ şairin həyat və yaradıcılığına dair faktlar, materiallar təqdim edir, poeziyasını ciddi şeirlərə və satiralara ayırır, Sabir ədəbi məktəbinin davamçısı kimi qiymətləndirir. Tədqiqatçı şairin həyat və yaradıcılığı haqqında tutarlı məlumatlar verir, “XX əsr Azərbaycan yazıçıları sırasında tutduğu işıqlı yeri” müəyyənləşdirir: “Bütün varlığı ilə xalqa xidmət edən, dərin ictimai məzmunlu “asarı... ibrət dərsi olan” Səməd Mənsur...”u iyirminci illər ədəbiyyatımızda yazın başladığını xəbər verən ilk qaranquşlardan” biri sayır. Qəzet məqaləsi həcmində bədii-publisistik irsi araşdırılan S.Mənsurun “sosialist inqilabının qızğın müdafiəçisi” kimi təqdim olunmasının səbəbi keçmiş sovet məkanında yetişmiş qocaman müəllifin görüşlərindən irəli gəlir.

Şair-alim Arif Abdullazadə “Sədaqət ümidli” esse-məqaləsində Səməd Mənsur yaradıcılığını öz baxış bucağından nəzərdən keçirir, lirikasını, satiralarını, pyeslərini araşdırır, oğlu Tofiq Kazımovla olan söhbətini xatırlayır⁷⁵. Məqalənin müəllifi Səməd Mənsuru Azərbaycan poeziyasında xüsusi yeri və

mövqeyi olan görkəmli şair-publisist kimi təqdim edir, ədibin irsinə əhatəli elmi nəzər salmaqla onun ədəbi taleyini həm tənqidçi, həm də şair kimi izləməyə çalışır: “Doğma yurdun fərəh və üzüntülərini qələmə alan, nəhayət, hələ gənc ikən səssiz-səmirsiz əriyib gedən talesiz bir şairi özümçün kəşf eləmək arzusu baş qaldırmışdı içimdə.... Ancaq başqa cür talesiz şair də olur – sağlığında bəxti gətirmir, ölümündən bir müddət keçdikdən sonra onun əsərlərini diqqətlə nəzərdən keçirdikdə açıq-aşkar hiss edirsən ki, bu insan elədiklərindən daha çox, daha yaxşı işlər görməyə qadir idi. Onun ömür yolu bir az başqa istiqamətə yönəlsəydi, başqa şəraitə düşsəydi, bu həyatın nə qədər sirli imkanları üzə çıxıb bilərdi”⁷⁶.

Nazif Qəhrəmanovun da həmin ildə bir neçə aydan sonra dərc olunmuş “Bir ömrün rəngləri” məqaləsi bol informasiya, xatirələrlə, dəqiq faktlarla Səməd Mənsurun şəxsiyyəti, əsərləri haqqında daha canlı təəssürat yaradır. Sonralar jurnal və qəzet materialları, tədqiqat üsulu ilə genişləndirilərək eyni adda “Bir ömrün rəngləri” monoqrafiyası oxuculara təqdim edildi⁷⁷. S.Mənsurun ədəbi fəaliyyətini maraqlı faktlar, həyatı haqqında yeni sənədlər, xatirələrlə canlandıran “Bir ömrün rəngləri” məqaləsi ədəbiyyatşünas Nazif Qəhrəmanlının şair haqqında yazacağı ilk samballı əsərin başlanğıcı idi. N.Qəhrəmanlı 2000-ci ildə elə eyni adda monoqrafiya çap etdirmişdir. Monoqrafiyada müəllif bu görkəmli ədibin həyat və yaradıcılıq səhifələrinə diqqət çəkərək lirika və satira, publisistika və mədəni-maarif sahəsində fəaliyyətini ətraflı nəzərdən keçirmiş, teatr və sənət axtarışlarını dolğun işıqlandırmışdır. O, şairin əlaqələri və mühitinə, yaradıcılığı ilə bağlı mübahisəli məsələlərə, xüsusilə “Rəngdir” şeirinin təhlilinə, onun ideya qaynaqlarına diqqəti yönəltmişdir. Səməd Mənsur haqqında olduqca dolğun, hərtərəfli məlumat verən monoqrafiyada şairin həyat yolu xatirə

⁷² Cəlil Məmmədquluzadə Ensiklopediyası, s. 259.

⁷³ Əkbərov Zahid. Qaranquş yenidən qayıdır. «Elm» qəz., 1987, 30 aprel.

⁷⁴ Yəni orada.

⁷⁵ Abdullazadə Arif. Sədaqət ümidli. “Bakı” qəz., 1988, 7 yanvar.

⁷⁶ Abdullazadə Arif. Sədaqət ümidli. “Bakı” qəzeti, s.4.

⁷⁷ Ələkbərli Nazif. Bir ömrün rəngləri. Bakı: Elm, 2000.

– faktlar, müasirlərinin qeydləri tarixi mənbələrlə açılır, ictimai fəaliyyəti ilə paralel şəkildə izlənilir. Müxtəlif başlıqlar altında “Səməd Mənsur ömrü”, “Sənətkarın söz xəzinəsi”, “Rənglərlə yaşayan şair”, “Teatr və sənətin xidmətində” və başqa hissələri şairin yaşadığı mühitə, ictimai aləmə işıq salır, onun saysız ximətlərini sadalayır, müasirlərini bizə tanıdır. Kitabda 20-ci illərdən “yaradıcılığının estetik mahiyyəti, demək istədikləri və ədəbi məfkurəsi təhrif” olunan Səməd Mənsur barədə yazılanlardan, kitablarının nəşrindən bəhs olunur. Nazif müəllim şairə aid ən xırda detalları belə nəzərdən qaçırmır, onun portretini canlandırmağa çalışır, poeziyasının sənətkarlıq xüsusiyyətlərinə, publisistikasına, xatirələrə müraciət edir. Nazif Qəhrəmanovun geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutduğu “Bir ömrün rəngləri” monoqrafiyası Səməd Mənsur haqqında ilk genişhəcmli, ətraflı təsəvvür yaradan dəyərli kitabdır⁷⁸.

Professor Bədirxan Əhmədovun “Qəribə taleli şair” məqaləsi⁷⁹ S.Mənsurun həyatına, əsərlərinə aydınlıq gətirmək, xüsusilə satirik şeirlərinin şərhi ilə oxucunu məlumatlandırmaq baxımından maraqlıdır. Şairin həyat yolu ilə sintezdə aparılan sosioloji təhlildə alim indiyə kimi bu cəsarətli, tənqidi poeziyanın qadağan olunması səbəblərini, ideya istiqamətini açıqlayır⁸⁰. Tədqiqatçı satirik poeziyanın inkişafında Səməd Mənsur yaradıcılığının rolunu qeyd edir, onun sovet dövrü irsini xüsusi vurğulayaraq şairin cəsarətli fikirlərini, yeni quruluşa ünvanladığı ittihamnamələri nəzərə çatdırır: “S.Mənsur satirasının forma və strukturunda, ideya və məzmununda yeni fikir axtarışları, novatorluq hakimdir... Şura Azərbaycanını erməni-bolşevik ittifaqının idarə etdiyi, ölkənin var-yoxunu taladıqları bir zamanda Azərbaycanın tam müstəqil olmaması barədə

⁷⁸ Ələkbərli Nazif. Bir ömrün rəngləri. Bakı: Elm, 2000.

⁷⁹ Əhmədov Bədirxan. Qəribə taleli şair. (Səməd Mənsur haqqında). “Bakı” qəzeti, 1989, 28 dekabr.

⁸⁰ Əhmədov Bədirxan. Azərbaycan satirasının inkişaf problemləri. Bakı: Elm, 2000, 249 s.

etirazlar olmuşsa da, bədii fikirdə özünün əksini tapmamışdı. Əslində satirik ədəbiyyatda S.Mənsurla başlanan bu bədii etiraza digər satiriklər heç zaman qoşulmur. Hətta müstəqilliyə qədərki 50-60 il ərzində də satirik ədəbiyyat bu mövzuya qayıtmır⁸¹. Ədəbiyyat tarixindən bəhs edən elmi materiallarda da tədqiqatçı Səməd Mənsur irsinin poeziyamızda layiq olduğu yeri müəyyənləşdirir, ədibi “millətin inkişafına, tərəqqisinə mane olan amillər”i cəsarətlə yamanlayan satiralarını yüksək qiymətləndirir⁸².

1993-cü ildə çapdan çıxan “Həpsi rəngdir” kitabında şairin şeirlərinin az bir qismi toplanmışdı. Lakin təkcə “Həpsi rəngdir” şeirini oxumaq imkanı çoxlarını sevindirdi. Kitabı tərtib edən və ona ön sözünü yazan Anarın son cümlələri axır vaxtlar şairin yaradıcılığına olan marağın səbəblərindən birini izah edir: “Qəribədir, amma bir yandan da təbiidir ki, 70 il bundan qabaq yazılmış satiralar bu gün daha sərt, kəskin, daha aktual səslənir. Bəlkə bu şeirlərin əsl məqamı elə indi gəlib...”⁸³.

“Rəngdir” şeirinə xüsusi diqqət yetirən tənqidçi Vaqif Yusifli “Tənqid yarpaqları” kitabının “Ədəbi portretlər” silsiləsində yazır: “Məlumdur ki, rəng məfhumu xalq arasında müxtəlif mənalarda yozulur. Hər bir rəngin öz mifik kökü, mənbəyi var. Ustad R.Rza da, İ.Selvinskinin təbirincə desək, “Rənglər” silsiləsində “rəsmdən fəlsəfəyə doğru hərəkət” etmiş, gözlərimiz qarşısında mənəvi dünyanın rənglərini yaratmışdır. Onun sələfi Səməd Mənsur isə dövrünün onda yaratdığı kəskin ovqatı, keçirdiyi ruhi sarsıntıları, daha tünd boyalarla əks etdirmiş, rənglərin fəlsəfi yozumuna deyil, ictimai-siyasi ahənginə diqqət yetirmişdir. Əslində burada birçə rəng var: tünd qara, yaxud tünd boz. Dünya, çərxi fələk sanki öz adiliyindən çıxmış, ağ qaraya, qara qırmızıya, qırmızı sarıya dönmüş, nəyə

⁸¹ Yəne orada. səh.222- 223

⁸² Əhmədov Bədirxan. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 3 cildə. I cild, Bakı: Elm və təhsil, 2011, 478 s

⁸³ Səməd Mənsur. Həpsi rəngdir. Bakı: Nicat, 1993, s.4.

baxsan, öz təbiiliyini, reallığını, saflığını itirmişdir. Hətta ləlin, yaqutun rəngi də özününkü deyil, zahidlər, din xadimləri ilə cəlladın heç bir fərqi yoxmuş, Yer üzərində yaşayan ən təmiz insanı ancaq tabutda görmək olar..”⁸⁴.

90-cı illərdən sonra S.Mənsur haqqında elmi və publisistik yazılar xüsusilə çoxalmışdı. Yenidənqurma dövrü S.Mənsurun sərrast və kəsərli poeziyası ilə səsleşdiyindən yeri gəldikcə əsərlərinin adı məqalələrdə çəkilir, şeirlərindən misralar verilirdi. Abbas Çingizin publisistik yazıları, M.Adilovun şairin irsinə aid elmi məqalələri şairin yaradıcılığını şərh edən dəyərli tədqiqatlardır.

Tədqiqatçı Təyyar Salamoğlu “Faciəli talelər” portret-öçərkində Səməd Mənsurun həyat və yaradıcılığı haqqında qısa məlumat verərək lirik və satirik əsərlərini tədqiq etmiş, xüsusilə “Həpsi rəngdir” şeirinə dair mülahizələrini bildirmiş, təxmislərini araşdıraraq nümunələr təqdim etmişdir.⁸⁵

Akademik B.Nəbiyev keçən əsrin əvvəllərindəki ədəbi aləmi aşağıdakı kimi şərh edirdi: “Müxtəsər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin II cildindəki öçərkdə “realist və romantik ədəbiyyat qarşı-qarşıya qoyulur, sinfi və estetik cəhətdən barışmaz, uyuşmaz yaradıcılıq hadisələri kimi səciyyələndirilir... Halbuki H.Cavid, Ə.Cavad və M.S.Ordubadı, C.Cabbarlı və S.Mənsur ədəbi prosesin zidd qütbləri, düşmən mövqeləri deyildi, onların yaradıcılığı “üslub hərc-mərcliyi” təzahürü deyildi. Bu, daha çox ədəbiyyatın, milli-ədəbi prosesin konkret-tarixi özünəməxsusluğu idi ki, repressiya dövrü ədəbiyyatşünaslığının məruz qaldığı qorxu və vahimə onu görməyə imkan vermirdi”⁸⁶.

Tədqiqatçı Faiq Ələkbərov bir məqaləsində Səməd Mənsurun ideya istiqamətini, dini- fəlsəfi görüşlərini araşdır-

mağa yönəlir⁸⁷, “Milli ideologiya probleminə tarixi-fəlsəfi baxış” kitabında isə müəllif şairin türkçülük ideyalarına aid kiçik bir haşiyə çıxır⁸⁸.

Son vaxtlar 3 kitabı çapdan çıxmış Səməd Mənsur haqqında yazan, onun zəmanəmizlə səsleşən əsərlərindən təsirlənənənlər içərisində şair Akif Səmədin “Dünya özü rəngidir”⁸⁹, Səadət Bünyadzadənin şairin “Tuti” jurnalında fəaliyyətindən bəhs edən məqalələri⁹⁰, Ağamir Heydərovun⁹¹,⁹² qeydləri və başqa mənbələr haqqında yeri gəldikcə bəhs olunacaqdır. Sona Xəyalın tərtibatında “Birinin bayramı, birinin matəmi”⁹³, “Seçilmiş əsərləri” kitabları Səməd Mənsurun xatirəsinə gözəl bir hədiyyədir. 2006-cı ildə Səməd Mənsurun Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin 12 yanvar 2004-cü il tarixli sərəncamı ilə nəşr olunan “Seçilmiş əsərləri”ndə şairin bir neçə əsər istisna olmaqla, tam külliyyatı toplanmışdır. Tədqiqatçılar Təranə Hüseynova və Abbas Abdullayevin tərtib etdiyi bu kitabın ərsəyə gəlməsində mərhum mətnşünas Əliheydər Hüseynovun böyük əməyi olmuşdur.

Səməd Mənsurun həyatını və ədəbi-ictimai fəaliyyətini izlədikcə yaşadığı mühitin əsas maarifpərvər qüvvələri ilə sıx təmasda çalışdığının, mədəni tədbirlərdə, xeyriyyə təşkilatlarında qabaqcıl və fəal ziyalılardan biri olduğunu görürük. Uşaqlıqda çətinliklə təhsil aldığına baxmayaraq, fitri istedadı,

⁸⁷ Ələkbərov Faiq. Səməd Mənsur. “Cəmiyyət və din” qəz, 2012, 13dekabr, №48.

⁸⁸ Ələkbərov Faiq. Milli ideologiya probleminə tarixi-fəlsəfi baxış. II hissə. Bakı: Elm və Təhsil, 2014, 500 səh.

⁸⁹ Akif Səməd. Dünya özü rəngidir. “Muxalifət” qəzeti, 2000, 11 noyabr.

⁹⁰ Bünyadzadə Səadət. Satirik gülüşün hikməti.III məqalə. “Kredo” qəz., 2014, 12 iyul.

⁹¹ Heydərov Ağamir. Təxmis ədəbi məktəbin bir janrı kimi. “Kredo” qəz.,2014, 17 may.

⁹² Heydərov Ağamir. Poeziyada vahidi beyt olan klassik janrlar.”Kredo” qəz.,2014, 28 iyun.

⁹³ Mənsur Səməd.Birinin bayramı, birinin matəmi. Bakı: Nurlan, 2007, 696 s.

⁸⁴Vaqif Yusifli. Tənqid yarpaqları. Bakı: Gənclik, 1998, s.9

⁸⁵ Təyyar Salamoğlu. Faciəli talelər. (Azərbaycan repressiya və mühacirət şeirinə dair portret-öçerklər). Bakı: Elm, 1998, s. 7-15.

⁸⁶ Nəbiyev Bəkir. Özümüzədən başlayaq. Bakı: Elm, 1990, s.199-200.

daim savadını, biliyini artırması, inadla oxumağa can atması onu peşəkar şair, ictimai xadim kimi yetişdirmişdir. Son illərdə S.Mənsurun yaradıcılığına, sənətinə marağın son dərəcə artmasının səbəbi də onun müasir ruhu, həqiqətə və ədalətə sevgisi, heç bir hüdud tanımayan tənqidi gücüdür. Şairin ömür səhifəsini vərəqləyən hər kəs əsl istedadın gec-tez qiymətini aldığını, vicdanla və təmənnəsiz olaraq çəkilmiş zəhmət və cəhdlərin hədəf getmədiyinə əmin ola bilər. Bunu son vaxtlar S.Mənsurun çap edilmiş kitabları, onun haqqında yazılan məqalə və əsərlər də sübut edir.

II FƏSİL

SƏMƏD MƏNSURUN BƏDİİ YARADICILIĞI

Lirikasının qaynaqları və ideya-bədii xüsusiyyətləri

XX əsrin əvvəllərində poeziyada ictimai-siyasi mövqedən çıxış edən sənətkarlardan biri də Səməd Mənsur idi. Onun şəxsi, intim hisslərdən uzaq poeziyası siyasi, vətənpərvər, fəlsəfi məzmun daşıyırdı. İstedadı, yaradıcılığının fərdi üslub keyfiyyətləri şairin lirikasında açılmış, sənətkarın dünyagörüşü, fəlsəfi ümumiləşdirmələri, həyat haqqında düşüncələri bu janrdə daha müvəffəqiyyətlə işlənmişdir. Onun satiraları və publisistikası poeziyasında açıqlanan ideya-məzmunları qüvvətləndirmiş, tənqidi-realistik istiqamətdə davam etdirmişdir.

Zəngin satirik irsi və ciddi lirik əsərləri Səməd Mənsur yaradıcılığının lirik-satirik üslubunu müəyyənləşdirmişdir. Lirikası ilə satiralarındakı bədii şüur və intonasiya sərhədsizliyi sənətkarın ifadə üsuluna xas olan spesifik keyfiyyətlərdən irəli gəlir. Lirika ilə satiranın vəhdəti klassik poeziya tarixində M.Füzulinin, M.P.Vaqifin, Q.Zakirin, S.Ə.Şirvaninin əsərlərində də özünü göstərmişdir. Bu poetik xüsusiyyət çox vaxt şairlərin zamanın ictimai-siyasi hadisələrinə fəal münasibəti, dünyanın fəlsəfi qavrayışı ilə də əlaqədardır. Təsədüfi deyil ki, bəzi hallarda S.Mənsurun konkret bir əsərinin lirik ya satirik olduğunu müəyyənləşdirmək də çətin olur. Bu mənada “Bənzətmə” və “Həmmalsəvar” şeirləri şairin orijinal dəst-xəttinin səciyyəvi nümunələridir. Lirik təmayüllü poetik vasitələrlə qurulmuş “Həmmalsəvar” satirası komik səhnələr və məişət detalları ilə fərqlənir. Şairin lirik yaradıcılığında kinayə çox vaxt açıq

qəzəbə keçir (“Millət rəisləri”), bəzən də fəlsəfi üslubla birləşir (“Həpsi rəngidir”), satirik əsərlərində isə kinayə acı gülüşlə əvəz olunur.

XX əsrin əvvəllərində tanınmış ədəbi-ictimai simalardan olan Səməd Mənsur zamanının aparıcı ədəbi meyil və istiqamətlərini yaradıcılığında özünəməxsus bir tərzdə əks etdirən şair olmuşdur. Yalnız “Həpsi rəngidir” şeiri ilə tanış olan sovet tənqidçiləri şairi “mürtəcə romantizmin” nümayəndələrinə aid edirdilər. “Mürtəcə” adlandırılan romantizmin nümayəndələri o dövrdə Səməd Mənsur kimi “damğalanmış” şairlər ola bilərdi.

XX əsr romantizminin güclü dalğaları S.Mənsurun da lirik yaradıcılığına təsir göstərmişdir. Şairin romantik əsərləri üsyankar pafosu, bəzən fəlsəfi ümumiləşdirmələrə meyli, ictimai mahiyyəti ilə özünəməxsus keyfiyyətlərə malikdir. “Füyuzat” jurnalının tədqiqatçısı Ş.Vəliyev məcmuədə çıxan ədəbiyyat materiallarının Azərbaycan ədəbi fikrinə, romantik təfəkkür sisteminə təsirini qeyd edərək M.Hadi, H.Cavid, A.Səhhət, A.Şaiq, A.Divanbəyoğlu, S.Səlmasi, Ə.Səbur və başqaları ilə yanaşı, S.Mənsur və başqa romantiklərin də yaradıcılıq uğurlarına səbəb olmasını vurğulayırdı⁹⁴.

S.Mənsurun lirik şeirlərindəki mətləblər gah müstəqim ifşa üsulu, gah da fəlsəfi ifadə tərzilə müşaiyət olunur. Bu mənada şairin məşhur “Həpsi rəngidir” şeiri ictimai-fəlsəfi əsərdir. Burada fəlsəfi baxışlarla dəyərləndirilən siyasət meydanı da, insani keyfiyyətlər də sənətkarın həyata münasibəti ilə üst-üstə düşür.

Səməd Mənsur ilk şeirlərində maarifçilik mövqeyindədir və daha çox didaktikaya meyil göstərir. Lakin sonrakı yaradıcılığında konkret ideyadan çıxış edən şair ictimai həyata müdaxilə edir, obyektiv gerçəkliyi şəxsi hissləri vasitəsilə əks etdirir. Vətəndaş-şair çox vaxt konkret şüarlarla və ifadələrlə: “Sən ey əzilən, sən də oyan, sən də qiyam et” deyərək oxucularına müraciət edir:

⁹⁴Vəliyev Şamil (Köprülü). “Füyuzat” ədəbi məktəbi. Bakı: Elm, 1999, s.113.

*Qalx, ey əli min dürlü qabarla qabaran ər,
Əzgin əlinin sövlətini aləmə göstər*⁹⁵.

“Beynəlmiləliyyə” şeirində sənətkarın məramı romantik xəyallar yox, mübarizəyə çağırışıdır.

Son şeirlərində sənətkar həyat fəlsəfəsinə, küskünlüyə meyil göstərir, satira elementləri, alleqorik obrazlar romantik ifadə üsulunda təqdim olunur.

Milli təəssübkeşliyi, maarif işığını, azad düşüncə tərzini təbliğ edən Səməd Mənsur yaradıcılığının Azərbaycan ədəbiyyatında xüsusi yeri vardır. Mürəkkəb tarixi şərait, maddi imkansızlıq S.Mənsurun sənətkar kimi öz üzərində işləməsinə, kifayət qədər mütləq aparmasına imkan vermir, onun ədəbi fəaliyyətinə maneçilik göstərirdi. Lakin ictimai-siyasi hadisələri ayıq mühakimə ilə qiymətləndirməyi bacaran, xarakterində mərdlik, cəsarət, vətənpərvərlik cəhətlərini inkişaf etdirən Səməd Mənsur incə qəlbli, həssas olmaqla bərabər, lazım gələndə həcv dililə acılamağı, qorxub çəkinmədən həqiqəti deməyi də bacarırdı.

Səməd Mənsur poeziyası klassik irslə yaxından bağlıdır. Yaradıcılığa qəzəllə başlamış şairin əsasən əruz vəznində olan əsərləri klassik formalara və janrlara meyli ilə səciyyələnir. Lakin sənətkarın keçmiş irsə münasibəti məhdudluq səviyyəsində qalmır, əsərləri yeni mövzularla, yeni formalarla təzələndirdi. İctimai-siyasi motiv Səməd Mənsur yaradıcılığının bütün dövrlərində aktual olmuş, bəzi şeirlərində isə bu problemlər üzərində yüksələrək global bəşəri ölçülərlə şairin fəlsəfi nəticələrini əks etdirmişdir. Ayıq mühakimə, kədər və kinayənin fəlsəfi təcəssümü sənətkarın həm lirik, həm də satirik əsərlərinin ruhunu müəyyənləşdirmişdir. Ümumiyyətlə, eyni əsərdə ironiya ilə kədərin qovuşması mürəkkəb tarixi şəraitin, fərdi psixoloji qavrayışın özünəməxsus ifadəsidir.

⁹⁵Mənsur Səməd. Seçilmiş əsərləri. s.34.

Səməd Mənsurun 1912-1917-ci illərdə yaratdığı poeziya klassik ənənələrlə sıx bağlıdır. Qəzəllərində çətin anlaşılan ərəb-fars tərkibləri çoxdur. Şair yaradıcılığının ilk illərində M.Füzuli, S.Ə.Şirvaniyə nəzirələr yazmış, ənənəvi bədii obrazlarla ictimai fikirlərini, maarifçi ideyalarını əks etdirmişdir. Lakin dövrün, gerçəkliyin aktual ideya-mövzularından duyulan təzə ruh, qoyulan problemlərin müasirliyi ağır ərəb-fars tərkibləri pərdəsini bir qədər qaldırmış olur. Köhnə bədii texniki vasitələrdən istifadə edən şair bəşəri arzularını, maarifçi görüşlərini də daşlaşmış obrazla ifadə edir, tədricən əsərlərinin leksik tərkibini “millət”, “vətən”, “qələm” kimi yeni obrazlarla zənginləşdirirdi. 1913-cü ildə “İqbal” qəzetində çap etdirdiyi nəzirələrində Səməd Mənsurun Füzulidən təsirləndiyi, hiss və duyğularının ifadəsində ustadın poetikasından bəhrələndiyi aydın müşahidə olunur. Bu təsirlənmə Z.Əkbərov, N.Qəhrəmanov kimi tədqiqatçıların da nəzərindən qaçmamışdır.

Bədii təxəyyülün qeyri-adi imkanlarını qiymətləndirən şeir ustadları sözün qüdrətinə, sözlə yaranan möcüzəyə həmişə münasibət bildirmişlər. Sözü müxtəlif mənə çalarlarında işlədən Füzuli sənətində “yoxdan var söz” – Allahın yaratdığı kəlamdır, insanın əqli və mənəvi çəkisinin göstəricisidir. Böyük şairin elmi qənaətləri, əsl sənət haqqında fikirləri ilə maraqlanan S.Mənsur nəzirələrində böyük klassikin düşüncələrini davam və inkişaf etdirmişdir:

*Natiq öz nitqində izhar eyləyər idrakını,
Çünki hissü-qəlb təşxisindədir meyar söz.
Sözlə aləm tapdı xilqət, sözlə qəlb oldu şühud,
Cümlə əsrari-nihanı eylədi izhar söz.
Sözdürür zinəfs üçün əsbabi-sülh, alati-cəng,
Qəlbi-məcruhun şafası tiği-gövhərdar, söz⁹⁶.*

⁹⁶Mənsur Səməd. Seçilmiş əsərləri. s.20.

Səməd Mənsur əsərin ideyası ilə səsleşən mühakimələri əsas tutaraq hər bəndin axırında Füzuli misralarına münasibətini bildirmişdir. Qəzəlin mayasında sonra yazılacaq “Rəngdir” müxəmməsi ilə səsleşən, “sözün” qurucu və dağıdıcı qüvvəsinə inanan, onu “könül mülkünün memarı” görən ədibin görüşləri açıqlanır.

Füzulinin “Pənbeyi daği-cünun içrə nihandır bədənəm” qəzəlinə yazdığı “Təxmis”də S.Mənsurun sufyanə fikirləri, fəlsəfi düşüncələri, ustadına heyranlığı beytlərin səsleşməsində aşkar olur:

*Eşq hər qəlbi-siyahə məhək olmaz, ey dil,
Tuti-yi-natiqə insan demək olmaz, ey dil,
Eşq sirrini çocuğa söyləmək olmaz, ey dil,*

*Təni naçiz ki, ruh aləminə alətdir,
Yaxalım eşq oduna, ruhə bu bir rahətdir,
Oxların dəlsə əgər sinəmizi rəhmətdir,
“Tövqi-zənciri-cünun daireyi-dövlətdir,
Nə rəva kim, məni ondan çıxara zəfi-tənim”⁹⁷.*

Ə.Qəmküsar, Ə.Nəzmi isə Füzulinin bu qəzəlini satirik planda işləyərək alleqorik obrazlar, satira elementləri daxil etmişlər:

*Yoxdur aləmdə dəxi qüssəvü dərdü məhənim,
Vardı hər yerdə mənim bollu suyum, bollu dənəm,
Məni min fikrə salan bu gödənimdir, gödənim,
“Pənbeyi daği-cünun içrə nihandır bədənəm,
Diri olduqca libasım budur, ölsəm kəfənim”⁹⁸.
Titrəyir pənceyi-cəlladi-qəzadə bədənəm,
Qəti-ümmidi-həyat etməyə amadə tənim...*

⁹⁷Yenə orada. s.20-21.

⁹⁸Qəmküsar Əliqulu. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Maarif, 1959, s.61.

*Bikəsa, rahətım olmaz yerim olsa cənnət,
Pişi-çəşmimdə əgər böylə fənadə vətənim*⁹⁹.

Təxmisi poetik janr kimi tədqiq edən Ağamir Heydərovun fikrincə, “XX əsrdə S.Mənsurun, Ə.Vahidin, Ə.Nəzminin, Ə.Qəmküsarin, Həkim Qəninin, Baba Pünhanın, Mirzə Əbdülqadir İsmayılzadənin (Vüsuqi təxəllüsü), Ələmdar Mahirin, İlqar Fəhminin yaradıcılığında M.Füzuliyə yazılmış təxmislər çoxluq təşkil edir...”

Tədqiqatçının daha bir qeydinə görə, “M.Füzulinin bir sıra qəzəllərinə təxmislər bağlansa da, ən çox isə onun bütün misraları şah beytə bərabər olan aşağıdakı təkavüz qəzəlinə yazılmışdır:

“Pənbeyi daği-cünun üzrə nihandır bədənım

Diri olduqca libasım, budur ölsəm kəfənim” mətləli qəzəlinə M.Ə.Vüsaqi, Tuti, H.Qəni, Ə.Qəmküsar, Ə.Nəzmi, B.Pünhan, Hacı Ələmdar Mahir və başqaları təxmislər bağlamışlar.” Müəllif yazır ki, satirik poeziyanın nümayəndələri, o cümlədən, S.Mənsur kimi şairlərin “yazdıqları təxmislərdə yalnız formaya fikir vermişlər, məzmununda isə heç bir oxşarlıq görmək olmur, dilləri, üslubları bir-birindən təxmislər yazdığı müəllifin qəzəlinədən tamamilə fərqlənir...”¹⁰⁰.

S.Ə.Şirvaninin “Nəhli ənduhi bəlayıq, dərdü-qəmdir tişəmiz” mətləli qəzəlinə yazdığı nəzirədə Səməd Mənsurun düşüncələri böyük şairin həyatda olan yaramazlıqlar, çirkinliklər haqqında tənqidi baxışları ilə üst-üstə düşür. Milli problem səviyyəsinə yüksəlmiş ictimai dərdlərin təqdimatı da müasir mənada səslənərək Seyid Əzim Şeyrinin obrazları ilə verilmişdir. Cəmiyyətdəki ziddiyyətlər “tökdü tufani-qənaət şaxı bərgi milləti”, “kişvəri – dilcəngəlistani-bələvü xovf” təyin və təşbihləri ilə cəhalət və nadanlıqlar tənqid edilmişdir:

⁹⁹ Nəzmi Əli. Seçilmiş əsərləri, Bakı: Yazıçı, 1979, s.191.

¹⁰⁰ Heydərov Ağamir. Təxmislər- ədəbi məktəbin janrı kimi. “Kredo” qəz, 2014, 17 may.

*Bir də qəflət bədəsin töksək cəhalət camına,
Lənü-nifrət daşlarından parələnsin şişəmiz*¹⁰¹.

Səməd Mənsurun ilk qələm təcrübələri əsasən “İqbal” və “Tazə xəbərlər” qəzetlərində, satiraları isə “Molla Nəsrəddin”, “Tuti”, “Zənbur”, “Şeypur” jurnallarında çap edilirdi. Ənənəvi üslubun təsiri ilə yazdığı ilk illər şair maarifçilik mövqeyindən çıxış edir, didaktikaya aludəçilik göstərirdi.

1912-ci ildə “Tazə xəbərlər” qəzetində çap edilən və Səməd Mənsurun maarifçi görüşlərini əks etdirən “Qələmdir” mətləli şeirdə sənətkar təhsilin vacibliyini, “bəşər əhlinin qələmdən feyz alaraq” inkişaf etdiyini, qələmin “bilik qığılcımları ilə” isindiyini yazır. “Ədəbiyyat” anlayışı ilə sinonim kimi işlənən “qələm” obrazı tərbiyə üsulunun ədəbiyyat və sənətlə formalaşmasını göstərmək məqsədi ilə seçilmişdir. Şair Quranın “Qələm” surəsinə işarə edərək xalqın mənəviyyatının, ruhunun, elmlə, biliklə qidalanmasını, hətta ilahinin qüdrətinin belə qələmlə çatdırılmasını qeyd etmişdir.

Səməd Mənsurun poeziyasında klassik üslublu təbiət təsvirlərinə, peyzajlara az rast gəlmək olur. “Əyyami bahar oldu, gülüstani çü rüxi-yar” müxəmməsindəki peyzaj lövhələri şeirin ideya-bədii xüsusiyyətlərini qüvvətləndirən ifadə vasitəsi kimi götürülərək şairin fəlsəfi fikirlərinin izahı ilə əlaqələndirilmişdir. “Müridani-həqiqət”, “aləmi-ərvah”, (ruhlar aləmi) kimi sufi anlayışları “vəhdəti-vücut” fəlsəfəsini əks etdirir. Aşağıdakı misralarında o, Şeyx Əttarın, Mollayi-Ruminin fikirlərinə əsaslanaraq “ümumi məhəbbət” ideyasından çıxış edir:

*Xudbinliyə, təhlükəyə gəl düşmə, həzər qıl,
Xaki-qədəmi-əhli-dili, kuhli-bəsər qıl,
Ol bəndeyi-dil, aləmi-ərvahə səfər qıl,
Haşa kim unut yer üzünü qərə nəzər qıl,
Var qərədə min gövhəri, min löləi şahvar...*¹⁰².

¹⁰¹ Mənsur Səməd. Seçilmiş əsərləri. s.22.

Təmizlənmə ideyasından çıxış edən S.Mənsur pis fikirlərdən, riyadan, xudbinlikdən uzaq olmağı, yer üzünün çör-çöpünü (çör-çöp burada fani real aləmdir) unudaraq dərinliyə nəzər salmağı məsləhət görür. Şair “qərəni” həm dərinlik, həm də cam mənasında işlədərək fikirlərinin bədii həllində Xəyyamla birləşir. “Sufilər insanın mütləq həqiqəti dərk etməsini hissi və əqli idrak qüvvəsi ilə deyil, yalnız mistik hallara və məqamlara yiyələnməklə mümkün sayırdılar. Mistik özünükamilləşdirmə yolunda ilk mərhələ şəriətdirsə, son məqsəd və son mərhələ həqiqətdir”¹⁰³. Sufi dünyagörüşü iyirminci illər Azərbaycan poeziyasında M.Hadinin, H.Cavidin, S.Mənsurun və başqalarının fəlsəfi görüşlərinin əsasını təşkil edirdi.

1914-cü ildə “İqbal” qəzetində S.Mənsurun bir neçə qəzəli çap edilmişdi. Bu qəzəllər ənənəvi forma biçimində, köhnə obraz və təşbehlərlə verilsə də şairin bir sıra orijinal fikirlərini əks etdirir. Qəzəllərin məzmununda klassik ədəbiyyata xas şikayət pafosu, qəm və kədər duyulur. Şair “dəhrdə” (dövr) “tirəndazların” (oxatan) onu yaraladığını, həyat səhnəsindən zülmü dəf etmək üçün əql çırağında nur olmadığını, “kamal əhlinin əsiri-dami eşqə” tutulduğunu, cahilin “ərşi-səadətdə” məqam tapdığını yazır və şeiri bu misralarla tamamlayır:

*Səbr qıl, Mənsur kim, sabir tapar rahi-nicat,
Vəzi dövrən qalmamış yeksan, pək qalmaz müdam*¹⁰⁴.

“Mürği-can olmuşsa daim dəhri-dunə paybənd” qəzəli şairin yuxarıdakı qəzəli ilə əsləşsə də bir qədər fərqli səpgidə yazılmışdır. Üslubi xüsusiyyətlərinə görə ənənəvi olan bu qəzəllər bədii cəhətdən zəifdir.

¹⁰² Yenə orada. s.27.

¹⁰³Məmmədov Zakir. Azərbaycanda XI-XII əsrlərdə fəlsəfi fikir. Bakı: Elm, 1978, s.143.

¹⁰⁴Mənsur Səməd. Seçilmiş əsərləri. s. 27.

Həmin il “İqbal”da türk şairi Yusif Nabi əfəndinin “Unudulmuş” rədifli qəzəlinə cavab olaraq yazdığı müxəmməsi verilmişdir:

*Haqsızdır o kim, məşəri-nasə edə töhmət,
Töhmətləmi təhsil edəcək izzəti-millət?
Millət bu gün açıb hər fənnə didəyi-rəğbət,
Rəğbətlə halı kəsb qılır tibb ilə hikmət.
Hikmətdən əsər var isə Loğman unudulmaz*¹⁰⁵.

Maarifçi ideyalarla çıxış edən müəllif xalqını və vətəninə ürəkdən sevən “qeydkeş”, “islam məzhəbli”, “arifü-dana” insanların çox olduğunu alqışlayır, xalq fədailərinin daim ürəklərdə yaşayacağına əminliyini bildirirdi. Şair həddən artıq tənqidin, töhmətin maarifləndirməyə xeyirdən çox ziyan gətirəcəyi düşüncəsindədir.

Yaradıcılığının ilk illərində Səməd Mənsur klassik irsin hazır qəliblərindən çıxma bilməyərək rəşadətli xarakterli mülahizələrlə, maarifpərvər, didaktik ideyalarla çıxış edir. Nəzərə çarpacaq poetik yeniliklərin, novatorluğun müşahidə edilmədiyi bu dövr yaradıcılığında şairin yeni məzmunu meyli qüvvətlidir. Bu illər ədəbi nümunələrində, eləcə də şairin bütün əsərlərində sabit olan, xalqını və millətini ürəkdən sevən vətənpərvər insana rast gəlirik.

Hiss olunur ki, S.Mənsurun poetik potensialı çox güclüdür. Lakin imkansızlıq bu potensialın ifadəsinə həmişə mane olmuşdur. Uzun müddət mühasiblik etməsi, vaxtının xeyli hissəsinin ədəbi aləmdən uzaq bir mühitdə keçməsinə səbəb olmuşdur. 1917-1920-ci illərdə “Şeypur” jurnalında fəal iştirakı onu sevdiyi ədəbiyyat sahəsinə qovuşdurmuşdu. Yaradıcılığının ən məhsuldar dövründə yazılan “Həpsi rəngdir”, “Qan”, “Sərvət”, “Beynəlmiləl”, “Bənzətmə” və b. əsərlər şairin lirikasının yaddaqalan nümunələrindəndir. Bu şeirlər intim yaşantılardan uzaq,

¹⁰⁵Yenə orada. s. 25-26.

siyasi-fəlsəfi fikirlərə söykənən ictimai məzmunlu poeziyadır. Yüksək mənəvi əqidəyə malik sənətkarın qətiyyətli misralarında bəşəri duyğular müasir təfəkkür işığında əks olunur, tarixi paralellərlə qarşılaşdırılmış obraz və metaforalar ideyanın açılmasında bədii sözün imkanlarını xeyli genişləndirir. Sənətkarın lirik-fəlsəfi ideyalarının çox zaman üsyankar və barışmaz xarakter alması, tarixi gerçəkliklərlə səsleşən dinamik təkamülü, siyasi nəticə və fəlsəfi-ictimai görüşlərin dəyişkənliyi hətta təəccüb doğurur. Əsəbi gərginlik və coşğun poetik temperament inqilabi pafosa keçir, “proletar ədəbiyyatı”nın təsirini, izlərini yada salır. Milli-azadlıq hərəkatının tərənnümü şairin humanist təfəkküründə vüsət alır, yeri gəldikcə, sinfi mübarizə şüarları da, ümumbəşəri ideyalar da səslənir.

Klassik ənənələrdən, müasir ədəbi normalardan və türk poeziyasından bəhrələnən S.Mənsurun yaradıcılığı forma yeniliyi, poetik kəşflərlə deyil, əsasən ictimai mövzunun ön plana çəkilməsi ilə əlamətdardır. Lakin tematika axtarışlarında tarixi şəraitə, zamanın gerçəkliyinə səmimi münasibəti, heç bir siyasi təzyiqdən qorxmayaaraq birbaşa müraciətləri şairin yaradıcılığının aktuallığını indi də azaltmır. Lirik-satirik əsərlərində millətin ictimai bələləri konkret faktiki materiallarla təsdiqlənir, daha geniş diapazona keçərək humanizm, vətənpərvərlik hisslərini əhatə edir.

Ümumiləşdirmə və konkretlik, sözün müstəqim mənasında deyilişi, eyni zamanda obrazlı təfəkkür, satirik qrotesk, kəskin sarkazm, istehza Mənsur poetikasının əsas xüsusiyyətlərindəndir. Tənqid obyektinə kinayəli münasibət əsərlərində ən çox istifadə etdiyi bədii üsullardandır. İroniyanın müxtəlif çalarları bədii intonasiyada, mənanın ikinci qatında meydana çıxaraq Səməd Mənsurun təkrarolunmaz üslubunu təyin edir. Şairin seçdiyi təşbehlər və metaforalar göydəndüşmə deyil, obrazların ənənəvililiyi, alleqorik xarakteri şairin klassikaya dərin bələdliyindən irəli gəlir. S.Mənsurun dili ərəb-fars tərkibliyi ilə zəngindir, fəlsəfi məzmunlu əsərlərində isə dilin ağırlığı daha

çox hiss edilir. Ona görə də Şərq dillərindən uzaq düşmüş müasir oxucu üçün bu dili anlamaq bir qədər çətinindir.

Yaradıcılığının ikinci dövründə şairin əsərlərində, xüsusən də satiralarında ərəb-fars tərkibli sözlər sadələşərək çox zaman danışq ifadələrinə qaynayıb qarışır. Məsələn, “beççeyi-marın əvvəldə başın əzməsən, bir zaman keçər, böyür, şahmar olur” və s. kimi xalq içərisində bir az başqa şəkildə işlənən bu məsəl şeirdə ədəbi dilin, dövrün normalarına uyğunlaşdırılmışdır. Başqa bir şerində “üzüm ağ el yanında, alnım açıq, alnım tərləmz cəhalətdən” misrasında təmiz xalq danışq dilinin frazeoloji ifadələrindən istifadə edilmişdir.

S.Mənsurun tərənnüm etdiyi yüksək ictimai qayə, siyasi ədalət və həqiqət arzuları şairin özəl keyfiyyətləri ilə vəhdət təşkil etmişdir. Əsl vətənpərvər ziyalını yetişdirən gerçəkliyin şərtləri ilə bütöv xarakterli şəxsiyyətin qovuşması Səməd Mənsurun simasında və yaradıcılığında öz əksini tapmışdır. Mövcud ədalətsizliklərlə barışmazlığı şairin onsuz da ağır həyatını çətinləşdirsə də sənətkar ömrünün axırına qədər öz prinsiplərinə sadıq qalmışdır.

İyirminci illər poeziyamıza türk şeirinin təsiri xüsusilə güclü idi. Ə.Hüseynzadənin, M.Hadinin, H.Cavidin, S.Mənsurun, Ə.Cavadın yaradıcılığında N.Kamalın, T.Fikrətin, Ə.Hamidin inqilabi-romantik, üsyankar və barışmaz ruhunun ifadələri əks-səda verir, azadlıq ideyaları, ümumbəşəri amallar onları yaxınlaşdırırdı:

*Din şəhid ister, asiman kurban,
Hər yanda durmadan kan akacak,
Durmada her yanda kan!¹⁰⁶*

Əsrin əvvəllərində dünyada və Azərbaycanda baş verən müharibələr, ictimai-siyasi hadisələr, təcavüzkarlığa etiraz poeziya-

¹⁰⁶Tevfiq Fikret. Şırları. Ankara caddesi, İstanbul, 1957, s.55.

nın əsas mövzusunə çevrilirdi. Dövrün işıqlı zəkaları bitib tükənməyən qırğın və faciələrin əleyhinə çıxır, ən təsirli poetik vasitələrlə zülmkar qüvvələrə emotiv münasibət bildirirdilər:

*Səmadan bir mələk heyətlə
Der: İnsanlar! İnsanlar!
Nədir bu, ruyi-ərzi
Qaplayır al qanlar, insanlar?!¹⁰⁷*

Azərbaycan ictimai-mədəni mühitinin aparıcı milli ideoloqu Ə.Hüseynzadəyə aid edilən məşhur “İnsanlar, insanlar...” mətləli şeiri məzmunu, bədii-fəlsəfi görüşləri, milli-mənəvi yüksəlişi bəşəri səviyyədə həll etmək istəyi ilə vətənin, zamanın yetirməsi idi.

*Bilməm bu qanlı səhnənə, ey əsri məymənət,
İzhari-nifrət etməli, yainki təhniyə?
Dəhşətli yıldırımlarının qəhr, heybəti
Xof, ümid ilə yaşadır şanlı milləti¹⁰⁸.*

Əsrin aktual və işlək mövzusunə müxtəlif üslublu şairlər fərdi yanaşır, ədəbiyyatımızda tarixi reallıqla səsleşən orijinal sənət nümunələri ilə müharibələrə etirazlarını bildirirdilər:

*Təvarixi-həyatı-maziyə qandır, fəğandır həp.
Bu adəm oğlu qatildir, işi hər b ilə qandır həp.
Əzəl gündən bəri torpaq pərişan bir cahandır həp,
Cahan pir olsa da, bədbəxtliyi – adəm cavandır həp¹⁰⁹.*

Anadolu hərzbadələrinə yardım münasibətilə yazılmış şeir parçalarında H.Cavid saysız fəlakətlərə, dağılan yurdlara, qırılan

¹⁰⁷ “Yeni müsəvat” qəzetinin xüsusi buraxılışı, 1992, №1.

¹⁰⁸ Şaiq Abdulla. Əsərləri. 5 cildə, II c, Bakı: Azər nəşr, 1968, s.67.

¹⁰⁹ Hadi Məhəmməd. Seçilmiş əsərləri. Bakı: ADU nəşriyyatı, 1957, s. 305.

tələlərə səbəb olan çəkişmələrin yaratdığı ağır mənəvi böhranı romantik üslubda çatdırır:

*Önümde dalğalanır teyflər, teyflər, qızıl qanlar,
Başında patlıyır atəşli, sisli vulkanlar,
Təcəssüm etmədə qarşımda bir cihani-ələm,
Dönüb də tərsinə guya yanar bütün aləm¹¹⁰.*

Bakının yaxınlığında Nərgin adasındakı düşərgədə əsirlərin acınacaqlı vəziyyəti rus çarizminə, xarici düşmənlərə ziyalılarımızın etirazını artırır, onların vətənpərvərlik, mübarizə, həmrəylik duyğularını coşdururdu. Səməd Mənsurun 1917-ci ildə “Zəhmət sədasi” qəzetində çap edilmiş “Qan” şeirində humanist təfəkkürün əks-sədasi, qanlı qovğalara sonsuz nifrəti səslənir:

*Bir gün ki, baxan hər tərəfə qan görəcəm, qan,
Qarşı duruyor zülmət ilə bədri-dirəşsan...¹¹¹.*

Burada iyirminci yüzilliyin başlanğıcı qanlı bir səhnə kimi təsvir edilir. Türk şairləri Namiq Kamal və Tofiq Fikrətdən gətirdiyimiz nümunələr həmin dövrdə dünyanın analoji təsvirinə müştərək obrazlarla tez-tez müraciət olunduğunu sübut edir:

*Sağ kalanlar dururmu hiç giryən,
Tende yaşdan ziyadedir al kan¹¹².
Fitrətlə təkamül əzəlidir: bu kəmalə
Əbnayi-bəşər bir-birinin kardeşi: Hülya!
Kan şiddeti, şiddət kanı bəslər; bu muadat,
Kan atəşidir, sönmeyecek kanla, inandım¹¹³.*

Cavid Hüseyn. Əsərləri. 5 cildə, I cild, Bakı: Lider nəşriyyatı, 2005, s.51.

¹¹¹ Mənsur Səməd. Seçilmiş əsərləri. s.29.

¹¹² Namiq Kamal. Şiirleri. İstanbul, 1982, s.62.

¹¹³ Təvfiq Fikret. Şiirleri., s.73.

S.Mənsurun şüar və çağırış xarakterli “Qan” şeiri müharibələrə və qanlı vuruşlara qarşı şairin etirazını nümayiş etdirir. Müasir faciələrin səbəbini “zülmətlə bədri-dirəxşanın”, “nurla zülmətin” mübarizəsində görən sənətkar həqiqətin tərəfdarıdır. O, yaşadığı əsri seyrçi kimi qara boyalarla deyil, qırmızı qanla çəkir. Beləliklə də, şeirdəki “qan” obrazı XX əsrin simvoluna çevrilir:

*Bir əsr ki, çarpışmadadır nur ilə zülmət,
Bir vəqt ki, məzlumlar almış ələ fürsət,
Bir gün ki, tutub yer üzünü həsrü-qiyamət,
Sən ey əzilən, sən də oyan, sən də qiyamət*¹¹⁴.

Mürəbbə formasında yazılmış əsərin ilk misralarındakı “bir əsr ki”, “bir vəqt ki”, “bir gün ki” zərfləkləri hadisələrin vaxtını dəqiqləşdirir və şeirin ideyasını, ictimai mahiyyətini inkişaf etdirərək son həddə çatdırır.

Şair məzlumları ədalət uğrunda qiyama, əldə silah mübarizəyə çağırır, düşmən tərəfi “əhli-xəyanət” adlandırır. “Bədri-dirəxşanın” tərəfdarları olan məzlumlar, əzilənlər bütün yer üzünü bürümüş “qiyamət zamanının” qurtaracağına ümid bəsləyirdilər. Dövrün axarına düşən belə əsərlər proletar ədəbiyyatının nümunələri ilə səsleşir, demokratik ruhu, ideya xüsusiyyətləri ilə seçilir:

*Nasıl gördün ki, tarixi-bəşər qanlarla başlanmış,
Əvət qanlarla, əfqanlarla, xüsrənlərlə başlanmış,
O qan tarixi də naqabil insanlarla başlanmış,
Həyatın ilk dövrü iştə üsyanlarla başlanmış,
Əvət qan tökmək ilə, həm də tüğyanlarla başlanmış,
Yerin də öz həyatı odla, vulkanla başlanmış,
Həyatı əhli-ərzin ahü-əğfanlarla başlanmış*¹¹⁵.

M.Hadiyə görə yalnız XX yüzillik deyil, bütün bəşər tarixi qanlıdır. Şair qovğa və tufanları təsadüfi hesab etmir. O, şəri insanlığın mayasında görür və bu barədə Quran qissələrindən analogiyalar gətirir. Şair dini hekayətlərin fəlsəfi başlanğıcını, ictimai-etik mahiyyətini açaraq insanı düşündürən bir çox bəşəri problemlərə toxunur. Onun pessimist təfəkkürü ekstaz əhvali-ruhiyyəsində dolub boşalara sərhədlərə bölünməyən nəhəng planeti insanların özlərinin törətdikləri faciələrin, müharibələrin hökm sürdüyü tüğyanlar meydanı kimi görür, bətnində şərin toxumunu gizləyib saxlayan insanın öz ilkin vəhşi təbiəti, doymayan nəfsi vurğulanır. M.Hadinin dünyanın gərdisini qabaqlayan ekzistensial təfəkküründə qara rəngin tünd çaları və qatılığı onun yalnız fəlsəfi və poetik üslubunun deyil, həm də psixoloji temperamentinin, faciəvi taleyinin, doğma Vətəninin ağırlarını ürəkdən duymağının nəticəsidir. Şair elə bil bəşər taleyinin əbədi faciəsini dokumental təsvirlərlə təsdiqləmək istəyərək dini müharibə və siyasi mübarizələrin tarixini vərəqləyir. O, şərin kökünü mənəvi mədəniyyətdən məhrum insanlarda axtarır, təbii fəlakətləri – vulkan və zəlzələləri özünəməxsus obrazlı şəkildə dövrünün ictimai bəlaları ilə qarşılaşdırır. “Utopik qardaşlıq çağırışına, birtərəfli “beynəlmiləçilik idilliyasına” ayıq, oyaq əks-səda da o zamankı ədəbi-bədii fikirdə yenə Hadi şeirindən eşidilir...” mülahizələrini görkəmli alimimiz AMEA-nın müxbir üzvü, prof. Yaşar Qarayev böyük şairin “Əlvahi- intibah” poemasına xitabən yazmışdır.

“Qan” şeirində S.Mənsur romantik ifadə üslubunda, M.Hadi isə dekadent şairlərin əhval-ruhiyyəsində çıxış edir. S.Mənsur durmadan üsyana çağırır, zamanın ədalətsizlikləri ilə barışmamağı tövsiyə edir, M.Hadi üsyanları, qiyamları qanlara bais olacaq şeytan əməli kimi rədd edir. Tənqidimizdə uzun müddət üsyankar şairlər “göz yaşı tökən” şairlərdən çox qiymətləndirilirdilər. Sənətkarın obyektiv mövqeyini müəyyən-

¹¹⁴ Mənsur Səməd. Seçilmiş əsərləri. s.29.

¹¹⁵ Hadi Məhəmməd. Seçilmiş əsərləri. s.302.

ləşdirən indiki şəraitdə pessimist şeirlərin sosial təsirinin inqilabi pafosla ifadədən heç də az olmadığı aydın olur.

1919-cu ildə yazılmış “Millət rəislərinə” (“Zəhmət sədasi”) şeiri Azərbaycan Cümhuriyyətinin fəaliyyəti illərinə təsadüf edir. Monoloq formasında yazılmış əsər poetik ittihamnamədir. Şair öz tənqid obyektini gözünü də qırpmadan yamanlayır, qəzəbini qətiyyətlə millətin “vəkilinə” yönəldir. Xalqın köməyi ilə şöhrət axtaran yalançı qəhrəmanların keçmişini şair kəskin ritorik suallarla yada salır, cəsarətlə onların mənəviyyətsizliyini açmağa çalışır. “Donuz və pələnd” hekayəsindəki hadisə ilə əlaqədar alleqorik bənzətmələrlə təmsil üslubuna da meyil edən tənqid hədəfləri “İblis” şəklində simvolik şərh görkəmi alırlar:

*İmdadına gəlsin, çağır əbnayi-cəhənnəm,
İblisi-dəni zümrəsisən çünki özün həm*¹¹⁶.

Romantik ədəbiyyatın ənənəvi qəhrəmanı olan İblis obrazı Mənsurun ifadəsində konkret şəxslərə – vətəninə xəyanət edənlərə aiddir. Yüksək pafosu və sərt mühakiməsi ilə şair öz düşmənlərinə qarşı amansızdır. Onun fikrincə, öz xalqına arxalanmayan bütün dövlət başçılarının aqibəti faciəvidir. Əsərin bəzi hissələrində sənətkar lirik və satirik üslubu qarşılaşdıraraq bədii- ritorik suallarla tənqid obyektinə müraciət edir:

*Kimdin? Nə idin? Şimdi nə oldun bilir aləm,
“Xırs ilə palıd” söhbətidir eyni mücəssəm*¹¹⁷.

Şairin qəzəbi əsərdə ön plandadır. Bütün “əbnayi-cəhənnəm” qarşı çevrilən natural ifadələrlə “yaşdır o qanlı bədənlər, hənz qanlı kəfənlər” deyən müəllif millətin ağır gününü, pis

¹¹⁶ Mənsur Səməd. Seçilmiş əsərləri.s 29.

¹¹⁷ Yenə orada.

vəziyyətini obrazlı şəkildə oxucusuna göstərir. Acı lənət və sərt ifadələrdən çəkinməyən şair əsəri belə tamamlayır:

*Namusumuzu rütbə üçün satma, həya et,
İnsaf et, ey insafına, vicdanına lənət*¹¹⁸.

Publisist üslub və ictimai kəsərlə itilənmiş bu şeir nümunəsi müasir siyasət meydanımız üçün də aktual səslənir. Şeirin Cümhuriyyət dövründə yazıldığını nəzərə aldıqda, ədibin millət nümayəndələrinə daha tələbkar olduğu və ona görə də daha sərt tənqidlə yanaşması yüksək vətənpərvərlik və məsuliyyətin göstəricisidir.

İmperiya dövründə millətin azadlığını, Azərbaycan Cümhuriyyəti illərində xalqın mənafeyini düşünən Səməd Mənsur Sovetlər dönəmində ədalətə olan inamını tamamilə itirmişdi. Sərbəst dünyagörüşlü şair heç bir hakimiyyət formasını ideal quruluş saymadı. Həmişə daxilindəki ədalət hisslərinə sadıq qalan Səməd Mənsur heç bir dövlət formasının saf mənəviyyətlə uyuşmadığını, hakimiyyətin naqis cəhətlərindən kasıb və avam camaatın ziyan çəkdiyini görmüşdü. Şairin uğrunda çalışdığı ən yüksək amalı millətinin xoşbəxtliyi üçün çalışmaq idi. Görünür ki, “Bəşər tarixi-xuni-sərgüzəşti adəmiyyətdir” – deyən M.Hadinin şübhələri və ümitsiz harayları da təsadüfi deyildi. Əsərdə didaktikadan və həcv üslubundan başqa ironiya və acı təəssüf hissi vardır. İfşaedici monoloqunda müəllifin kinayəsi, millətin ümidlərini doğrultmayan rəislərə qarşı təəssüfü şairin müstəqim və birbaşa bəyan etdiyi qəzəb selinin içərisində itib batır.

Əsrin əvvəllərində Azərbaycanda təbəqələşmə artır, dövlətçilərin əksəriyyəti insani keyfiyyətlərini itirərək var-dövlət əsirinə çevrilirdi. Ölkəmizdəki yeni burjua münasibətlərinin və müxtəlif siyasi təzyiqlərin doğurduğu ziddiyyətlər mənəvi və ictimai bəla kimi ədəbi əsərlərin aktual mövzusunə çevrilirdi:

¹¹⁸ Yenə orada.

*Adəmi adəm eyləyən paradır,
Parasız adəmin üzü qaradır*¹¹⁹.

Yuxarıdakı misralarında Sabir özünəməxsus realistik ifşa tərzində, H.Cavidin üslubunda isə eyni problem ciddi-romantik ifadə formasında öz əksini tapırdı:

*Əvət... O sərvətü-saman içində zənginlər,
Kədər nə... bilməyərək istirahət etsinlər!
Fəqət zavallı fəqir orta yerdə qəhr olsun
Zəhərli qazları udsun da yıpranıb solsun*¹²⁰.

Həyatının çox hissəsini varlıların evində hesabdarlıq etməklə keçirən Səməd Mənsur varlıların psixologiyasını daim müşahidə etmiş, varlandıqca mənən kasıblaşdıqlarının şahidi olmuşdur.

İctimai bərabərsizlik motivlərinə, didaktika üslubuna tabe olan “Sərvət” şeiri (1919) ədibin tənqid obyektlərinə güzəştisiz, birbaşa münasibətini bildirir, həyatını var-dövlət yığmağa sərf edən tüfeylilərin, nəfsini cilovlamayan insanın necə qorxulu olduğunu göstərir.

Sosial problemlərin həllində S.Mənsur insan mənəviyyatını metaforik obrazlarla açmağa çalışır. Daxili sual-cavab üsulu ilə daima insana hakim olan var-dövlət hərisliyini, maddi aləmin puçluğunu, ictimai bəlalərin səbəbini göstərir. Əsərin ideyasına görə şərin mənbəyi – insanları bir-birindən uzaqlaşdıran, alçaldan, xəyanətə sövq etdirən “düşməni-qəddar” pul, sərvətdir. Ön plana çəkilmiş “maddi sərvət” – sinfi fərqlərin doğurduğu təzadları, mənəvi dəyərlərə olan etinasız münasibəti daha da gücləndirir. Maddi müvəffəqiyyətin göstəricisi olan “sərvət” bu

¹¹⁹Sabir Mirzə Ələkbər. Hophopnamə. 2 cildə, I cild, Bakı: Şərq- Qərb, 2004, s.95.

¹²⁰Cavid Hüseyn. Əsərləri. 5 cildə, I cild, Bakı: Lider nəşriyyatı, 2005, s 33.

əsərdə mənəvi yoxsulluğun simvoludur. Məlum fəlsəfənin obrazlı ifadəsi əsrin çətin və qarışıq zəjmanında aktual- əxlaqi əhəmiyyətli, ibrətamiz idi.

Didaktik mənalara yüklənmiş misralarda bəzən bütöv bir cümlə halında olan poetik təkrarlara da təsadüf olunur, məsələn, “Qan” şeirindəki “min-min sənələr qan ilə əlvan olur aləm” misrası eyni ilə “Sərvət” əsərində də işlənir. İlk sətirlərdən oxucuya ritorik sualla – Sərvət nədir? – deyə müraciət edən Səməd Mənsur cavab tapmağa çalışır; “Qan” şeirindəki “nurla” “zül-mət” arasında mübarizə və təzadın səbəbini sanki bu şeirində də araşdırır. Onun fikrincə, insanları təbəqələrə ayıran, bəşəriyyəti məhv edən var-dövlət rəzalət və faciələrin mənbəyidir. İdeya və kompozisiya cəhətdən bir-birinin davamı kim çox yaxın olan hər iki şeirdə bəzən misralar da təkrar olunur.

Əsərin birinci hissəsində “həyatı məhv edən”, “həlqeyi-zəncirinə düşər edən” maddi bəla oğlu atadan, ananı qızdan ayıran qüvvətdir. Məntiqi davamına görə sufi fəlsəfəsinə əsaslanan düşüncələrlə nəfsinin “qulu” olan insanın kölə vəziyyəti göstərilir. Şairin fikrincə, insan bütün maddi bağlılıqlardan azad olmalıdır.

Şeirin ikinci parçasında şair varlı sinfi cəsarətlə ifşa edir, “məhrumi-ədəb”, “birəhmü-mürüvvət”, “qəlbi cəhənnəm” kimi sözlərlə onların daxili eybəcərliyini açmağa çalışır. Son iki misra yuxarıdakı fikirlərə yekun vurur:

*Alçaq ki, o alçaqlığa qüdrət gərək olsun,
Alçaqlığı kəsb etməyə qüdrət gərək olsun*¹²¹.

Aktual problemləri öz mövzu dairəsində əhatə edən “Bənzətmə” satirik qəzəli müasir həyatın obrazlı ifadəsi, cəmiyyətin real mənzərəsidir. Lirik və satirik üslubun sintezi nəticəsində əsərdə hər iki əhvali-ruhiyyə – ironiya və pessimizm

¹²¹ Mənsur Səməd. Seçilmiş əsərləri.s 32.

qaynayıb qarışır. Alleqorik bənzətmələr, məişət obrazları, satirik ton və sarkazm, açıq qəzəb, müstəqim mənada deyilmiş beytlər şairin vətəni və milləti üçün çəkdiyi ağırları ifadə edir: hər misrası bənzətmə olan əsər bütövlükdə mənəvi iflasın göstəricisidir. Şairə görə, göy üzü də həmvətənlərinin qəlbi kimi tutqundur, burada peyzaj fraqmenti ideya xətti ilə səsleşir, qaranlığı yaradan səbəblər açıldıqca, şeirin mənası cəmiyyəti göstərən güzgü kimi aydınlaşır:

*Göy üzü az-az, deyirlər, tar olar, əlbəttə ki,
Xəstələnmiş könlümüz bidar olar, əlbəttə ki*¹²².

Siyasi-ictimai problemlərin ifadəsinə əsərlərində geniş yer verən Səməd Mənsur M.Füzuli, S.Ə.Şirvani, Q.Zakir ənənələrini davam etdirir. Alleqorik-heyvani başlanğıc eybəcər reallığı daha qabarıq təqdim edir:

*Millətin aslanları daim olarsa xab-dust,
Məmləkət çaqqallara bizar olar, əlbəttə ki*¹²³.

Biganəliyin və humanizmin təzadı – şairin göstərdiyi satirik obrazlarla arzuladığı yüksək idealların təsviri – ictimai ədalətə rəğbətə göstəricisidir. Birinci misrada şair batini görür, ikinci sonrakı isə nəticələri göstərir.

“Səməd Mənsur təzə beytin axırına bir-birini tamamlayan, yürütdüyü fikrin təsir gücünü şiddətləndirən “olar” və “əlbəttə ki” rədiflərindən də sənətkarına faydalanırdı. Misralarının birində isə “olar” rədifindən bədii təkrir kimi də istifadə edilirdi: “Baz olar, rəmmal olar, cindar olar...” qəzəl formalı bu balaca şeirdə bədii təsvir vasitələrinin bolluğu, sərrastlığı, müxtəlif və

¹²² Mənsur Səməd. Seçilmiş əsərləri.s 76.

¹²³ Yəne orada.

rəngarəng mənə çalarlığı onu yüksək sənət nümunəsi səviyyəsinə qaldırırdı. Həmin şeirin “Bənzətmə” olması da təsadüfi xarakter daşıyırdı”¹²⁴.

*Hər kəsin könlü ola daim bətalət talibi,
Yarı qoynundan çəkən əğyar olar, əlbəttə ki*¹²⁵.

Millətinin gələcəyini düşünən, türk balalarını savadlı, ağıllı və huşyar görmək istəyən şair maarifpərvər arzularla yaşayıb yaradır.

Misralarının birində erməni xəyanətinə işarə vuraraq “beç-çeyi-marın” – ilan balasının başını əzməyəndə böyüyüb şahmar olur” deyən şair həmin şeirində elə bil uzaqgörənliklə bu günümüzü nəzərdə tutur.

Əruz vəzninin rəməl bəhrində olan qəzəlin sonunda “əlbəttə ki” ifadəsi ümumi məzmununa cavab verərək faciəvi gerçəkliyi acı kinayə ilə təsdiqləyir.

*Anlamam, olmazmı kor bir göz ki, daim ağlaya,
Kizb ilə dolmuş qulaqlar kar olar, əlbəttə ki...*¹²⁶.

Yeni əsrdəki kapitalist münasibətləri nəticəsində əzən və əzilən təbəqələrin qarşılıqlı artmış, siniflərə ayrılmış cəmiyyətdə yenilik yaratmaq cəhdləri haqqında nəzəriyyələr yaranırdı. Ən ülvü azadlıq arzularını, sosial birlik ideyalarını bəşəri duyğularla ifadə edən Səməd Mənsurun təsvir obyektini bütün dünyəvi cəmiyyətin beynəlmillətçi mövqeyidir. Poeziyanın hədəflərinin genişləndiyi, ictimai çaxnaşmaların artdığı bir zamanda eyni aktual mövzular müxtəlif şairlərin sənətində öz həllini tapırdı. 1920-ci ildə “Bəsirət” qəzetində nəşr olunmuş “Beynəlmil-

¹²⁴ Novruzov Tərhan. Sabir ədəbi məktəbi. Bakı: Yazıçı, 1992, s.211.

¹²⁵ Mənsur Səməd. Seçilmiş əsərləri.s 72.

¹²⁶ Mənsur Səməd. Seçilmiş əsərləri.s 72.

ləliyyət” şeiri proletar təfəkkürünün təsirlə ümumbəşəri siyasi problemlərin milli poeziyamızda əksidir. E.Potyenin məşhur “Beynəlmiləl” şeirinin təsirlə yazılmış əsər də eyni ideya və azadlıq mübarizələrinin milli poetik tərənnümüdür. Yüksək pafosla qələmə alınmış əsər geniş oxucu kütləsi üçün nəzərdə tutulmuşdur:

*Qalx, pərdeyi-cəhli uzağa at göz önündən,
Məruz ola ənzarına ta qayeyi-əhmər
Görsün də bu yüksəkliyi sərvətli utansın,
Onlar ki, sanırdı bizi bir muri-mühəqqər¹²⁷.*

Səməd Mənsurun “Qan”, “Sərvət”, “Millət rəislərinə” əsərlərindəki ərbab-sərvətli qarşıdurması şeirdəki mübarizə ideyasının məğzini təşkil edir. “Əli qabarıqların – qulların”, “qaplana dönmüş muri-mühəqqərlərin” azadlığı onların birləşməyindən asılıdır. “Beynəlmiləliyyət – ucalıq, aləmi-əkbar, bədri-münəvvər, zövqi-səfa, yol göstərən əxtər” kimi bənzətmələrlə şair həmin sözün qeyri-adi bir qüvvəyə və gücə malik olduğunu oxucuya çatdırmaq istəyir. “Beynəlmiləliyyət” poetik obrazını şair öz həmvətənlərinə birlik, həmrəylik, qardaşlıq hissləri aşılamaq məqsədi ilə işlədir.

Əzilənlər və zülmkarlar şairin diqqət mərkəzindədir, xalqını başqa millətlər kimi haqqını tələb edən ayıq, siyasi baxımdan fəal görmək onun arzusudur. Mənsur ictimai enerjinin və hərəkətin fəlsəfi mənasını üsyanlarda görür. İnqilab haqqında şairin real təsəvvürləri öz vətəninə cərəyan edən hadisələrlə bağlıdır. Onun fikrincə, bu çətin yolda, ağır mübarizələrdə qələbənin mayası birlikdədir. Ona görə də “beynəlmiləliyyət, ucalıq”, “aləmi-əkbar” deyən şair şeirində ortaya atdığı ideyanı milli-siyasi seçim kimi təqdim edir:

*Səs çıxmıyacaq yaxşı demişlər ki tək əldən,
Dağlar duramaz cümlə bəşər olsa bəradər,
Birlik, yenə birlik demiş ərbbabi-təsəvvür,
Beynəlmiləliyyət, ucalıq, aləmi-əkbar¹²⁸.*

Əsərdə çox tez-tez işlənən “qalx”, “ucalıq”, “yüksəlməli” çağırışları S.Mənsurun yoxsul və alçalmış həmvətənlərinin yüksəkliyə, ucalığa çatması istəyini bildirir, burada o, bir inqilabçıdan daha çox bərabərliyi, haqqı təbliğ edir. İnsanlıq, beynəlmiləçilik ideyasını atalar sözləri, məsəllər, hazır frazeoloji ifadələrlə qurulan “Beynəlmiləliyyət” şeiri o dövrün siyasi poeziya nümunələrinə aiddir.

Olduqca üzgünlər, mehriban bir adam olan Səməd Mənsurun ictimai xadimlər, şair və yazıçılar arasında dostları çox idi. Ə.Müzənnib, Buzovnalı Azər, M.Hadi, N.Nərimanov, Ə.Səbur və başqaları sənətkarın mübarizə yoldaşları idi. Vətənpərvər sənətkar və siyasi xadim N.Nərimanov S.Mənsurun ən çox sevdiyi insanlardan idi. Şair N.Nərimanovun simasında arzu etdiyi ideal millət nümayəndəsini görür, onunla fəxr edirdi. Hər iki sənətkar ictimai mövzuda xalqın mənafeyinə xidmət edən əsərlər yaradır, nadanlığı, cəhaləti, biganəliyi tənqid edirdilər.

“Açıq söz” qəzetinin 11 oktyabr 300-cü nömrəsində “Ədəb yurdu” cəmiyyətinin müəssislər iclasında “Ağsaqqallar şurası”na N.Nərimanovla yanaşı Səməd Mənsurun da seçilməsi təsadüfi deyildi¹²⁹. “Nadir şah Əfşar” tamaşasında Cəfər xan rolunda iştirak edən Səməd Mənsurla böyük ədib arasında yaradıcılıq əlaqələri hələ əsrin əvvəllərində başlamışdı¹³⁰.

1920-ci ildə N.Nərimanovun Xalq Komissarları Soveti sədri və Xarici İşlər Xalq Komissarı təyin edilməsi ziyalılarımız tərə-

¹²⁸Mənsur Səməd. Seçilmiş əsərləri.s 34.

¹²⁹Məmmədli Qulam. Nəriman Nərimanov. Həyat və yaradılığının salnaməsi. Bakı: Yazıçı, 1987, s.187.

¹³⁰Yenə orada. s.183.

¹²⁷Yenə orada.s.34.

findən sevinclə qarşılanmış, ona çoxlu təbriklər göndərilmişdi. “Yoldaş Nərimanovun vüruduna təbrik” əsərini¹³¹ N.Nərimanova həsr edən sənətkar nikbin hisslərlə yaşayır, xalqın xilas-karına ümid işığı ilə baxır. Əsər mədhiyyə üslubunda yazılsa da, şairin səmimiliyi və dostu ilə iftixarı aydın görünür. Səməd Mənsurun lirik yaradıcılığında az rast gəldiyimiz təbiət təsvirləri şeirin nikbin əhval-ruhiyyəsini artırır, mürəkkəblərdəki təzadlar, təşbeh və istiarələr sənətkarın sevincini əks etdirir. N.Nərimanovun gəlişi “qaranlıq saraya saçdın nur” ifadəsi ilə müqayisə edilir, “qaranlıq-nur” antitezəsi bu müqayisəni gücləndirir, “Sönük ürəklər - sürür” (sevinc) təzadı da həmin məqsədi daşıyır. Paralel işlənən təzad və müqayisələrdən sonra obrazlı təsvirlərə yer verilir: üzündə təbəssüm olan adamlar, sevinc dolu gözlərlə baxan sənəmlər, kiçik quşların oxuduğu şən nəğmələr müəllifin sevinci ilə səsleşir.

Şairin lirik əsərlərində çox işlənən “nur” obrazı burada N.Nərimanova aid edilmişdir. Əbədi olan nurun və zülmətin mübarizəsi ən nikbin əhval-ruhiyyədə də S.Mənsuru tərk etmir. Bu şeirdə həmin problemin bədii həlli qələbə ruhunda verilir. “Nur” obrazı ilə sinonim olaraq “günəş, sürür” paralelləri işlənir. Zülmətin nümayəndələri “şəbpərələr” (yarasalar), sahibani-qürur, harisani-məşhur, ləimilər” obrazları ilə, “nur”un tərəfdarları yetimlər, nigaranlar, zəiflər məcazları ilə səciyyələnir. “Çox yaşa, yoldaş, ol əzmdə mənsur” deyərək şair təxəllüsünün əsl mənası olan “qalib” sözünü N.Nərimanova aid edir:

*Yetimlər sevinər haminin vürudu ilə,
Ləimlər acıyar gərçi görsə ədlilə zur,
Edər bu gün bu vürudu zəiflər təbrik,
Deyir ki: “Çox yaşa yoldaş, ol əzmində mənsur!”¹³²*

¹³¹Yenə orada. s.259.

¹³²Mənsur Səməd. Seçilmiş əsərləri.s 33.

Bu iki şəxsiyyətin ünsiyyəti N.Nərimanov Moskvaya getdikdən sonra da davam etmişdi. Lakin S.Mənsurun sevinci uzun sürmədi. N.Nərimanovun siyasi fəaliyyəti çox tez başa çatdı. Ölümündən bir-iki ay qabaq 1925-ci ildə oğluna göndərdiyi məktubda yazırdı: “Oğlum Nəcəf... mənim yaşadığım mühitdə bütün həyatın dolaylarını təsəvvür edəndə özümə təsəlli verirəm ki, az da olsa, nə isə etmişəm. Təkcə məni əhatə edən mühit, onun geriliyi, irəliyə doğru hərəkətində olan ətalət, mənasız millətlərarası didişmə, buradan irəli gələn daimi iztirab, qan, göz yaşı, aclıq, yalan və sairə, bunlar mənə rahatlıq vermirdi, mənim yazdıqlarımdan bunu aydın görmək olar... Mən öz yazılarımda imkan və qüvvəm daxilində bütün bunlara öz münasibətimi bildirmişəm...”

Mənim qəlbim ona görə narahat idi ki, bəşəriyyətə heç olmasa müəyyən bir fayda vermək istəyir və ona cəhd göstərdim. Bu, yalnız otuz il ictimai sahədə çalışan mənim kimi adama bir qədər təsəlli verirdi...”¹³³.

Narahatlığının səbəbini ən adi sözlərlə bildirən N.Nərimanovun faciəsi həm də, M.Ə.Sabirin, M.Hadinin, H.Cavidin, Səməd Mənsurun faciəsi idi:

*Tapmadım aləmdə bir həmdəm ki, olsun biriya,
Görmədim heç kəsdə bir niyyət qərəzdən məada,
Küllən əbnayi-bəşər öz nəfsinə olmuş fəda,
Nəfsi uğrunda görürsə, hər bəla, hər macəra,
“Məsləkə” isnad edir, məslək, dəyanət rəngidir.¹³⁴*

Səməd Mənsur “Məcməüş-şüəra”da toplaşan Bakı şairləri ilə yaxından yaradıcılıq əlaqələri saxlayırdı. Ona görə də görkəmli şair Azər Buzovnalıya ürəyini açdığı məktubunda şeirin

¹³³Əhmədov Teymur. N.Nərimanov. Bakı: Yazıçı, 1982. s.292-293.

¹³⁴Mənsur Səməd. Seçilmiş əsərləri. s 35.

üslubun-dan – şikayət pafosundan, səslənməsindən böhranlı vəziyyətini aydın duyuruq.

Keçmiş günlərin nostalgiyası və xəstəliyi şairin həyat eşqini azaldır, sufi təbiətli sənətkarın pərişanlığını artırır:

*Mən ki dərvişməzaqəm, mənə mənəsb nə gərək?
Mənəsbə, məsnədə gülməzmi qələndər, Azər¹³⁵.*

Bu adi şikayət məktubu deyil, onu təkcə şəxsi vəziyyəti, problemləri ağırtmır. Şair yaxın dostuna son dəfə ürəyini açır, millətin halına yanır, baş tutmayan məqsədlərinin, ölkəsinin gələcək haqqında xəyallarının və planlarının dağılmasının nəticəsi olan qəmli əhvalını, üzgünlük pafosunu çatdırır.

S.Mənsurun poeziyasında türkçülük ideyalarının səslənməsi-nə tez-tez rast gəlmirik, lakin şair düşüncəsi, varlığı ilə türkçü idi.

Hətta ədibin həyatından xəbərsiz olanlar onun pantürkist düşüncəsinə görə 1937-ci ilin repressiya qurbanlarından biri olduğunu sanırlar. 1926-cı ildə yeni hökumətin antitürk siyasəti, ideoloji təzyiqlər millətin necə təhlükə ilə üzləşəcəyini xəbər verirdi. Faiq Ələkbərov “Milli ideologiya probleminə tarixi-fəlsəfi baxış” kitabında şairin türkçülük görüşləri, bədii-fəlsəfi düşüncələri haqqında söhbət açır¹³⁶. Müəllif kitabının girişində Səməd Mənsurun aşağıdakı misrələrini epigraf götürmüşdür:

*Türklüyün varlığı qeyrə nə böyük qorxuymuş,
Dost-düşmən onu məhv etməyi istər, Azər¹³⁷.*

Yeni quruluşun məqsədini gözəl anlayan Səməd Mənsur xalqın düşar olduğu bəlanın dəhşətini, mübarizənin mənasız-

¹³⁵ Yenə orada.

¹³⁶ Ələkbərov Faiq. Milli ideologiya probleminə tarixi-fəlsəfi baxış. II hissə. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 500s.

¹³⁷ Mənsur Səməd. Seçilmiş əsərləri. s 38.

lığını anlayırdı. Kədərli və qüssəli intonasiyası ilə rekviyemi xatırladan məktub-qəzəldə şair qəlbinin son haraylarını duymaq mümkündür.

Məktuba cavab olaraq Azər xəstə dostunu mənəvi cəhətdən ruhlandırmaq, xoş günlərin mütləq gələcəyini bildirməklə onun qəm-qüssəsinin əsassız olduğuna inandırmağa, ümid işığı yandırmağa çalışır:

*Qurtuluş Ergenekondan olub əcdadımıza,
Bu səadətli yeni günlərdə müyəssər, Mənsur...
...Qalxışan məhvimizə məhv olar axırda özü,
Etmə bu barədə qəm, olma mükəddər, Mənsur¹³⁸.*

İstedadlı şair Səməd Mənsurun 1920-30-cu illər ədəbi tənqidində adı tez-tez çəkilən “Həpsi rəngdir” şeiri ictimai məzmununa, bədii-fəlsəfi dəyərinə görə poeziyamızın qiymətli nümunələrindəndir. Şeirin S.Mənsurun ədəbi taleyinə təsiri həlledici oldu, bu əsərlə tanındı, sevildi, həm də amansızcasına tənqid edildi. 1919-cu ilin mart ayında qələmə alınmış “Həpsi rəngidir” 1926-cı ildə “Ədəbiyyat cəmiyyəti” tərəfindən buraxılan və yalnız birçə nömrəsi nəşr olunan “Ədəbi parçalar” toplusunda çap edilmişdir¹³⁹.

“Bu şeir poeziyamızın ən xəlqi və ən döyüşkən ahəngidir... Belə olmasaydı, hətta qırmızı sovetlərin bir az bozarıb yumşalma dövrlərində belə arxiv və yaddaş dustaqlığından buraxılmayan şairin bəraəti bu qədər uzun – ən uzun sürməzdi...” – bu sözlər müasir dövrümüzdə jurnalist Tahir Abbaslının “Dövrün mənzum tablosu – “Həpsi rəngdir” məqaləsindəndir. Başqa bir yazısında müəllif fikrini davam etdirir: “Doğrudan da – Səməd Mənsurun bir çox şeiri dövrün mənzum tabloları təsirindədir. Bu tablolaradakı rənglərin əsasını barışmazlıq təşkil

¹³⁸ Adilov Məmməd. Yeni araşdırma. “Elm” qəz, 1990, 18 avqust.

¹³⁹ Ədəbi parçalar. Azərbaycan cəmiyyəti nəşriyyatı. 1926, №1.

edir. Bu rəngin çalarları içərisində isə şəxsi umarlıq adına, demək olar, heç nə yoxdur...¹⁴⁰. Görkəmli tənqidçimiz, prof. Nazif Ələkbərli “Həpsi rəngdir” müxəmməsini milli simvolizmin ən yüksək zirvəsi sayıla biləcəyi fikrində idi: “Səməd Mənsurun poetik-fəlsəfi idrakı həmişə rənglərlə nəfəs alır... “Rəngidir”in fəlsəfi yozumu iki əsas qənaətə söykənir: 1.Dünya fanidir, həyat özü də əhəmiyyətsiz zərrədir; 2.Yalnız ölüm haqdır, həyat isə rənglərdən ibarətdir..”¹⁴¹. Prof. Nazif Ələkbərli haqlı olaraq elə bu səbəbə şeirin sovet dövründə idealist, mistik, mürtəcə kimi yozulması qənaətindədir.

Uzun müddət sovet ideologiyasına xidmət edən ədəbiyyatşünaslar Səməd Mənsuru “burjua dünyagörüşünə xidmət edən şair” kimi qələmə vermiş, “Həpsi rəngdir” şeirini isə az qala şairin bütün yaradıcılığını ifadə edən əsər kimi siyasi baxışlarla araşdırmışlar. Həmin şeir də ideoloji təzyiğin təsiri ilə “mürtəcə romantizmin” nümunələrinə aid edilmişdi¹⁴². Bəzi mənbələrdə isə şair pantürkizmin tərəfdarlarından biri kimi təqdim olunmuşdur¹⁴³.

Səməd Mənsur təkcə yaradıcılıq üslubu ilə deyil, fəlsəfi-ictimai düşüncələri ilə də görkəmli romantiklər N.Kamal, Ə.Hamid, Ə.Hüseynzadə, M.Hadi və H.Cavidə yaxınlaşırdı. Şərq fəlsəfi fikrinin işığında formalaşmış bu sənətkarlar əsrin kataklizmlərini müdrik bir sakitliklə qarşılasalar da yaradıcılıqlarında üzə çıxan üsyan və bərkəməzlilik bədbinlik, kədər motivləri ilə birləşirdi. Bu bədbinlik və kədər şairlərin real gerçəkliyə qarşı özünəməxsus mövqeyi idi. Aşağıda Ə.Hamidin XX əsri qara rəngdə təsvir etdiyi şeir parçasını seçməsi təsadüfi deyil, “rəng” məfhumu burada yalnız qaraya aiddir. Yer üzünün əşrəfi olan insanlığın əlilə baş verənlər, adi hala çevrilmiş

¹⁴⁰ Abbashı Tahir. Dövrün mənzum tablosu - “Həpsi rəngdir”. “Mədəniyyət” qəz., 2002, 10 mart.

¹⁴¹ Ələkbərli Nazif. Bir ömrün rəngləri. s.16-19.

¹⁴² Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 2 cildə, II c, Bakı, 1944, s87.

¹⁴³ Yenə orada.s.159-160.

müsbət və faciələr sənətkarların gözündə bütün dünyanı qaraya boyayırdı:

*Ne gorse dide-i pur-nem siyeh-reng
Ne yad etse dili berhem siyeh-reng
Erisnim bir yere her dem siyeh reng
Sabah olmaz şebi-matem siyeh-reng
Mehalik hayy ü meyyit in ü andan
Hayat olmus denir fariğ cihandan
Nişan vermekda tayf-i-şeb-rəvandan
Cin ü adem kimi gorse siyeh reng¹⁴⁴.*

Şeirdə “siyah” bənzətməsi rədif kimi xeyir və şər kateqoriyalarının açılmasına, əks qütblərin, ifadəsinə xidmət edir. Məhmət Akif Ersoyun dövrün, zamanın təzadlarına, neqativ təzahürlərinə münasibəti müstəqim ifşa üsulu fərqlidir:

*Həya sıyrılmış, inmiş, öyle yüzüzlük ki, hər yerdə,
Nə çirkin yüzləri örtərmiş, məgər o incecik pərdə
Vəfa yok, ahde hürmət hiç, lafe bi mədlil.
Yalan raic, hiyanet mültezem, hər yerdə hak məchul.
Nə tüylər ürperir, ya rəb, nə korkunc inkilab olmuş.
Nə din kalmış, nə iman, din harab, iman türab olmuş¹⁴⁵.*

“Həya sıyrılmış, inmiş” başlıqlı şeirdə mənəvi aşınma izlədiyimiz kamuflyaj üsulu ilə deyil, “pərdələr”in “sıyrılması, çirkinliyin üzə çıxması” şəkliindədir. Çoxunu ağrıdan eyni məsələ: şərin insanlar üzərində hakimliyi, acı gerçəklik müxtəlif poetik üslubda – pessimist, dramatik pafosla, bəzən isə zəhərli sarkazmla təqdim edilir.

¹⁴⁴ Abdullhak Hamid Tarhan. Bütün şiirleri. İstanbul: Derhan yayınları. 1240 h.t. 147.s.

¹⁴⁵ Akif Ahmed Ersoy. Şiirleri. www/antoloji.com/haya- sıyrılmış – enmiş...

Səməd Mənsurun “Həpsi rəngdir” şeiri riya və yalan aləmində yaşayan insanın inamsızlığını, ümitsizliyini göstərir. Muxəmməs formasının tələblərinə uyğun olaraq birinci bənd şeirin ideya istiqamətini müəyyənləşdirir. Müqayisələr, təzadlar və eynimənalı sözlərlə zəngin olan bu parça bədii ifadə tərzilə seçilir. “Məscid-meyxanə, eyşü-ibadət, matəm-məsərrət (sevinc)” antitezaları, “mey-məşuqə, hüsnü-vəcahət” kimi bir misrada sıralanan sözlər “rəngidir” rədifi ilə üzvi əlaqə yaradır. “Rəngdir” məcazının bədii-estetik funksiyası birinci bənddən aydınlaşır. Bu obraz əbədi olmayan, dəyişən, min bir rəngə boyanan fani dünyanın simvolu kimi şeirin bütün mənə çalarlarını özündə əks etdirir. “Rəngdir” sözünün semantik açılışı, uğuru, bədii tutumu bu ifadədəki sarkazm mənə çaları, Səməd Mənsur üslubunun məhsulu olmaqla onu başqalarından fərqləndirir. Rəng məfhumu əsərdə həm də assosiativ məqamda işlənir, yəni adi, sadə, birmənalı olmayan çünki şairlər qəlbinə sıxan, batində və zahirdə gördüklərini anlayan, bunları bədii mətndə ən şiddətli sözlərlə bildirənlərdir. Səməd Mənsurun şeirində sözün arxasında təəssüf doğuran, eybəcər, qorxunc bir gerçəklik açılır. Məcəzin uğurunun bir sirri də rəngin fəlsəfi anlamlarındadır.

“Rəng” anlayışını “mənəvi iflicin qalın bir tülə, cəlbedici bir tülə büründüyü” qənaətinə gələrək T.Salamoğlu onu “hiylə, kələk, eybəcərliyi pərdələyən boya, üz örtüyü, niqab” mənasında anladır: “...fikrimizcə, “həpsi rəngidir” şeirinin məziyyətini “rənglərin fəlsəfi təsfi” yox, (N.Qəhrəmanov) şairi dəhşətə gətirən bir çox məqamlarda onu çılğınlaşdıran acı, lakin real həyat həqiqətlərinin yüksək sənətkarlıqla ifadəsi təşkil edir”¹⁴⁶. Düşünürük ki, müəyyən bir çərçivəyə sığmayan “rəngdir” ifadəsinin konkretlikdən uzaq olması əsər haqqında müxtəlif mülahizələrin yaranmasına səbəb olur. Şeirdəki “rəng” anlayışının

¹⁴⁶Salamoğlu Təyyar. Fəciəli tələlər. (Azərbaycan repressiya və mühacirət şeirinə dair portret-çerklər). Bakı: Elm, 1998, s.9.

araşdırılması da ədibin bədii-estetik görüşlərini açıqlayan istiqamətlərdən biridir.

Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında “rəng” kateqoriyasından çox istifadə edilmişdir. Sufi şairlərin qəzəllərində, Nizaminin “Yeddi gözəl” poemasında sufi fəlsəfəsindən gələn rəng simvolizminə geniş müraciət olunmuşdur. Təsəvvüf anlamına görə bu rəmlər belə aydınlaşdırılır: “Nəfsi və cismani bağlılıq rəmzi. Rəng-nəfslə, rəngsizlik isə nəfsi paklıqla bağlıdır. Rənglərin sufi anlamı belədir: sarı rəng təriqətdə zəiflik, qırmızı – sülukun güclənməsi, yaşıl – mütləq kamal, ağ – masivadan qurtuluş və vəhdət aləmi, göy – məhəbbətin bulaşığı, qara – təcəlli başlanğıcında cismani aləmə yönəltmə. Nəfsin yeddi məqamına uyğun yeddi rəng əsası belədir: göy, qırmızı, qara, yaşıl, ağ, rəngsizlik¹⁴⁷ .

Prof. Vaqif Yusifli XX yüzilliyin şairi R.Rzanın estetik görüşlərinin təhlilində hər bir rəngi şairin psixoloji təsəvvürlərinə uyğun poetikləşdirilmişdir: “Rənglər” silsiləsinin sonuncu şeirində (“Əl vurmayın – rəngləyib”) belə bir misra var: “Səməd Mənsur haqqında xatirələr”. “Xatirlədaq ki, Səməd Mənsur adlı gözəl bir şairimiz olub. Və bu şairin “Həpsi rəngdir” adlı məşhur bir şeiri var. Həmin şeir daha çox ictimai-siyasi hadisələrin (1917-1918) tüğyan etdiyi bir dövrdə qələmə alınmışdır. Həmin hadisələr təbiəti etibarlı ilə çox həssas bir şairi – Səməd Mənsuru sarsıtmışdı. Bu sarsıntılar S.Mənsurda dünyaya, gerçəkliyə və yaşadığı cəmiyyətə qarşı bədbin bir əhval-ruhiyyə yaratmışdı. Həmin şeirdəki rəng yalan, riya, xəyanət, şər mənasında yozulurdu. Bu şeirdə dünyanın bütün rəngləri sanki bir rəngdə cəmləşirdi. Tünd qara, tünd boz, tünd çəhrayı... Bu rənglər büsbütün işıqdan və gözəllikdən məhrumdur... Tədqiqatçılardan mərhum Arif Abdullazadə yazırdı ki, Rəsul Rzanın “Rənglər” silsiləsində Səməd Mənsurun “Rəngidir” şeirinin təsiri də du-

¹⁴⁷Göyüşov Nəsim. Təsəvvüf anlamları. Dərvişlik rəmləri. Bakı: Elm, 2001, s.153.

yulur. Sonra qeyd edir ki, istər “Rənglər”, istərsə də S.Mənsurun şeiri həm məzmun və forma, həm də ifadə vasitələri, obrazlar silsiləsi etibarilə yazıldığı zamanla bağlıdır, fikrimizcə, burada təsirdən söz açmaq olmaz. Çünki S.Mənsurda dünyaya ittihamçı bir münasibət duyulursa, hər şeyin yalan, riya-rəng üzərində bərqərar olduğu təsdiq olunursa, Rəsul Rzada dünyanın özünün rəngləri (ictimai-siyasi, mənəvi, fəlsəfi) ümumiləşdirilir – kədəri, sevinci ilə birgə, tarixi və bu günü ilə yanaşı... Bu, Səməd Mənsurun “Həpsi rəngdir” mənərəsi... hər şey tünd biçimdə. Dünyaya etirazçı bir münasibət – üsyan, həm də fəryad... Rəsul Rzada isə rənglər bir biçimdə deyil. Eyni rəng müxtəlif çalarlara malikdir.”¹⁴⁸

S.Mənsurun rəng anlamına sosial-fəlsəfi yanaşaraq, sözü həqiqi mənada deyil, dəyişən dünyanın məcazi şəklinde işlətməmişdir:

*Qıl təsəvvür bir daha şairlərin xülyasını,
Aşiqi-zarın başında seyr qıl sövdasını,
Qəbri aç, göstər ona Şirinini, Leylasını,
Bir ayılsın da düşünsün gördüyü röyasını.*¹⁴⁹

Sonrakı sətirdə “Bax” deyir həqq, bütün eşqü-məhəbbət rəngdir” – deyən şairin insan məhəbbətinə hamletvari münasibəti sufi fəlsəfində tərənnüm olunan məhəbbətdən fərqlənir. Şairə görə, məhəbbət kimi ali hiss də əbədi deyil, riya pərdəsi ilə örtülmüşdür. Məşhur sufi kəlamı “bütün eşqü-məhəbbət rəngidir” kimi ifadə edilir. Şeirdə insanın “ləvhi-qəlbi” – “vicdan, insaf, din, iman, ayat, quran” kimi mətni sinonimlərlə konkretləşir, “bədnihad insanlarla – nəfsi şeytanı olan”, “məbəqi-övhamı şərü-təriqət” olanlarla qarşılaşdırılır. Üçüncü misradakı “zahid-

¹⁴⁸Yusifli Vaqif. Bir daha rənglər silsiləsi haqqında. “Ədəbiyyat” qəz, 2010, 23 aprel, №16, s.3.

¹⁴⁹Mənsur Səməd. Seçilmiş əsərləri. s 35.

əyyaş” təzadı, “zahid-cəllad” kimi əksmənalı sözlərin qarşılaşdırılması, “eyşü-nuşı gördüm müxtəlif fəryad ilə”, “zəhdü-təqva – eyşü-işrət” antitezaları “rəngdir” məcazına tabe olur və məzmun mahiyyətini aydınlaşdırmaq, açmaq məqsədi daşıyır.

Ümumilikdə, Səməd Mənsur yaradıcılığının yetkin dövrünə təsadüf edən “Həpsi rəngidir” şeiri Şərqi fəlsəfəsində əsrlərcə formalaşmış mənəviyyat modelinin cizgilərini əks etdirən ifadə formasındadır.

Tarixdə heç bir hakimiyyət forması əsl sənətkarı təmin etməmiş, bütün qabaqcıl şəxsiyyətlər labüd idarəçilik sisteminin, sinfi, ictimai fərqlərin mövcud olduğu cəmiyyətlərdən narazı qalmışlar:

*Bilmədim neyçünmüş aləm, bunca da yəsü-aləm,
Zövrəqü-ömrün mühiti vərteyi-dəryayi-qəm.*¹⁵⁰

Müxtəlif zahiri effekt və süniliyin mənasız olduğunu dərk edən Səməd Mənsur yalnız öz arzu və istəkləri səviyyəsində yaşayan şəxsiyyətin mənəvi aləmini, təbii keyfiyyətlərini itirməsinə təəssüflə qeyd edir. M.Füzulinin (Vəfa hər kimsədən), Q.Zakirin (“Eylər”) bədii irsinin təsiri, M.P.Vaqifin “Görmədim” müxəmməsindəki ictimai-sosial narazılıq, Sabirin “Mən belə əsrarı qana bilmirəm” misralarındakı kəskin ironik hal “Həpsi rəngidir” şeirində özünəməxsus səpkidə ifadə edilmişdir. Şərqi poeziyasının yüzlərlə şairi tərəfindən qələmə alınmış mövzunu Səməd Mənsur yeni bədii biçimdə işləməklə poetikasının geniş imkanlarını bir daha göstərə bilmişdir. Müasir bədii təfəkkürümüzə də daxil olmaq hüququ qazanmış “Həpsi rəngidir” şeirinin son poetik nümunələrlə müqayisəsi də bunu sübut edir.

Yazıçı Elçin gənc şair M.Astanbəylinin bir şeiri ilə əlaqədar subyektiv mülahizələrini bildirərkən “rəngdir” obrazının mənə

¹⁵⁰Yenə orada.

tutumunu, sərrastlığını, bütün zamanlar üçün universallığını bildirir:

*Uyma, ey dil, xəlqida yoxdur sədaqət, rəngdir,
Məscidü meyxanə rəng, eyşü-ibadət rəngdir.
Muyü riya, məşuqə gəş hüsnü vəcahət rəngdir.
Rəngdir hər dürlü matəm, hər məsərrət rəngdir.
Anla, ey əbnayi-xilqət, cümlə xilqət rəngidir.*

Bu da Məhəmmədin şeirindən iki bənddir:

*Hər gün bir az ayılaq
Bu dərin yuxumuzdan.
Ayıl, istəklim, ayıl,
Pərdədi zaman, məkan.
Bu ay-ulduzlu pərdə,
Gecə-gündüzlü pərdə,
Şəkilli, sözlü pərdə,
Gözlərimizdə duman.*

Əslində, mahiyyət etibarilə eyni mövzudur, dünyaya, həyata eyni fəlsəfi-poetik münasibətdir, ancaq Məhəmmədin heç bir yeni formaya malik olmayan (hətta misraların başlanğıc böyük hərfləri də, durğu işarələri də yerindədir!) bu özünüifadəsində hansısa təkrardan, epiqonçuluqdan söz gedə bilərmi? – yox, bu, eyni dünyaya – indiki halda Səməd Mənsur dünyasına, əslində isə Səməd Mənsurdan da əvvəlki və ondan da sonrakı dünyaya – əzəli və əbədi dünyaya – müxtəlif bədii təfəkkür bucağından baxışdır, buna görə də orijinaldır.¹⁵¹

Şairin sənətkarlığı uzun müddət ədəbiyyatşünasların diqqətini cəlb etmiş, yaradıcılığı haqqında maraqlı fikirlər söylənilmişdir. 1928-ci ildə Tiflisdə nəşr edilən “Na rubeje

¹⁵¹Elçin. Azərbaycan ədəbi sistemində nə baş verir? www.kult.az.elçin.

Vostoka” jurnalındakı yazını xatırlatmaq maraqlı olardı: “S.Mənsurun pessimizmi Bayronun dünya kədəri deyildir, çünki Manfred iztirablarının nəğməkarı öz həyatını inqilabi mübarizələrlə başa vurur, öz məyusluğunu müsbət keyfiyyətlərlə dəf edir. Mənsurun pessimizmi daha çox XIX əsrin şairi Leopardini xatırladır¹⁵². Mustafa Quliyev niyə Səməd Mənsuru italyan şairi və filosofu Leopardi ilə müqayisə edirdi?

Cakomo Leopardini müasirləri “hüzn şairi”¹⁵³ adlandırırdılar. O, yazırdı: “Göz yaşlarım, kədərli halım təbətimin tələbatı deyil, zamanımızın ehtiyacından və taleyin hökmündəndir.”¹⁵⁴. Romantik ideyaları “dünyəvi kədər”i ilə birləşən hər iki şair satirik başlanğıcı, şiddətli tənqidi və alleqorik obrazları ilə seçilirdi. Təbii ki, mükəmməl təhsili, zəngin mütaliəsi olan istedadlı Leopardi dünya romantik poeziyasının tanınmış simalarından biri idi.

Bəlkə də Mustafa Quliyev Səməd Mənsurun yalnız “Həpsi rəngdir” şeiri ilə tanış idi, “Qan”, “Beynəlmiləl”, “Sərvət” kimi başqa əsərlərini, satiralarını ya oxumamış, ya da onların adını çəkmək istəməmişdir. Tənqidçi yuxarıdakı müqayisədə şairin yalnız pessimizmini vurğulayır, lakin Leopardi və başqa romantiklərlə S.Mənsurun fərqliliyi həm də gözə çarpan tənqid və kinayə üsulunda, alleqorik təsvirlərdə, satirik və müstəqim ifadə tərzində meydana çıxır. Əslində isə sənətkarın “Şeypur” jurnalının çapı ilə əlaqədar fəaliyyəti, “Səfa” cəmiyyətindəki xeyriyyə təşkilatçılığı və ədəbi yaradıcılığı ümumxalq məqsədi uğrunda apardığı mübarizə yolu idi. Vətəninin gələcək taleyindən nigaranchılığı həssas təbiətli şairi bədbinləşdirir, onun azad ruhunu əziz, kədərini artırırdı.

Həyatı tünd rənglərlə görün S.Mənsurun kədəri qabaqcadan duyduğu tarixi həqiqətlərə əsaslanırdı. Narazılığını qlobal öl-

¹⁵²Леопарди Джакомо. Этика и эстетика. М, 1978, стр. 4,5.

¹⁵³Гуляев.Н.А. Теория литературы. М, 1977,стр.6.

¹⁵⁴Yenə orada. стр.7.

çüdə açaraq fəlsəfi ümumiləşdirmələr aparan sənətkar fikirlərini çoxmənalı poetik vasitələrlə ifadə edirdi. Həqiqətən, “Həpsi rəngdir” şeirində bədbinlik vardır, amma bu bədbinlik təsadüfi ovqatlara, sənətkarın təkə şəxsi həyatına aid olmayaraq şüur yetkinliyinin kamil mərhələsi, həyat təcrübələrinin qənaəti kimi özünü göstərir. Bu kədər dövrün qanlı hadisələri, tarixin dəyişkənliyinin, ictimai hərc-mərcliyin, milli faciələrin təsiri ilə oyanan ağrının dəhrindən yaşanmasından doğurdu:

*Görmədim bir zərri-xalis buteyi-nasutda,
Mənəvi min ləkə gördüm ləldə, yaqutda,
Biqərəz insan olur görmək, fəqət tabutda,
Bilməzəm varmı sədaqət aləmi-lahutda,
Azma fikrim, cümlə ecaz-i-kəramət rəngdir.¹⁵⁵*

Bütün dünya ədəbiyyatını çulğamaqda olan ekzistensial təfəkkür iyirminci əsr insanının mənəvi böhranına işarə idi. Dekadent ədəbiyyatından bəhs edən Ə.Mirəhmədova görə “həqiqətən XIX əsrin axırında dünya ədəbiyyatını o vaxtadək görünməmiş bədbinlik – qəm-qüssə, həyatdan qorxmaq, insanın dünyanı dəyişdirmək və özünün də yaxşılığa doğru dəyişmək imkanına inamsızlıq əhvali-ruhiyyəsi bürümüşdü...”

Dekadentlik təzahürlərinə XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı və məbatında, Ə.Səbur, Ə.Müznib, Ümmügülüm, S.Mənsur, habelə türkiyəli şairlərdən Ə.Kamal, X.X.Səbribəyzadə kimi müəlliflərin əsərlərində də rast gəlmək olur.”¹⁵⁶

Siyasi oyunlar, müharibələrin törətdiyi faciələrə, bərabər-izliyə qarşı narazılıq və bu problemlərə fəlsəfi yanaşma tərzii S.Mənsur və M.Hadinin eyni əzablı fikirlərlə çırpındığını sübut edir. Azadlığı, həqiqəti və ədaləti bəşəri mənada arzulayan

¹⁵⁵Mənsur Səməd. Seçilmiş əsərləri.s 36.

¹⁵⁶Ədəbiyyatşünaslıq. Ensiklopedik lüğət. Bakı: Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, 1998, s. 59.

yüksək amallı bu şairlərin pessimizmi təsadüfi deyildi. Bu pessimizm müasir dövrün və tarixi-ictimai hadisələrin ciddi müşahidəsindən irəli gələn əhval-ruhiyyə idi. Və çox vaxt dünyanı dəyişdirməyin, mümkünsüzlüyünü, əlacsızlığını dərk etməkdən yaranan hal, “anlamaq” dərdi idi.

Səməd Mənsurun ilk kitabını tərtib edən yazıçı Anarın “Həpsi rəngdir” əsərinə aid mülahizələri burada yerinə düşər: “...Bir də onu bilirdik ki, Səməd Mənsurun “Həpsi rəngdir” adlı şeiri var və bu şeirdə mürtəcə, bədbin fəlsəfə ifadə olunub. Bu gün nəhayət çox sadə bir hikməti dərk etmişik – bədbinlik heç də mürtəcə, zərərli, ziyanlı demək deyil. Mahiyyəti etibarlı həyata bədbin, küsgün bir baxışı əks etdirən şeir də yüksək sənət örnəyi ola bilər. Hər halda Səməd Mənsurun “Həpsi rəngdir” şeiri minillik Azərbaycan şeirinin hər hansı bir antologiyasına, söz xəzinəsinə daxil edilməyə layiqli əsərdir”¹⁵⁷.

Şair insanlarda yüksək əxlaq, mənəvi saflıq, sədaqət görmək istəyi ilə sufilərin kamil insan ideyasına yaxınlaşmışdır. Əgər sufilər öz nəfsinə qalib gələn və ali şüura çatan insanın reallığına inanırdılarsa, S.Mənsurda belə inam itmək üzrədir. “Fərqi yoxmuş zahidin cəllad ilə”, “küllən əbnayi-bəşər öz nəfsinə olmuş fəda” fikirləri sənətkarın fəlsəfi görüşlərinin ifadəsidir. Lakin S.Mənsur çıxış yolunu Allaha birləşməkdə yox, mövcud gerçəkliyi unutmaqda görürdü:

*Bəlkə bədənə edə Mənsur rahat iktisab,
Yoxsa aləmdə yoxdur istirahət, rəngdir.¹⁵⁸*

“Həpsi rəngdir” şeiri o dövrün ziyalıları tərəfindən ədəbi hadisə kimi qarşılanmışdı. M.Hadinin “Hərərətli şeir və yaxud qızdırmalı halımda saçmalarım” əsəri Səməd Mənsura həsr edilmişdir. A.Abdullazadə C.Cabbarlı haqqında yazdığı monoqrafi-

¹⁵⁷Mənsur Səməd. Həpsi rəngdir. Bakı: Nicat, 1993, s.3.

¹⁵⁸Mənsur Səməd. Seçilmiş əsərləri.s 36

yada Oqtay Eloğlu ilə əlaqədar “Rəngdir” şeirini xatırlayır “...Oqtayın “hər şey yapma” sözlərilə başlanan hissə S.Mənsurun məşhur “Rəngdir” şeirini yada salır... o vaxtlar bu şeir dillər əzbəri olub və Cabbarlının da onu eşitdiyi, dinlədiyi həqiqətə yaxındır. Bu “təsiri” başqa mənbədən də gözləmək olar. Məsələn burasındadır ki, istər S.Mənsurun “Rəngdir” şeirindəki inamsızlıq, tərki-dünyalıq qənaəti, istərsə də Oktay çılğın olma dərəcəsinə çatdıran eyni fikir (daha fəlsəfi dərinliklə) daha çox dövrün, mühitin ümumi əhval-ruhiyyəindən irəli gəlirdi. Oktay “hər şey yapma” deyəndə adı rəssam əsərindən tutmuş dostlarının xəyanətinə qədər uzun bir fikri-əsəbi yol keçir. Həyatda hər şeyi itirmiş düşkün bir adamın dililə deyilən bu sozlərdə müəyyən həyat həqiqətləri obrazlı poetik dillə ifadə edilir.”¹⁵⁹

“Məclisi-üns” məclisinin fəal üzvü, Səməd Mənsurun yaxın dostlarından olan Haşım bəy Saqib “Həpsi rəngdir” müxəmməsindən təsirlənərək “rəngdür” rədifli iki şeir yazmışdır:

*Yox Vətən səndə, zərrəcə iman da yox,
Olmayanda səndə iman, dərdüvə dərman da yox,
Paksən, naşüstə get, boynunda heç bir qan da yox,
Coləsən, hübbül-vətən yeksər əziyyət rəngidür.*¹⁶⁰

Mövcud üsullara, mənəvi naqisliyə, savadsızlığa etirazını, eyham və kinayələrini Haşım bəy öz üslubunda işlətməmiş, həm də dostunun uğurlu ədəbi tapıntısına münasibətini bildirmişdir:

*Rəngsiz bir nəfs yoxdur, əsl insan rəngdür,
Urgilən mizani-əqlə, küfri-iman, rəngdür,
Mən deməm hərgiz müsəlmanəm, müsəlman rəngdür,
Çox da var imkan, bu bəhsi açma, imkan rəngdür,
Çox da qoy baş səcdəgaha, zikrü-sübhan rəngdür.*¹⁶¹

Məslək dostu, dəyərli aydınlarımızdan olan M.C.Yusifzadənin S.Mənsura mənzum məktubu və “Rəngdir” əsərinə cavabı həyata, insanlara inam və məhəbbət ruhundadır:

*Hər boya, hər lunə ciddiyyətlə rəğbət eyləmə,
Rəngi əsl, rəngi cəhldən də qəflət eyləmə,
Hər kəsi bir rəngdə gördükdə nifrət eyləmə,
Rəngi nifrət zay isə əsl məhəbbətsiz deyil*¹⁶².

Mirzə Cəlal romantik üslub, ənənəvi fəlsəfi-didaktik məzmun və formada onu həddən artıq qəm-qüسسə, inamsızlıq havasından çəkindirir, real gerçəkliyə münasibətdə obyektiv olmağa çağırır, küskun halına şad rənglər qatmağa çalışır:

*Keçmişləri saydıqca pisə nifrət edirsən,
Yaxşılardan ətvarına düz, doğru gedirsən.
Bir gün gələcək, zülm əsəri qalmayacaqdır.
Aləmdə daha zülm ayaq almayacaqdır.
Bürhan bu ki, zülmü hamı nifrətlə sayıqlar,
Cahillər, alimlər, qafillər, ayıqlar.
Zalım özü də zülmədən ikrah edir izhar,
Afaqi dutar ədl, olar yer üzü gülzar.
Xülyasa da, röyasa da lazımdır inanmaq,
Ümid ilə insan yaşayır, ömr edir əlhəq...*¹⁶³

Doğrusu bu günün prizmasından o dövrə baxanda ədiblərimizin sanki gələcəkdə daha faciəvi hadisələrlə üzləşəcəklərinə, daha çətin imtahandan keçəcəklərinə hissiyyət və bəsirətlə yanaşdığına şahidi oluruq. Onlar özlərini, bir-birilərini xoş

¹⁶¹Yenə orada, s.595.

¹⁶²Qəhrəmanlı Nazif. Vətən və istiqlal şairi Əli Yusif. Bakı: Avropa nəşriyyatı, 2010, s.243.

¹⁶³Qəhrəmanlı Nazif. Vətən və istiqlal şairi Əli Yusif. S.242.

¹⁵⁹Abdullazadə Arif. Şair Cəfər Cabbarlı. Bakı: Elm, 1989, s.98-99.

¹⁶⁰Saqib Haşimbəy. Divan. Bakı: Nurlar, 2009, s. 594.

gələcək, yurdumuzun işıqlı günlərinə inam hissi ilə “aldadır”, Azərbaycanın bir gün mütləq azad olacağına ümid edirdilər:

*...Açıldı həqiqət səhəri, şəmini söndür,
Gün çıxdı daha, şöleyi-naqis nə üçündür?¹⁶⁴*

Mirzə Cəlal Yusifzadənin sonrakı taleyi olduqca faciəli keçdi, repressiyaya uğrayaraq həbs düşərgələrinə salındı, Daşkənddə sürgündə dünyasını dəyişdi.

“Səməd Mənsurun poeziyası” kitabında akademik Nizami Cəfərov “Həpsi rəngdir” şeirinə yazılmış nəzirələrdən birini – Məhəmməd Müştəriyə məxsus təxmisi təqdim etmişdir:

*Müxtəlif rəngə düşən bir şəxsə dün oldum düçar,
Söylədim, ya rusiyahü bədsüarü kəcmədar,
Gündə bir rəngi nə üçün eyləyibsən ixtiyar,
Rastixündə söylədi: qəflətdəsən, ey hüşyar,
Bax cahan miratinə, billurasa rəngdir.¹⁶⁵*

Kompozisiyasına görə “Əlvahi-intibah” əsərinin bir hissəsi kimi səslənən və S.Mənsura həsr edilmiş “Saçmalarım”da həmişə subyektivlikdə təqsirləndirilən M.Hadi ictimai ədalət-siziyin, qarışıq zəmanənin təsvirində obyektiv və barışmazdır:

*Noleydi pay-bəndi – cəhl olaydım, qanmayaydım, ah!
Əsiri – dəsti-hüznəm fikri-azadı görən gündən.
Həyatım təlxdir, ey dilbəri-şirini-hürriyyət,
Qənim dağlar qədərdir eşqi Fərhadı görən gündən...
Yaxından hiss qıldım ki, uzaqdır kövkəbi-ümmid,
Nücumun kəşfinə məxsus mirsadi görən gündən.¹⁶⁶*

¹⁶⁴Yenə orada. s.242.

¹⁶⁵Cəfərov Nizami. Səməd Mənsurun poeziyası. Bakı: Elm və təhsil. s.71.

¹⁶⁶Hadi Məhəmməd. Seçilmiş əsərləri. s.315.

“Anlamaq” dərini romantik estetikada, dərin fəlsəfi düşüncələrlə anladaraq Hadi bir çox nöqtələrdə müasirləri ilə həmfikirdir. Bu misralarda kainatın ulduzları ümid kövkəbi kimi məcazlanır, ulduzlar uzaqlıqları ilə təşbihlənilər, onların uzaqlıqlarını yaxından hiss edən şairin təzadı həm də onun faciəsini göstərir. Şeirdəki ümid kövkəbi isə şüurlu, sülhsevər, mədəni cəmiyyət, xalqını azad və xoşbəxt görmək istəyi, parlaq gələcəkdir. Ancaq bu ümid Hadiyə görə necə də uzaqdır:

*Dəmirçi altunu qanmaz, bəşərdir cümlə ahəngər,
Bunu dərk eyləmiş məhzun olan Hadi görən gündən.¹⁶⁷*

Bədii keyfiyyətinə, fəlsəfi gücünə görə “Saçmalarım” və “Həpsi rəngdir” şeirləri Azərbaycan poeziyasının klassik nümunələrindəndir.

“Həpsi rəngdir”i S.Mənsurun yaradıcılığının “manifesti” hesab edən prof. B.Əhmədov əsəri satira nümunəsi kimi təhlil edir: “Xarakterik olan budur ki, şair burada ənənəvi şəkildə satirik bədii ifadə vasitələrindən gen-bol istifadə etmək yolunu tutmur, zamanın, dövrün təzadlarının, qırılmış bağlarının daxili satirik kəskinlik və dərin ironiya ilə təsviri sənətkarın orijinal üsluba, qüdrətli satira qələminə malik olduğunu göstərir. Burada satirik konkretləşdirməyə yox, ümumiləşdirməyə üstünlük verilir. Həyatda hər şey öz yerində olmadıqda, “buqələmunluq” bütün cəmiyyəti sardıqda zahiri boya (rəng) onların daxilini ifadə etmədikdə hansı konkretlikdən danışmaq olar?!” “Həpsi rəngdir” şeirini şairin lirik yaradıcılığına aid etsək də buradakı satirik elementlərin, satirik üslubun varlığını danmaq olmaz. Burada gerçəkliyə həm ironik həm də müstəqim münasibət var, acı gülüş də var, hüzn də. Satirik və romantik estetikanın meyarlarını cəmləş-dirən əsərin ifadə üsulu çoxcəhətlidir. Bəlkə onun dillər əzbəri olmasının səbəbi də hamının bildiyi həqiqət-

¹⁶⁷Yenə orada. s.317.

ləri konkret, yığcam, təsirli üsulla – açıq-aydın deyə bil-məsdir?!”¹⁶⁸ Prof. B.Əhmədovun əsərə verdiyi qiymət doğru, S.Mənsur şəxsiyyətinə, poeziyasına münasibəti obyektiv, əhatəlidir. Çünki doğrudan da satiranın, eyni zamanda lirikanın ədəbi üsullarından istifadə ustalığı, zamansız-məkansız ictimai mənəvi iflası tuşlanan “rəng” obrazı bütün dövrlər üçün sabit və yaşarıdır.

Zümrüd Quluzadə romantizm fəlsəfəsinin ümumi cəhətlərini ifadə edərək tədqiqatında romantik şairlərimizin yaradıcılığına müraciət edir: “Romantizm fəlsəfəsi əvvəlcə dünyəvi maarifçiliyə, onun işıqlı ideallarının reallaşmasına, sonra isə sosializmin “xoşbəxt cəmiyyətinə” inamı itirərək mistik maarifə, qnostik mərifətə üz tutur, mistik eşq fəlsəfəsinə, İblisin insanda daimiliyi (Hüseyn Cavid) və “hər şeyin rəng olması” (Səməd Mənsur) qənaətinə gəlmişdi (Zümrüd Quluzadə. Azərbaycan fəlsəfəsi qədim dövrdən bu günə kimi¹⁶⁹).

Müəllifin oğlu Tofiq Kazımovun dediyinə görə, 1920-ci ildə bir türk şairi “Həpsi rəngdir” müxəmməsinə cavab yazmışdır. Səməd Mənsur “Gülməlidir” rədifli əsəri ilə həmin cavaba münasibətini bildirmişdir:

*Mən dedim “rəng”, yenə rəngi-mükərrər deyirəm,
Rəngidir, ərzü-səma, bərxəzü-məhşər deyirəm.
Rəngidir ruhü – bədən, məsnədü – çəmbər deyirəm,
Rəngidir bütgədə, atəşkədə, minbər deyirəm,
Duraraq cümleyi-afaqə bərabər, deyirəm:
Etirazin mənə, ey tazə cavan, gülməlidir.¹⁷⁰*

¹⁶⁸Əhmədov Bədirxan. Azərbaycan satirasının inkişaf problemləri. Bakı: Elm, 2000, s.220

¹⁶⁹Quluzadə Zümrüd. Azərbaycan fəlsəfəsi qədim dövrdən bu günə qədər. az.wikisource.org.

¹⁷⁰Mənsur Səməd. Seçilmiş əsərləri.s 36

Çox güman ki, gənc bir şairin tənqidi, S.Mənsurun dövr, cəmiyyətlə əlaqəli assosiasiyalarını yenidən oyadır, gerçəkliyin neqativ görüntüləri “gülməlidir” rədifi ilə yeni çalarlar alır. Bəndlərin birində “ağlamalı” – “gülməlidir” rədifləri zidd mənalarda işlənərək bir beytdə real həyat səhnələrinə, pozulmuş və istəyə uymuş nəfsin oyunlarına münasibət bildirmişdir. Bəzi misralarda şair sanki qarşısındakı oxucu, yaxud nəzərdə tutduğu tiplə danışır, bu söhbət kəskin, ittihamedici, ifşaçıdır. Seirin son bəndlərində “rəng” bənzətməsinin təsadüfi olmadığını isbatlamaq istəyərək “Həpsi rəngdir”dəki ideya burada da davam və inkişaf etdirilmiş, fəlsəfi-sosial ümumiləşdirmələr qazanmışdır:

*Rəngidir, rəng – deyir, xilqətin ancaq bəşəri,
Sarı bir rəngə boyanmış bu cahan, gülməlidir¹⁷¹.*

Belə nəticəyə gəlmək olar ki, sənətkarın qabaqcadan uzaq-görənliklə duyub şeirlərində, satiralarında və pyeslərində əks etdirdiyi faciəvi insan taleyi məhz “Həpsi rəngdir” əsərinin ideya-bədii məzmunundan keçib gəlmiş və bu əsərlə Səməd Mənsur Azərbaycan poeziyasında əbədi yaşamaq hüququ qazanmışdır.

Təsəvvüf obrazlarının lirik ovqatla birləşdiyi “Naz et”, “Çarşablı qadınlar”, “Sən mənim olsan” rədifli lirik poeziya nümunələrinə də bir azca yumor, baməzəlik qatılmışdır:

*Bilməm nə şikayət eləyim nurdan, ey nur!
Ənvardə nöqsan nəradən olmalı məqdur?
Sanmam ki, gözəllikdi edən kəndini məğrur...
...Bir xoş baxışın etmədi bu qəlbimi məsrur
Ey canlı çiçək, haqlı deyilmi desə Mənsur:
“Yüz il yaşaram, bir gün əgər sən mənim olsan,
Sən, ey qədi-rəna, üzü susən, mənim olsan!”¹⁷²*

¹⁷¹Mənsur Səməd. Seçilmiş əsərləri.s 36

“Naz et” təsdisi ritmik avazı, bədii-fəlsəfi mənasına görə poeziya həvəskarları arasında sevilən və çox yayılan əsərlərdən olmuşdur:

Fərdi poetik düşüncələrin, sufi görüşlərin yer aldığı “Naz et mənə, ey sevgili canan, mənə naz et” müsəddəsində “təzyiqdədir fəzl, hünər, rəncü-məali, məsud olaraq kimdir edən kəsb kəməli” misraları çətinliyin və sıxıntının insana daha çox fayda gətirməsini lirik tərzdə, fərqli fəlsəfi yönərdə ifadə edir. Burada o, sanki M. Füzulinin “Yarəb, bəlayi-eşq ilə qıl aşına məni” qəzəli ilə həmfikir olur, lakin S.Mənsur həmin mövzuya təmkinlə, rəasionalcasına yanaşır:

*İnsanlar, hamı görmədiyən aləmin istər,
Saglam ürəyin xəstə sanıb məlhəmin istər,
Nəfsi həvəsiçin səni yox, həmdəmin istər,
Hər kəs özün istər, deyərəm xoş dəmin istər,
Mən istəmərəm vəslivi, könlüm qəmin istər,
Mən söyləmərəm cövrü-cəfavi mənə az et,
Naz et mənə, ey sevgili yarım, mənə naz et*¹⁷³

Klassik janrlardan yazan A.Heydərovun tədqiqatlarına görə: “Təsdis janrında yazan digər görkəmli şairlərdən biri XX əsr ədəbiyyatımızın qəzəl janrının Füzulisi, qəzəlخان Ə.Vahidin yaradıcılığında rast gəlirik. Onun təsdisi təzmin üsulu ilə yazılmışdır. Öz müasiri olduğu S.Mənsurun müsəbbə (yeddilik) şeirindən iqtibas kimi götürdüyü aşağıdakı misra əsasında təsdisini yazmışdır:

“Naz et mənə, ey sevgili canan, mənə naz et” – Şərq poetik formalarından olan tədvir (dövr etmək) üsulu ilə yazılmış bu misra əsasında Ə.Vahid aşağıdakı təsdisini yazmışdır:

¹⁷²Yenə orada. s.39.

¹⁷³Mənsur Səməd. Seçilmiş əsərləri.s 40.

*Vahid, demə mən daimiyəm zövqi-səfadə
Mənsuri də yad etməliyik dari-fənədə
Bu misrəi-nazi o demiş bir belə sadə
Yarəb, sən ona rəhmətini eylə ziyadə
Qəbr içrə onun ruhini lütfünlə fəraz et
“Naz et mənə, ey sevgili canan, mənə naz et”.*¹⁷⁴

Prof. N.Qəhrəmanlı müsəddəsə yüksək qiymət verərək onun dəyərini “Həpsi rəngdir”dən az olmadığını, “bu şeirlərin ədəbi mühitə güclü təsirini” qeyd etmişdir.¹⁷⁵

Səməd Mənsurun lirik yaradıcılığı sayca az olsa da, sənətkar məhz ictimai-fəlsəfi şeirlər müəllifi kimi tanınmışdır. Onun poeziyasında didaktika, romantik ovqat, üsyankarlıq, həyata fəlsəfi baxış, satira da vardır. Şair yaşadığı dövrün milli ruhunu, mənəvi dəyərlərini klassik formalarda anladaraq Azərbaycan mühitinə aid bütün önəmli məsələlərə münasibətini bildirməyə çalışmışdır. Şeirlərində aşkarladığımız rəngarənglik və çoxcəhətlilik o dövrün mürəkkəb və ziddiyyətli xarakterindən, eyni zamanda cəsarətli və cəfakeş sənətkar mövqeyindən irəli gəlirdi.

Səməd Mənsurun yaradıcılığında hər bir nümunədə xalqın taleyi, Vətənin müqəddəratı həll olunur, elə bil sənətkar təkcə öz millətini yox, bütün bəşəriyyəti “maarifləndirməyə” çalışır. Acı, sərt realistsəsinə tənqidin və ictimai-fəlsəfi romantikanın bir-birini tamamlaması S.Mənsurun təkrarsız üslubunu bizə tanıdır.

Ədəbi-ictimai aləmdə səs salan “Həpsi rəngidir” şeirinin haqqında zaman-zaman yazılan müxtəlif müsbət və mənfi rəylər əsərin mənasını, insan xislətinin zaman içində necə dəyişdiyini çox ironik tərzdə təsdiq edir. Əsər indi də aktual olan məsələni – mənəvi aşınmanı, saxtılığı, yalanı, ikiüzlülüüyü “rəngidir” rədifli ilə anladır. Bəlkə də əsərin haqqında az zamanda belə çox mülahizələrin, tədqiqatların yaranmasının səbəbi də budur.

¹⁷⁴Vahid Əliağa. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Yazıçı, 1975, s. 375-377.

¹⁷⁵Ələkbərli Nazif. Bir ömrün rəngləri. Bakı: Elm,2000, s.60.

2.2. S.Mənsurun satiralarında sosial mühitin tənqidi

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda geriliyi, səfaləti, avamlığı, xurafatı və savadsızlığı aradan qaldırmaq, millətini səsləmək, oyatmaq üçün dövrün ən mübariz aydınları səfərbər olmuşdular. Çoxlu sayda məcmuələrin, gülgü jurnallarının nəşr edilməsində, cəmiyyətlər yaradılmasında məqsəd göstərməklə, anlatmaqla, gülmək və ağlamaqla həmvətənlərini yeni şüura, yeni məslək və düşüncəyə sahib olmağa çağırmaq idi.

“Molla Nəsrəddin” jurnalı belə bir vəzifəni üzərinə götürərək o zamanın avam kütləsini ən əlverişli təsir üsulu ilə – göstərib tənqid etməklə maarifləndirmək yolunu tutmuşdu. XX əsrin əvvəllərində yazıb-yaradan sənətkarların bir çoxu “Molla Nəsrəddin” jurnalının təsiri ilə püxtələşir, kamil satira üslubuna yiyələnir-dilər. Satirik məcmuələrdən söz düşəndə, Sabir şeirinin öz müasirlərinə güclü təsirini qeyd etməmək olmaz: “Sabir ədəbi məktəbi, bu məktəbin ideya mövqeyi, üslubu, poetikası “Molla Nəsrəddin”lə qırılmaz əlaqədə formalaşmış və kamala çatmışdır.”¹⁷⁶ Satira yazan bütün sənətkarlar istər-istəməz Sabir üslubunu davam etdirirdilər. Şeirlərindəki mövzu və ideya uyğunluğu, tənqid və kinayə ruhu, sosial tiplərin səciyyəsi onları Sabirə yaxınlaşdırırdı. Çünki Sabir satirasının ictimai-estetik məzmununu təşkil edən ideyalar həm də ümumbəşəri, bütün zamanlar üçün aktual mahiyyət daşıyırdı.

Güclü ümumiləşdirmə qüvvəsinə, sərrast satira texnikasına malik poeziya sənətinin yaradıcısı olan M.Ə.Sabirin davamçıları şeir sənətində qazandıqları uğurları, bütün poetik nailiyyətləri ilə onun sənətkarlıq xüsusiyyətlərindən bəhrələnmiş, üslubu ilə sıx bağlı olmuşlar. Görkəmli satirikin acı kinayəsi, sərt tənqidi bu dövr poeziyasının ruhunda və üslubunda duyulur. XX əsrin

¹⁷⁶ Novruzov Tərən. Sabir ədəbi məktəbi. Bakı: Yazıçı, 1992, s.36.

əvvəllərində vətəndaş poeziyasının yaranmasında xüsusilə Sabirin rolu əvəzsiz idi.

“Mollanəsrəddinçi şairlər içərisində Sabir yaradıcılığından faydalanan, onun təsiri altında poetik axtarışlar aparan, satiranın dairəsini genişləndirən, bəzən də böyük ustadın yaratdığı rəngarəng, tutumlu bədii təsvir vasitələri ənənələrinə novator münasibət bəsləyən şairlər az olmamışdır. Bu baxımdan Əli Nəzminin, Mirzəli Möcüzün, Əliqulu Qəmküsarin, Məmməd Səid Ordubadinin, Bayraməli Abbaszadənin (Hammalın), Səməd Mənsurun, Cəfər Cabbarlının satiraları daha çox diqqətli cəlb edir.”¹⁷⁷

Bu sənətkarlar Sabir səviyyəsində yüksək sənət zirvəsinə çata bilməsələr də ustadlarının milli intibahın inkişafında, mədəniyyətə aparan yolunun işıqlandırılmasında müəyyən rol oynamışlar.

Xalq arasında lirik şeirlər müəllifi kimi tanınan S.Mənsurun satiraları, felyetonları kəmiyyət etibarilə daha çoxdur. Dərin həyatı müşahidə qabiliyyətinə malik olan, mənəvi-estetik keyfiyyətləri ilə klassik ədəbiyyata, “Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinə bağlı olan şairin satirik şeirlər yazması təbii idi: “Molla Nəsrəddin” jurnalı öz dövrünün parlaq ədəbi güzgüsü idi, zəngin rəngarəng tematikaya malik idi.”¹⁷⁸

Səməd Mənsurun “Molla Nəsrəddin”lə bir müəllif kimi əlaqəsi 1926-cı ilə təsadüf etsə də, şair bütün yaradıcılığı boyu tənqidi üslubu, siyasi dünyagörüşü və təfəkkür tərzini əsl mollanəsrəddinçi olmuş, həmin ədəbi məktəbin fəal üzvlərindən biri kimi formalaşmış və tanınmışdır. O, oxucular arasında böyük hörmət qazanmış “Tuti” jurnalı ilə 1915-1919-cu illərdə yaxından əməkdaşlıq əlaqəsi qurmuş, satirik “Şeypur” (1918-1919) jurnalını mətbəəsində nəşr etdirmişdir. Prof. B.Əhmədov sovet quruluşundan sonrakı illəri xarakterizə edərkən S.Mənsur

¹⁷⁷ Novruzov Tərən. Sabir ədəbi məktəbi. Bakı: Yazıçı, 1992, s.196.

¹⁷⁸ Hüseynov Firidun. “Molla Nəsrəddin” və mollanəsrəddinçilər”. Bakı: Yazıçı, 1986, 279 s.

yaradıcılığının əhəmiyyətini xüsusi qeyd edir: “20-ci illər Azərbaycan satirik poeziyasında S.Mənsur istisnasını nəzərə almasaq, janrın dinamikasındakı süslük və zəiflik yeni keyfiyyətli satiranın inkişafına təkan vermir.”¹⁷⁹

Səməd Mənsurun ilk satirik şeirləri 1912-ci ildən “Tuti”, “Zənbur”, “Şeypur” və b. jurnallarda çap olunmuşdur. Sabir əənələrinin təsiri, yaradıcılıq vərdisləri, poetik təcrübəsi eləcə də digər sənətkarların – Əli Nəzminin, Əliqulu Qəmküsarın, Mirzəli Möcüzün, Səməd Mənsurun və C.Cabbarlının da əsərlərində öz bədii əksini tapmış, Vətənin tərəqqi və mədəniyyəti uğrunda apardıqları məqsədyönlü işdə onlara ən gözəl nüsxə olmuşdur. Bu ziyalılar böyük maarifpərvərlik ordusunun əsgərləri idi.

“Molla Nəsrəddin” ədəbi məktəbinin davamçıları usta sənətkar olmaqla yanaşı, əsl vətəndaş idilər. Məhz buna görə də millətə müraciətlə yazılan əsərlərin ictimai məhiyyəti xalqına məhəbbətdən yaranır. Satirik planda işlənən bu cür əsərlər Sabir və onun davamçılarının əsas mövzusu olmuş, ümummilli bəlalər müxtəlif şairlər tərəfindən dəfələrlə qələmə alınmışdır. Azərbaycanda “millət”in yenidən formalaşdığı bir vaxtda ona vəzifələrini, hüquqlarını tanıtmaları, mübarizliyə, vətənpərvərliyə kökləmək, geriliyin, avamlığın səbəblərini açmaq ziyalılarının başlıca vəzifəsi idi.

XX yüzilliyin əvvəlində ümumilikdə cəmiyyətin satirik portretini yaradan ədiblərimiz onları ağırdan, göynədən ictimai qüsurları öz yaradıcılığında həmişə ön plana çəkmiş, cəhaləti, nadanlığı, fanatizmi, acgözlüyü, tamahkarlığı tənqid etmişlər. Millətə müraciətlə yazdıqları bu əsərlərdə insanpərvər, vətəndaş şairlərin ürək yanğısının, məhəbbətinin təəcəssümü ifadə edilmişdir. Onların yaratdığı “millət” obrazı xalqımızın xarakterik

¹⁷⁹ Əhmədov Bədirxan. Azərbaycan satirasının inkişaf problemləri. Bakı: Elm, 2000, 294 s.

xüsusiyyətlərini əks etdirir, onu ətalətdən ayırmağa, haqq-ədalət uğrunda çalışmağa səsləyirdi:

Qeyrət edib çalışdın, düşdün qabağa, millət,
İndi bir az da dincəl, baş qoy yatağa, millət.¹⁸⁰
Ey vay ki, heysiyyəti-millət götürüldü,
Millətdə olan büsbütün adət götürüldü.¹⁸¹

“Millət” obrazı Sabirdə acı nida intoniyası, Əli Nəzmidə isə tamamilə başqa səpkidə əzm və mübarizliyə çağırışla xatırlanır:

*Usandım üstünə gülməkdən, ey divanə millət, dur,
Yoruldum məsxərə yazmaqdan, ey divanə, millət, dur.*¹⁸²

C.Cabbarlı daha hüznə fəryad qaldırırdı:

*Milləti-məhzunu binitqü nida görməkdəyəm,
Mübtəladır cəhlə dərdim bidəva görməkdəyəm.*¹⁸³

Birbaşa “millət”ə müraciətlə xalqı bir daha silikləyib ayılmaq məqsədi güdən vətənpərvər şairlər öz oxucularına mədəniyyət, savad arzulayırlar, avam camaatın gözünü açmağa çalışırdılar.

*Seyr etməyə fəzanı icad olur balonlar,
Bir yandan aftamillər, bir səmtədən vaqonlar...
Vallah, bunlar azıblar, başdan-ayağa millət,
İndi bir az da dincəl, baş qoy yatağa millət!*¹⁸⁴

¹⁸⁰ Sabir Mirzə Ələkbər. Hophopnamə. 2 cildə, I c., Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 383

¹⁸¹ Cabbarlı Cəfər. Əsərləri. 4 cildə. I c., Bakı: Şərq-Qərb, Bakı, 2005, s.260.

¹⁸² Əli Nəzmi. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Yazıçı, 1979, s.63.

¹⁸³ Cabbarlı Cəfər. Əsərləri. 4 cildə. I c., s.151

¹⁸⁴ Sabir Mirzə Ələkbər. Hophopnamə. 2 cildə, I c., s.203.

Şüurlarda düzgün yer almalı, düzgün anlaşılmalı “millət”ə müraciətlə yazılan satiralarda milləti özünə tanıtməq yolunu tutan ədiblərimizin tənqidi xoş məram, islah məqsədi daşıyırdı:

*Gahi babi, gahi mürtəd, gahi kafir adlandım,
Döyüldüm, şaşqalandım, güllələndim, bəlkə dandım,
Qılgıncımlar kimi qopdum, ocaqlar tək alovlandım,
Yorul bircə mənə söyməkdən, ey divanə millət, dur!
Usandım üstünə gülməkdən, ey divanə millət, dur!*¹⁸⁵

M.Ə.Sabirin poetik ənənələrindən bəhrələnən hər bir sənətkar mövzuya öz imkanları səviyyəsində yanaşır, xüsusi satirik pafosla fikirlərini çatdırırdılar:

*Ay Baba, söylə görək, indiki halın necədir?
Millətin halı üçün fikri-xəyalın necədir?*¹⁸⁶

“Millətə, sən də ayıl, bir qeyr tək meydanə çıx”, “milləti dindirmə, Tuti, eşq dünyasındadır” ifadələri ilə S.Mənsur da vətənpərvər “mollanəsreddinçilərin” məramnaməsinə qoşulur.

“Millətə, sən də ayıl, bir qeyr tək meydanə çıx” satirasında ayrı-ayrı ictimai zümrələri sadalamaqla ideya inkişaf etdirilir, tiplər qalereyası yaradılır. Satirada konkretlik, vətəndaşlıq cəsəreti, ifşaçılıq çox güclüdür. Şair din xadimlərinin hiyləgər maskasını üzündən götürüb əməllərinin mürtəcə mahiyyətini açır, bununla da bir daha sadə oxucularını sağlam düşüncə sahibi olmağa səsləyir. Müsəddəs formasında yazılmış şeirin bəndlərində tipik surətlərdən istifadə edən şair ictimai gerçəkliyi aydın ifadə edən lövhələrdə ümumi “millət” obrazını yaradır. Kinayəli müraciət forması vətəndaş-şairin məqsədini açıqlayır. Tiplərin

¹⁸⁵Əli Nəzmi. Seçilmiş əsərləri. s.69.

¹⁸⁶Cabbarlı Cəfər. Əsərləri. 4 cildə. I c.,s.140.

içərisində çayçı şagirdi, tələbə, rövzəxan millətpərəst, qoçu, dövlətli surətləri vardır. Şair hər surətin səciyyəsinə uyğun olan obrazlar, ifadə vasitələri işlədir, müxtəlif zümrələrə kinayəli tövsiyələr “verir”: “Rövzəxan ol, min yalan söylə ki, el qan ağlasın”. Sabirsayağı kinayəli mədhiyyə üsulu ilə acı gülüş yaradan şair xalqını gələcəkdə qabaqcıl millətlər sırasında görmək istəyir.

Əsərlərində obyektiv həyat gerçəkliklərinə istinad edən Səməd Mənsur yaradıcılığında tənqid çox vaxt lirik və satirik üslubun üzvi vəhdəti şəklində meydana çıxır.

Klassik Şərq və Azərbaycan ədəbiyyatına dərinləndən bələd olan şair xalqının elm, maarif və mədəniyyət sahəsində dirçəliş və inkişafına çalışmış, nadanlığa, geriliyə qarşı amansızlıqla mübarizə aparmışdır. Mənəvi eybəcərlikləri, qeyri-bərabər ictimai münasibətləri qamçılayan Səməd Mənsur satiralarında klassik şeirin bədii ifadə vasitələrindən satirik istiqamətdə bacarıqla istifadə edirdi. Şairin pessimizmi satiralarında qəzəbli gülüşlə, ironiyası qrotesklə, müstəqim ifşa ilə, kədəri acı həqiqətlərin ifadəsi ilə əvəz olunurdu.

Sabirin satiralarına yazdığı iqtibaslarında, nəzirələrdə Səməd Mənsur sələfinin işlədiyi mövzulara – tiplər qalereyasına müraciət edir, poetikasının bədii-estetik keyfiyyətindən yaradıcılıqla bəhrələnirdi. Sabirin tipi öz dili ilə ifşa etmək, səciyələndirmək bacarığı Səməd Mənsurun satirik əsərlərindəki həyatı lövhələrdə də öz bədii əksini tapırdı. Bununla belə, zaman keçdikcə, S.Mənsur bir sıra fərdi ifadə vasitələrinə yiyələnəməyə, şeirlərini yeni poetik tapıntılarla zənginləşdirməyə müvəffəq olurdu.

Səməd Mənsurun satiraları lirikasına nisbətən daha anlaşılıqlı, sadə dildə yazılmışdır. Bu şeirlərdə xalq danışığı dilinə yaradıcı münasibət, frazeoloji ifadə və idiomlardan məqamında istifadə olunması əsas ideyanın qabarıq verilməsinə, satira dilinin zənginləşməsinə səbəb olur. Əsərlərindəki bədii təkrirlər, təzad, təşbeh və istiarələr satirik pafosu, ifşa üsulunu güclən-

dirir, tiplərin səciyyəvi xüsusiyyətlərini açır, çox vaxt tipajın bir neçə sifətini aşkara çıxaran adlar-epitetlər, təzadlar, məcazlar bir-birinin ardınca sadalanır. İdeyanın ifadəsində süjetlilik, təsvir və obrazlarda ənənəvi prinsiplərə əsaslanma da S.Mənsur poetikasının mühüm cəhətlərindəndir. Bəzən də o, mətləbi satiraltı mənalarla çatdırmaq, tənqid obyektini müstəqim ifadələrlə ifşa etmək məqsədinə üstünlük verir. Şiddətləndirici vasitələrlə, çoxçalarlı kinayə və rişxənd pafosu ilə aşlanmış açıq qəzəb, etiraz S.Mənsurun satirik üslubunu əlamətləndirən xüsusiyyətlərdəndir. Həyat eybəcərliklərini, ictimai quruluşu əks etdirən bu acı gülüşdə xalqın halına yanan, ona kömək etmək istəyən vətənpərvər insanın dərin kədəri hiss edilir. Satirik təqdimatın müstəqim forması şairin kədərli gülüşünü daha da təsirli edir.

S.Mənsurun istər lirik və istərsə də satirik poeziyasında siyasi-ictimai motiv həmişə aparıcı amil kimi meydana çıxır. Şairin erkən lirikasında maarifçilik ideyalarının təsiri ilə gözə çarpan romantika nəfəsi sonrakı şeirlərində sosial-fəlsəfi məzmunlu poeziya ilə əvəz olunur. Bu baxımdan romantik və eyni zamanda realist cizgilərlə yapılmış lirik və satirik poeziyası əksər hallarda bir-birini tamamlayan üslub xüsusiyyətlərinə malikdir. Şairin poeziyası haqsızlığa qarşı nifrət, qəzəb və bərişmazlıq, üsyan ruhu oyadır. Məsələn, eyni problem “Millət rəislərinə”də siyasi - ictimai istiqamətdə, “İranda məclis seçkisi” şeirində isə satirik üslubda işlənmişdir. Hər iki şeir mövcud siyasi quruluşu idarə edənlərin mənəvi yaramazlıqlarını göstərmək, rəhimsiz vəzifə sahiblərinin zülmkarlığını ifşa etmək niyyəti güdür. “Əlbəttə ki” qəzəli ilə “Həmməlsəvar” əsərləri də sənətkarın bir çox satirik və lirik mənzumələri arasında kəskin fərqlər olmadığını göstərir.

Satiralarını, felyeton və məqalələrini müxtəlif gülgü jurnallarında, dərgilərdə çap etdirən Səməd Mənsur bütün molla-əsrəddinçilər kimi məzəli adlardan, gizli imzalardan istifadə edirdi. Müxtəlif mənbələrdə, mütəxəssislərin əsərlərindəki mə-

lumatlarda Səməd Mənzura aid olan imzalara nəzər yetirmək yerinə düşərdi.

Ədəbiyyat İnstitutunun mətnşünaslarından biri, şairin həmyaşıdı Novruz Ağayev gizli imzaları toplamaqda ona kömək edənlərin sırasında C.Məmmədquluzadə, Həmidə xanım Məmmədquluzadə, Məmməd Səid Ordubadi, Məhəmmədəli Sidqi və Əli Nəzminin adını çəkir.¹⁸⁷ O, Səməd Mənsurun imzalarını aşağıdakı ardıcılıqla sadalayır: “Pompuşalı”, “Mığmığa”, “Ciyə”, “Kəndli”, “Mütəşair”, “Məşahir”, “Tuti”, “Gomuş”, “Şeyx Şeypur”, “Köhnə filosof”, “Mənsur Əyyar”, “Şeypur”, “Mömin çinovnik”.¹⁸⁸ Qulam Məmmədli şairin “Pompuşalı”, “Molla Pompuşalı”, “Kənarçı Pompuşalı”, “Müvəqqəti Rövzəpəz Pompuşalı”, “Kəndli”, “Tuti”, “Gomuş” və başqa imzalarla yazdığını qeyd etmişdir (123, 124).¹⁸⁹ Başqa bir mənbədə “Səməd Mənsur”, “Pompuşalı”, “Kənarçı Pompuşalı”, “Müvəqqəti Rövzəpəz Pompuşalı”, “Kəndli”, “Tuti”, “Yaftuməli” və başqa imzaları “Qaranquş yenidən qayıdır” sərlövhəli məqalənin müəllifi Zəhid Əkbərov da həmin ardıcılıqla sadalayır.¹⁹⁰ XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda fəaliyyət göstərən satirik jurnallardan bəhs edən Nazim Axundov Səməd Mənsurun “Tuti” məcmuəsində “Pompuşalı”, bəzən də “Tuti” imzaları ilə çıxış etdiyini göstərir. “Tuti” və “Kəndli” imzalarını şairin çox az işlətməsi, “Kəndli” imzasından sonralar 1923-1924-cü illərdə M.S.Ordubadinin də istifadə etməsi haqqında Q.Məmmədlinin “İmzalar” kitabında məlumat verilmişdir.¹⁹¹ Tədqiqatçı Mərziyə Paşayeva “Molla Nəsrəddin” jurnalının iştirakçıları sırasında Səməd Mənsurun “Pompuşalı” imzasını göstərmişdir.¹⁹²

¹⁸⁷ Ağayev Novruz. Mərziyə Paşayeva. İmzalar. Bakı: Elm və Təhsil, 2015, s.15.

¹⁸⁸ Yəni orada. s.29.

¹⁸⁹ Məmmədli Qulam. İmzalar. Bakı: Azərənəşr, 1977, s.124.

¹⁹⁰ Əkbərov Zəhid. Qaranquş yenidən qayıdır. “Elm” qəz, 1987, 30 aprel.

¹⁹¹ Məmmədli Qulam. İmzalar. Bakı: Azərənəşr, 1977, s.56.

¹⁹² Ağayev Novruz. Mərziyə Paşayeva. İmzalar. s.61, 68.

Səməd Mənsurun 2006-cı ildə Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyevin 12 yanvar 2004-cü il tarixli sərəncamı ilə nəşr olunmuş “Seçilmiş əsərləri”nə ön söz yazan Abbas Abdullayev ədibin gizli imzalarından bəhs etmişdir: “Şair “Şeypur”da şeirlərini “Pompuşalı”, felyetonlarını isə “Kənarçı Pompuşalı” imzası ilə nəşr etdirirdi. Yeri gəldikcə qeyd etmək istərdik ki, S.Mənsur müxtəlif mətbu orqanlarında əsərlərini çap etdirdikcə eyni bir gizli imzadan deyil, “Kəndli”, “Mütəşair”, “Tuti”, “Şeypur” və s. imzalardan istifadə etmişdir”.¹⁹³

Doğrusu, “Mütəşair” imzasına yalnız “Qələmim” satirasında rast gəlirik.¹⁹⁴ Həmin şeir elə Mütəşair imzası ilə Əli Nəzminin “Seçilmiş əsərləri”nə (1979) də daxil edilmişdir. Kitabın tərtibçisi F.Hüseynov əsərin Məcməüş-şüəranın aktiv üzvlərindən biri olan Seyid Zərgərə bənzətmə olduğunu qeyd etmişdir.¹⁹⁵

Səməd Mənsurun “Əsərləri” adı altında 2008-ci ildə Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutunun elmi işçisi Sona Xəyalın tərtibatı ilə nəşr olunan kitabın ön sözündə şairin Mənsur Əyyar, Pompuşalı, Mıgımğa, Tuti imzalarından istifadə etdiyini oxuyuruq.¹⁹⁶ Ədibin irsini transliterasiya edərkən xeyli zəhmət çəkmiş mərhum alimimiz Əliheydər Hüseynov onun bəzən Rövzəpəz, Kənarçı, Müvəqqəti, Molla adlarını da əlavə etməklə, əsasən “Pompuşalı” imzasından istifadə etdiyi əsərləri toplamışdır (Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutunun arxivi. Saxl. vah. №1610).

H.Həşimli son illərdə tərtib etdiyi “Şeypur jurnalı” kitabında məcmuədəki imzalar məsələsinə də toxunur: “Şeypur jurnalı yenə də sistemli şəkildə öyrənilməmiş qalmışdır. Lazımı araşdırmaların aparılmamasının nəticəsidir ki, “Şeypur” jurnalında eyniadlı imza ilə dərc olunmuş məqalə və felyetonların bəzisi

¹⁹³Mənsur Səməd. Seçilmiş əsərləri.s 8.

¹⁹⁴Yenə orada. s.62.

¹⁹⁵Əli Nəzmi. Seçilmiş əsərləri. s.224-225.

¹⁹⁶Mənsur Səməd. Əsərləri. Bakı: Nurlan, 2004, s.5.

S.Mənsurun 2006-cı ildə çap olunmuş “Seçilmiş əsərləri”nə daxil edilmişdir.”¹⁹⁷

Daha sonra müəllif fikrini davam etdirir: “...Jurnalın ilk sayı məhz “Şeypur” imzasıyla verilmiş “Altı ay” adlı məqalə ilə açılır. Dərginin əsas məram və məqsədini ifadə edən proqram xarakterli bu məqalənin redaktoru M.Sidqi tərəfindən yazılması daha ağlabatandır. Çünki yeni nəşrə başlayan mətbuat orqanının fəaliyyət proqramı məhz redaktor tərəfindən bəyan edilir. Digər tərəfdən, məşhur salnaməçi Q.Məmmədli “İmzalar” kitabında “Şeypur”dakı Şeypur imzasını Məmmədli Sidqiyə aid etmişdir və bizcə bu daha əsaslıdır. Çünki Q.Məmmədli “İmzalar”ın əvvəlindəki “Bir neçə söz”də M.Sidqi ilə uzun illər davam edən yaxınlığını, əməkdaşlığını, həmçinin kitabı hazırlayarkən müxtəlif imzaların toplanması və dəqiqləşdirilməsində bir sıra digər ziyalılarla yanaşı, M.Sidqinin də vaxtı ilə ona kömək etdiyini yazmışdır.”¹⁹⁸

H.Həşimlinin sözlərinin həqiqətə yaxın olmasını təsdiqləyən bir neçə araşdırmaya da diqqət yetirək: Şeypur” imzası ilə dərc olunan məqalələr üslubca S.Mənsurun yazı tərzindən fərqlidir. S.Mənsurun felyetonları informasiya ilə daha çox yüklüdür, ərəb-fars sözlərindən tez-tez istifadə edilir. “Şeypur” imzalı: “Altı ay”, “Əsgərlik”, “Qramofon”, “Tiflis duması”, “Barışır-lar”, “Nə var, nə yox”, “Bir gün”, “Gürcü-erməni vuruşması”¹⁹⁹ məqalə və felyetonları üslub cəhətdən sadə, müəllif təhkiyəsi aydın, ardıcıl və bitkindir. S.Mənsurun felyetonlarında isə ərəb-fars sözləri nisbətən çoxdur, dialoqlara, monoloqlara tez-tez rast gəlinir, müəllif təhkiyəsi azdır. Yuxarıda göstərdiyimiz kimi, N.Ağayevin (“İmzalar”ında) S.Mənsura aid qrafada “Pompuşalı” imzası “Şeypur” jurnalının qarşısında qeyd edilmiş, “Şeypur” imzasının isə hansı mətbuat orqanında işləndiyi haqqında məlu-

¹⁹⁷Həşimli Hüseyn. Məmmədli Sidqi. və “Şeypur” jurnalı, s 32.

¹⁹⁸Yenə orada. s.32-33.

¹⁹⁹Mənsur Səməd. Seçilmiş əsərləri.s 207-214.

mat verilməmişdir.²⁰⁰ Son illərdə E.Qasımovanın və A.Əliyevanın tərtib etdiyi “İmzalar” kitabında 1929-30-cu illərdə nəşr edilən “Molla Nəsrəddin” jurnalında “Şeypur” imzasının işləndiyi haqqında məlumatla rastlaşırıq.²⁰¹ Bununla belə, “Şeypur” imzasının M.Sidqiyyə məxsus olması faktı S.Mənsur irsinin dəyərini heç də azaltmır, çünki ədibin çoxcəhətli yaradıcılığı yetərli dərəcədə sərbəlləndirilmiş və əhəmiyyətlidir.

Tədqiqatlar göstərir ki, Səməd Mənsur bəzi əlavələr etməklə, Bülbüləli Pompuşalı, Dostun Pompuşalı, Doxtur: Pompuşinski, Molla Pompuşalı, əsasən Pompuşalı, Səməd Mənsur, Tuti, Ağa Tuti imzalarından istifadə etmişdir. Ola bilər ki, xarici görünüşə bir qədər dolu və yumrusifət görünüşü şairin satirik Pompuşalı imzasını seçməsinə səbəb olmuşdur. 1925-1926-cı illərdə “Molla Nəsrəddin” jurnalında davamlı olaraq çap edilən və S.Mənsura aid olan imza ilə redaksiyaya Lənkəran Pompuşalısı adı ilə birisi müraciət etmiş, “poçt qutusu” guşəsində ona cavab dərc edilmişdi: “Lənkəran Pompuşalısına – Pompuşalımız olduğuna görə ikinci bir Pompuşalıya ehtiyacımız yoxdur. Çünki indi hər yerdə qənaət davasıdır. Buna görə biz də qənaət edib bir Pompuşalı ilə kifayətlənirik”²⁰².

Müasir dövrün ictimai mənzərələri Səməd Mənsurun satirik poeziyasında müvafiq formam və janrlarla, zəngin bədii ifadə vasitələri ilə gerçəkləşirdi.

“Şeypur” məcmuəsinin 1918-ci il 7-ci sayında çap edilmiş “Həmmalsəvar” və “Bənzətmə” şeirləri kompozisiyasına, quruluşuna, məzmun və tənqid hədəflərinin seçilməsinə görə yaxındırlar. İlk misralarındakı bənzəyiş hər iki əsərin forma və üslubca yaxınlığından xəbər verir:

²⁰⁰ Ağayev Novruz. Mərziyyə Paşayeva. İmzalar.s.29.

²⁰¹ Qasımova Elmira. Əliyeva Afaq. İmzalar. “Molla Nəsrəddin” (1906-1931). Bakı: Avropa nəşriyyatı, 2015, s.181.

²⁰² Molla Nəsrəddin. 8 cildə, YI cild, Bakı: Çinar-Çap nəşriyyatı, 2010, № 21, 7

*Yağdı yağmur şəhərdə, gördüm tamam, həmmalsəvar,
Ziştü-ziba, pirü-burna, xasü-am, həmmalsəvar.²⁰³
Göy üzü az-az deyirlər tar olar, əlbəttə ki...
Xəstələnmiş könlümüz bimar olar, əlbəttə ki...²⁰⁴*

Hər iki əsərdə yağmur obrazı o dövrün siyasi həyatı, ictimai vəziyyətinin tutqunluğunu – qeyri-sabitliyini vurğulayan ştrixlərdir. Alleqorik tiplərdən istifadə edən şair həmvətənlərinin mənəvi iflasını ciddi tənqid üsulu ilə göstərir. “Əlbəttə ki” rədifli qəzəl daha çox ictimai-siyasi məna kəsb edir. İkinci şeirdə “Həmmalsəvar” sözünün hər misrada təkrarı surətlərin komik vəziyyətləri, tipik xüsusiyyətləri, əsər ətrafında klassik satiradan söz açmağa imkan verir. Qarşımızda açılan mənzərə cəmiyyətin bütün üzvlərini, müxtəlif təbəqələri zahirən məzəli dillə göstərir:

*Caddələrdə seyl çay tək axmaqdadır,
Qaspadinlər səfbəsəfdir banizam, həmmalsəvar.²⁰⁵*

Koloritli məişət ifadələri, obrazların spesifik xarakteri, maraqlı bədii müşahidələr satirik tiplərin canlı təsvirini gücləndirir. Şıdırgı yağış səhnəsində cəmiyyətin təbəqələrindən olan tipaj da eyni yumor çaları ilə verilir:

*Cibdə bir girvənkə qoz, qaçdıqca şaqıldar, o kim?
Bir mürəttib şəxsidir biehtiram, həmmalsəvar.²⁰⁶*

Misralarda təkrarlanan “Həmmalsəvar” sözü tək-cə müstəqim mənalı insan daşıyan hambalı deyil, dərd, qəm yüklü, həqarət edilən, heyvan səviyyəsindən də aşağı olan kasıb zümrə-

²⁰³ Mənsur Səməd. Seçilmiş əsərləri.s 77.

²⁰⁴ Yenə orada. s.76.

²⁰⁵ Mənsur Səməd. Seçilmiş əsərləri.s 77.

²⁰⁶ Yenə orada. s.77

sini təmsil edir. İncə yumor və incə kədər hissi əsərin pafosunu, bədii keyfiyyətini müəyyən edir. Zahir balaqanda “hammal-səvarın” varlığı, rədif kimi hər misrada təkrarı bu kədəri davamlı olaraq oxucuya səsləndirir. Sözü fonundakı insan tiplərinin bir-birini əvəz etdiyi səhnə miniatur teatr səhnəsi qədər mənalı və canlı görünür:

*Biğların millətindən ötrü tez-tez qırxdıran
Millətin artistləri oynar dram həmmalsəvar.*²⁰⁷

Sadə danışq dilinə, məişət hadisələrinə geniş yer verən sənətkar bu əsərdə həmvətənlərinin qüsurlu həyat tərzini, çatışmayan cəhətlərini, milli geriliyi pisləyir.

“Əhli-qələmlə milyonçunun müsahibəsi”ndə müxtəlif təbəqələrin nümayəndələri mənəviyyat problemlərini müzakirə edirlər. Milyonçu ondan maddi kömək umduğuna görə qələm sahiblərinə ittihamlar yağdırır, bu ittihamlarında xəbis, xəsis təbiətini, mədəniyyətsiz xislətini daha çox gözə çarpdırır. Bu mübahisədə milyonçunun özünüifşa söhbətləri bir qədər süni təsir bağışlayır. Burada şairin öz növbəsində milyonçuya həddən artıq kini, nifrəti də təbii görünür, çünki onun xitabı satirik ifadə ilə yox, adi mühakimə vasitəsilə verilir:

*Ölsəm mən əgər bir neçə kağızdan ibarət,
Asarım olar anlayana rəhbəri-ibrət,
Sən də kişisənsə, qızılınla bir əsər yap,
İştə o əsərlə əbədi ölməyən ad tap.*²⁰⁸

Daha bir dialoji səhnədə tipajların arasında milyonçu – əhli-qələm mükəliməsi maddi sərvət sahibinin düşüncələrini, onların dünyasını, eləcə də o biri zümrənin – ziyalıların arzu və amallarını anladır:

²⁰⁷Yenə orada. s.77.

²⁰⁸Mənsur Səməd. Seçilmiş əsərləri.s 85.

*Hələlik bir soyuq evdə yataram ac-yalavac,
Bilirəm qəmlərimə etməyəcək kimsə əlac,
Ruhi-ülviyəni qoy etsin hələlik qəm tarac,
Ölərəm, sonra adım söylənər, inşaallah!
Torpaq içrə olaram bəxtəvər, inşaallah!*²⁰⁹

Əhli-qələmin dedikləri sanki S.Mənsurun öz taleyini, öz iztirablarını xatırladır.

“Şeypur” jurnalında çap olunmuş “İnşaallah” (1918) əsərində müxtəlif zümrənin nümayəndələri çıxış edirlər. Onların arasında aşağı təbəqə – xırda tacirlər, cavanlar, milyonçular, mollalar, intelligentlər, hökumət nümayəndələri və aktyorlar vardır. Hər surət öz təfəkkürünə və ictimai mövqeyinə uyğun olaraq ürəyindəkiləri söyləyir. İfşa xarakterli bütün çıxışlar oxucunu şairin hər gün gördüyü, tanıdığı adamlarla qarşılaşdırır:

*Hələlik buğdanı üç yüz manata satmalıyıq,
Buğdanın ağ ununa arpa unu qatmalıyıq,
Bir-birin gündə Əli eşqinə aldatmalıyıq,
Cürmimizdən özü mövla keçər inşaallah,
Biz də bir gün olarıq bəxtəvər inşaallah.*²¹⁰

Sabir məktəbinin güclü təsiri S.Mənsurun, xüsusən, “Qaç oğlan, bizim millət azad olub” müxəmməsində açıq-aydın duyulur. “Qaç oğlan” Sabir satirasında “qaç, at basdı, millət gəlir!” formasında təkrarlanır: “...nə böhtan, nə hədyan, nə qiybət gəlir, nə cibişdan, nə rüsvət gəlir, Qaç oğlan! Qaç at basdı! Millət gəlir!”²¹¹ Əsərdə bədii ümumiləşdirmə zəif olsa da, çarizmin süquta uğradığı, Azərbaycanda müstəqilliyə yol açıldığı mərhələdə “millət” obrazının satirik portreti yeni tərzdə verilir.

²⁰⁹Yenə orada. s.83.

²¹⁰Yenə orada. s.81.

²¹¹Sabir Mirzə Ələkbər. Hophopnamə. 2 cildə, I c.,s.284.

Mətnə məhəlli sözlər və kinayə yüklü ifadələr aşağı səviyyəni, milli şüurun hələ də yetişmədiyini göstərməyə xidmət edir:

*Hüriyyət nədir, çünki biz anlarıq,
Çətin işmişmi, indi sahmanlarıq,
Vurub cırparıq, döşlərik, yanlarıq,
Bu gün nabalədimiz də ustad olub,
Qaç oğlan, bizim millət azad olub.*²¹²

1917-ci ildə “Tuti” jurnalına müraciət formasında olan “Əl vurma, nəşədən düşər” satirasının əsas məğzi və ideyası ictimai bəlalərin, ümumxalq ətalətinin və geriliyin “millət” obrazında ifşasıdır. Nəqəratlarda təkrarlanan “millət eşq dünyasındadır” ironik məzmun satirik lövhələrdəki mənanı qüvvətləndirir, tənqid obyektləri bir daha vurğulanır:

*Millətə qoy əl aparsın bir takım bikaqlar,
Nari heysiyyətdə yanmaz zərrəcə biarlar,
Dədə gəlsin, “Tutiya”, vardısı qeyrətdarlar,
Millətə baxma, hamı qeyrət müqəvvasındadır,
Milləti dindirmə, “Tuti”, eşq dünyasındadır.*²¹³

Bu bəndə həm qafiyə olan “bikaqlar”, “biarlar”, “qeyrətdarlar” obrazları axırıncı misralarda – nəqəratda “qeyrət müqəvvalarına” çevrilir, son cümlədə isə “millət” kimi böyüyür. “Millətə, sən də ayıl, bir qeyrək meydana çıx” – deyən S.Mənsur bu şeirində kədərlə bəyan edir: “Millət eşq dünyasındadır”, yəni ayılmır ki, ayılır. S.Mənsur əsl maarifçi, əsl ziyalı kimi millətin gələcəyini xoşbəxt görmək istəyi ilə yaşayır. Şair əsərdə xalqın cəhalətini, müxtəlif yaramazlıqları satira neştəri ilə damğalamış, bununla da əsərdə ciddi mühakimə yumoru komik

²¹²Mənsur Səməd. Əsərlər Bakı: Nurlan, 2008..s 28.

²¹³Yenə orada. s.51.

lövhələri üstələmişdir. Müəllif çalışır ki, satira ictimai cəhətdən məzmunlu və kəskin olsun, həyatın görünən və görünməyən tipik cəhətlərini ifadə etsin. Xüsusi bədii funksiya daşıyan təsvir və ifadə vasitələri ilə mövzuya kinayə ahəngi verərək şair sözləri həm məcazi, həm də müstəqim mənada işlədir:

*Söylə, “Tuti”, kim səni qəyyum edibdir millətə?
Başlayıbsan öz yanından xalqı axır töhmətə.
Gah söyüb, gah qorxudursan, gah gəlirsən minnətə.
Millət heç guş etməyir. Hər kəsi də öz sədasındadır.
Milləti dindirmə, “Tuti”, eşq dünyasındadır.*²¹⁴

Əsərdə M.Ə.Sabirin həmin mövzudakı “Millət şərqisi”, “Kim nə deyər bizdə olan qeyrətə” satiralarının təsirini duymaq olur. Şeirə əvvəlində jurnala müraciət forması satirik fon kimi çox geniş yayılmış və o dövrdə ayrı-ayrı müəlliflər tərəfindən tez-tez işlənmişdir. Satiranın məqsədi həm də “Tuti” jurnalının ideya-bədii əhəmiyyətini göstərmək, ictimai bəlalərin jurnal tərəfindən hərtərəfli tənqidini qeyd etməkdir.

Jurnal sərlövhələrinin adını xatırladan “Millət xəbərləri” satirası 1917-ci ildə “Tuti” jurnalında çap edilmişdir. Ölkədə baş verən hərə-mərcliklər, müxtəlif ictimai təbəqələrin çəkişmələri sadalanır, siyasi həyatın satirik mənzərəsi verilir. Onların arasında dövlətlilər, yarımqraxmallılar, axundnümələr, ədiblər də vardır. Vətənin taleyindən, sosial problemlərdən bəhs edən səkkizbəndlik şeirdə şairi düşündürən müxtəlif münasibətlər öz əksini tapmışdır. “Kəndlilər, ayılmayın” hissəsində:

*Kəndlilər, siz də iranlı tək bəyə dustaq olun,
Bəy desə sarsaq olun, bigöftə sarsaq olun.
Xanü-bəy, dövlətli yar-yurdun bütün allahıdır,
Kim deyir ki, siz gəlib iranlıdan qoçaq olun?*²¹⁵

²¹⁴Mənsur Səməd. Əsərlər Bakı: Nurlan, 2008..s 50.

İnkar üsulu ilə kəndliləri mübariz olmağa, haqlarını müdafiə etməyə çağıran şairin qətiyyəti və mübarizliyi onun kəskin ironiya pafosunda, metaforik ifadə tərzində, acı gülüşündədir. Məsələn, ikiüzlü din xadimlərinə tənqid məqsədilə “əm-mədən vəhm etməyə, molla şərindən azad olaq” deyir.

1906-cı ildən nəşr edilən “Molla Nəsrəddin” jurnalı müasirləri tərəfindən yüksək qiymətləndirilir, ictimai-siyasi əhəmiyyətinə və vətəndaşlıq mövqeyinə görə sevilirdi. Satira yazan şair və ədiblərin əksəriyyəti ümumi mədəni yüksəlişə nail olmaq arzularıyla “Molla Nəsrəddin” jurnalına xitabən əsərlər yazırdılar.

1917-ci ildə “Tuti” jurnalında çap edilmiş, məktub formasında “Molla Nəsrəddin”ə ünvanlanmış satiralardan birində S.Mənsur yazırdı:

*Hər millətə saçdın günəş, ey nuri cahantab,
Övladi vətən cəhdən olduqda rəhayab,
Birdən-birə bəs nerdən imiş səndə bu çirkab?
Yoxsa uyudunmu, soyudu aşın, a molla!
Bildinmi sənə neylədi yoldaşın, a molla?*²¹⁶

Satiranın əvvəlində “Molla Nəsrəddin əmiyə xeyirxahane bəyanat” sözlərini artıran müəllif 1917-ci ildə jurnalın bağlanmaq səbəbini xalqını düşünməyən satqın, yaltaq adamların düşmənçiliyində görür, jurnalın bədii-ictimai dəyərini göstərmək məqsədi ilə “yoldaşım” ifadəsindən istifadə edir. Həmin müraciət məcmuəyə düşmən kəsilən adamlara, şəxsiqərəzliklə məşğul olan ədəbi zümrəyə qarşı yazılmışdır. Jurnalı tərifləyən şəxsin məddahlığı hər nəqəratda əsasən yumorlu ifadələrlə verilir: “Yoxsa uyudunmu, soyudu aşın, a Molla”, “Jurnalda durub şəst ilə çək qaşın, a Molla” və s. Nəqəratlardakı yumor zahirən tənqidi xarakterli olmadığından ciddi mülahizələrlə yaxşı uyuşur,

²¹⁵Yenə orada. s.67.

²¹⁶Mənsur Səməd. Əsərlər Bakı: Nurlan, 2008..s 49.

səmimi münasibəti əks etdirir. Satirada yüngül və işlək danışıq dilindən – “kovuşdakı bozbaş”, “moquc” kimi dialekt sözlərdən, “padval”, “açki”, “fors” kimi alınma sözlərdən, jarqonlardan da çox istifadə edilmişdir. Bütün bu cəhətlər şeiri oxunaqlı edir, gülüş oyadır, həyat həqiqətini gerçək boyalarla canlandırır.

1916-cı ildə də “Pompuşalı” imzası ilə S.Mənsurun “A molla” müraciətli “Molla Nəsrəddin əmiyə” satirası çap edilmişdi. Əsər 1913-14-cü illərdə satirik “Kəlniyyət” jurnalının fəal iştirakçılarından olan Əli Razi Şamçızadənin jurnalı tənqid etməsi ilə əlaqədar yazılmışdı.

*Bu gün bizlərdəki hər cür əhanət Ərdəbildəndir,
İmamə baş yaran, Marksa ümmət Ərdəbildəndir.*²¹⁷

“Altmış illik ömrüm oldu səndə bərbad, Ərdəbil”²¹⁸ satirasında M.Ə.Sabir məkan bildirən “Ərdəbil” rədifini ideya daşıyıcısı kimi işlədir. S.Mənsura aid şeirdə həmvətənlərinin öz mənafeyi naminə gündə bir dona girib ikiüzlülük etməsi, əqidəsini, ideyalarını dəyişməsi bu misralarda aydın görünür; dünənki din xadimi marksistə çevrilir, rövzəxanlar leninçi olurlar. “Ərdəbildəndir” rədifi şairin kinayə və məsxərəsinin yüksək nöqtəsidir. Güclü istehza və sarkazmla şair öz gözündə tükü seçməyən, eybini Ərdəbildə axtaran satirik tipə gülür. “Firqələrə” şeirində də eyni hadisənin təcəssümü görünür:

*Biri bolşevik, biri menşevik, biri eser, o biri bitərəf,
Nə bilim nələr, nə bilim nələr, nə bilim ki, iş bu nələrdədir.*²¹⁹

“Ərdəbildəndir” şeirində tənqid iki qatdan ibarətdir, tənqid edənin özü də kinayə hədəfidir:

²¹⁷Mənsur Səməd. Əsərlər Bakı: Nurlan, 2008.s 129.

²¹⁸Sabir Mirzə Ələkbər. Hophopnamə. 2 cildə, I c.,s.256.

²¹⁹Mənsur Səməd. Əsərlər Bakı: Nurlan, 2008.s 17.

*Bütün daşnakların püştü-pənahi Mirzəyan şahı,
Ona hər cür itaət, həm ibadət Ərdəbildəndir.*²²⁰

M.Ə.Sabirin “Satıram” satirasına bənzətmə olan “Gəl, gəl, ay müştəri, məslək satıram” (“Tuti”, 1917) əsəri Dumaya fevral seçkilərindən sonra siyasət aləminə atılan, buqələmun kimi hər an dəyişən, alver prinsipləri ilə hərəkət edən siyasətçilər tənqid hədəfinə alınmışdır.

Nazim Axundov “Tuti” jurnalından bəhs edərkən S.Mənsurun həmin satirasını misal gətirərək yazırdı: «...Elə müəlliflər də tapılırdı ki, onlar mühafizəkarlığı qoruyur, köhnə məsləkdən əl çəkməməyə çağırırdılar.»²²¹ Şübhəsiz ki, S.Mənsurun mövqeyini düzgün müəyyənləşdirməyən tənqidçinin qənaəti sovet dövrünün keçmişə yanaşmasındakı əyintilərlə bağlı idi.

Tədricən surətin özünüifşa monoloqunda kinayə və rişxənd çaları sətirdən sətərə kəskinləşərək ictimai mahiyyətli mətləblərin açılmasına şərait yaradır və aydın, sadə nitqlə əsas ideyanı oxucuya çatdırır. Surətin monoloq-çıxışı olduqca səmimidir. Kinayə effektiv bu “səmimilik” S.Mənsurun satira texnikasında tipin daxili aləminin açılması məqsədilə tez-tez işlədilir, -a-a-a-a-b-b kimi qafiyələnmiş və nəqəratı hər bənddə təkrarlanan müsəddəs forması da bu mənanın açılmasına xidmət edir.

*Pul, çörək eşqi dolubdur ürəyə,
Durmuşam ağ-qaranı görməməyə.
Xaki-payəm ağa-dövlətlilərə, şanlı bəyə
Satıram məsləki lap bir çörəyə,
Nə çörək, versələr irmək satıram,
Gəl, gəl, ay müştəri, məslək satıram.*²²²

²²⁰ Yenə orada. s.6129.

²²¹ Axundov Nazim. Azərbaycan satira jurnalları (1906- 1920). Bakı: Elm, 1968, s.99.

²²² Mənsur Səməd. Əsərlər Bakı: Nurlan, 2008.s 64.

Dövlətlə bağlı sosial-psixoloji məsələlərə dair satiralarda S.Mənsur tərəqqidən uzaq xalqın zehmindəki yabançı xüsusiyyətləri, milli şüurun tipik keyfiyyətlərini, kəskin təzadları ifadə etmişdir. Duma seçkiləri münasibətilə yazılmış “Qeyrət nəyə lazım, bizə bir ad gərəkdir” satirasında tənqid hədəfi məddahlıq edərək ifşa monoloqu söyləyir. “Pullu kişilər” öz sadə fəlsəfələrini: “ömrə şərab ilə pərizad gərək olduğunu” söyləyərək qeyrətdən, iş-gücdən imtina edirlər. “Şapkalı” obrazında verilmiş ziyalı surəti varlılara, meşşanlara qarşı qoyulur, ziyalını ələ salan qəhrəmanlar özləri də ifşa hədəfinə çevrilirlər. Müsəddəs formasında yazılmış satiranın nəqəratında təkrar olunan “iş-güc əvəzinə quru fəryad gərəkdir” misrası monoloq ifadəsinin çirkin əməllərini vurğulayır:

*Dum seçkisi gəldi, niyə əhrar seçilsin?
Hər kim ki, onun nefti, pulu var, seçilsin,
Pullu kişilər hər yərə təkrar seçilsin,
Hər yerdə gərəkdir yenə onlar seçilsin,
Çünki bizə bu seçkidə bir ad gərəkdir,
İş-güc aləmində quru fəryad gərəkdir.*²²³

Əsas surət ziyalını gözdən salmağa çalışsa da, özünü tərifləyə-tərifləyə ifşa etmiş olur. Belə üslubi təzadlar satiranın mənasını, tənqidi kəsərini qüvvətləndirir və ideyanın aydın ifadəsini təmin edir. Bədii suallar, (“Dum seçkisi gəldi, niyə əhrar seçilsin?”) tipin müstəqim mənalı sözləri, satirik çalarda ifadəsi, surətlərin “səmimi” etirafları əsas məqsədə xidmət edir. Son misralar, şeirin ifadə tərzini və ideyasını Sabirin satirik ruhu ilə birləşir:

*Kim nə deyər bizdə olan qeyrətə?
Qeyrətimiz bəlli bütün millətə.*²²⁴

²²³ Mənsur Səməd. Seçilmiş əsərləri.s 58.

²²⁴ Sabir Mirzə Ələkbər. Hophopnamə. 2 cildə, I c.,s.244.

Əsrin əvvəllərində Azərbaycanda sonrakı nəsillərə örnək olacaq ən işıqlı, lazımlı və xeyirli adamlar – ziyalılar yetişmişdi. Tarixi vəzifəsini təmənnasız, sevə-sevə yerinə yetirən, həyatlarını, var-yoxunu da bu yolda əsirgəməyən aydınlarımız – C.Məmmədquluzadə, H.Zərdabi, M.Ə.Sabir, M.Rəsulzadə və b. ön sıralarda idilər. Maarifçilik ideyalarını həyata keçirmək üçün xalqına kömək göstərmək istəyən, çox vaxt da faciəvi taleyi olan ziyalılar ədəbi əsərlərin qəhrəmanlarına çevrilirdilər. Vətənpərvər maarifçi ziyalı obrazları ilə yanaşı, mənfi səciyyəli oxumuşlar da satirik əsərlərdə bədii təcəssümünü tapırdı. Bu – ziyalılığa tələbkar münasibətin, başsız qalmış millətə həssaslığın göstəricisi idi. Savadı ilə öyünərək qınını bəyənəməyən, məqsədsiz, avara intelligentlər satirik ədəbiyyatda gülüş hədəfi kimi kəskin tənqidə, gülüşə, hətta çox vaxt həcvə məruz qalırdılar. M.Ə.Sabir, C.Məmmədquluzadə, Ə.Nəzmi, Ə.Qəmküsar, C.Cabbarlı, Ə.Qantəmir kimi yazıçıların tipləri sırasında belə ziyalılar layiqli yer tuturdu. Müəyyən təhsil almış olsalar da ziyalılıqdan, maarif şüurundan uzaq olan, mədəniyyəti yalnız zahiri görkəm kimi anlayanlar tənqid hədəfi olurdular. Bütün mollanəsrəddinçilər kimi S.Mənsur da öz “intelligent”lərini yaratmış, onların tipikləşmiş surətini təsvir etməyə müvəffəq olmuşdur.

Sabirin təsiri ilə yazılmış “«İntelligentik, gözəl oğlanlıq»” satirasında şair ziyalı təbəqəsinin fırıldaqçı ünsürlərini tənqid edir. İfşa etdiyi tiplərin mənşəyini, arzularını öz dilləri ilə açıqca ifadə edən S.Mənsur onların mənəvi və ictimai cılızlığını qabardır. Müəllifin “İntelligent” şeirində Sabirin kəşf etdiyi tipin simasını görmək mümkündür. Bu adamlar yaxşı mənada intelligent deyildi, iş-gücü şərab içmək, qumar oynamaqdan ibarət pozğun adamlardır. Meşşan təbiətli ziyalılar xalqın ağır günlərində keflərindən qalmır, özlərindən razı halda vaxt keçirirlər:

*Cümlə avamlar bizə bir “zad” dılar,
Canları çıxsın, nə üçün yatdılar?*

*Çalmaqılar onları aldatdılar,
Xalqı nədən çalmaqılar satdılar?
Biz də satıb işləri sahmanlarıq,
Çox qəzetə-jurnala aldanmaırıq.²²⁵*

Mənəvi cəhətdən düşkün, pozğun, əyyaşlığa meyilli təhsillilər şairin canlandığı tiplərin sırasında xüsusi yer tutur. Müəllif onlara qarşı daha sərt və amansızdır. Çünki savadlı, oxumuş adamın cahillik etməsi, kütlüyü və mədəniyyətsizliyi daha qorxulu ictimai bəlalardandır.

Özlərini ifşa edən intelligentlərin dili müəllif dilinə keçərək öldürücü satira çalarına qarışır, onların qudurğan simaları məişət detalları, qaba mülahizələrlə açılır. Öyünməklilik vahid bir tipin dilindən yox, bütün intelligent zümrəsinin dilindən verilir və bu zümrənin çatışmayan cəhətləri, eybəcərlikləri ümumiləşmiş halda götürülür. Forma cəhətdən, nəqəratların səslənməsinə görə əsər Sabirin “Ürəfa marşı”na çox yaxındır. Səməd Mənsur bu mövzuya tez-tez qayıdır; məişət detalları, daxili qafiyələri, acı sözləri, eyhamlı ibarələri, zahiri yumoru ilə uyuşan daxili sarkazmla tənqid edir. Sabirin “Həmdəm olub işləri sahmanlarıq” misrası S.Mənsurda “Nə gözəl canlarıq” ifadəsi ilə əvəz olunmuşdur. Çox vaxt ayrı-ayrı bəndlər kompozisiya cəhətdən bir-birinə uyğun gəlir:

*İntelligentik, gəzərik naz ilə,
Ömr edərik nəşeyi dəmsaz ilə,
Həftədə bir dilbəri tənnaz ilə.
Həmdəm olub işləri sahmanlarıq,
Ay barakallah, nə gözəl canlarıq.²²⁶*

²²⁵Mənsur Səməd. Seçilmiş əsərləri.s 50.

²²⁶Sabir Mirzə Ələkbər. Hophopnamə. 2 cildə, I c.,s.50.

Eyni bəhrdən və formadan istifadə edən S.Mənsur mövzunu öz istedadına, yaradıcılıq imkanlarına müvafiq yazı üslubunda əks etdirmişdir:

*Gəlməmişik millətə xidmət edək,
Biz çalısaq milləti rahat edək,
Pul qazanaq, xalqa himayət edək,
Arif olub, bunca həmaqət edək.
“Tuti”, bağışla, sənə aldanmırıq,
İntelligent, fəhmli oğlanlarıq.²²⁷*

Yalançı millətpərəstliyi ifşa edən belə əsərlər C.Cabbarlının da yaradıcılığında geniş yer tutur. “İtilget” satirası bədii xüsusiyyətlərinə görə novatorcasına işlənmiş, fərdi yaradıcılıq keyfiyyətləri kəsb etmişdir. Şair “intelligent” sözündə səslənməni dəyişərək yeni məna ilə də istehzasını qüvvətləndirmişdir: millətini vecinə almayan “itilib get”sə daha yaxşıdır:

*Heç yada gətirmə bu yazıq millətin halın,
Qəm çəkmə ki, millət qəmi bicadır, itilget.²²⁸*

Bədii təsdiq bildirən cümlələrin ardınca inkar mənalı “itilib get” sözü həm də təzadlar, təzə tapıntılar, özünəməxsus ifadələr formasında C.Cabbarlının sənətkar kimi müasir ruhunda, bədii ümumiləşdirmələrində özünü göstərmişdir.

Yalançı ziyalı obrazı S.Mənsurun da diqqət mərkəzindədir: “Söyüşün”, “Boynu qırxmallı bəy”, “İskilər liləndilər”, “Cavan həkimlərimizə” və b. satiralarında, felyetonlarında da pozulmuş oxumuşların naqis cəhətlərini, onların tənqidinin poetik təcəssümünü izləyirik.

²²⁷Mənsur Səməd. Seçilmiş əsərləri.s 50.

²²⁸Cabbarlı Cəfər. Əsərləri. 4 cildə. I c., Bakı: Şərq-Qərb, Bakı, 2005, s.121

Ali təhsil aldıqdan sonra quduran əyyaş, məsləksiz bir ziyalının portreti S.Mənsurun aşağıdakı satirasında aydın göstərilmişdir:

*Ay intelligent, çıx uzaq ol qarı anandan,
Çox istə beş-on bistini, dinarı anandan.²²⁹*

Anası ilə münasibətində ziyalının daxili aləmi açılır, təqdir üsulu ilə yaramaz və insafsız davranışı göstərilir. Şair “diplomat” oğlana öz hərəkətlərində doğru yol seçdiyinə görə haqq qazandırır. Ana ilə oğul arasında dramatik vəziyyət şiddətləndikcə yalançı ziyalının daxili sifətləri, əxlaqsız həyat tərzi oxucu üçün açılır:

*Axır nəyə lazımdı da evdə qoca arvad,
Bayquş kimidir, harda otursa, olu bərbad,
Qov getsin evindən, nə deyən şeydir eyib – zad,
Çöndər üzünü ordakılar sarı anandan,
Ay diplomat oğlan, uzaq ol qarı anandan.²³⁰*

Müxəmməs formasında yazılmış satiranın nəqəratındakı son cümlə bütün bəndlərdə təkrarlanır, kinayəli “diplomat – ana” münasibətləri nəzərə çarpdırılır. Öz doğma anasının qədrini bilməyən adam Vətəni və xalqını necə sevə bilər? Şair “vicdan” və “qeyrət” məfhumlarının insan məənəviyyatındakı təzahürünün ana məhəbbətindən süzülüyünü qeyd edir. S.Mənsur öz qəhrəmanını, nadan və alçaq təbiətli oğulu bədii inkar yolu ilə biabır edir, onu acı gülüş və rişxənd hədəfinə çevirir. Sənətkar cəmiyyəti belə adamlardan qorumağa, onlara qarşı barışmaz mövqe tutmağa çağırır.

²²⁹Mənsur Səməd. Seçilmiş əsərləri.s 54.

²³⁰Mənsur Səməd. Seçilmiş əsərləri.s 54.

“Atanın oğlu ilə davası” satirasında Sabir və başqa molla-nəsrəddinçilər tərəfindən işlənmiş mövzuya forma və məzmunca fərqlənən yanaşma tərzidir. Oğlunu pisləyən atanın şikayəti əvvəldən axıra qədər ağıllı və mədəni vətəndaşın gördüyü işləri sadalamaqdan ibarətdir. Əsərdəki ifşa üsulu mahiyyətə iki qütbə ayrılır: Avam atanın çürük daxili aləmi, şərəfsiz mənliliyi açılır. Əsl ziyalı oğlun vətənpərvərliyi üzə çıxır. Atanın narazılığı artdıqca, oxucunun təsəvvüründə oğul mədəni və vicdanlı vətəndaş kimi ucalır, doğma adamlar arasında olan dərin uçurum aydın görünür.

Ata uzun-uzadı şikayət və nəsihətlərində övladına cəhalət beşiyində həmişəlik yatmağı, özü kimi “gönüqalın olmağı” məsləhət görür. Satirik tip öz dil xüsusiyyətinin, daxili aləminin gözəgörünməz əlamətlərini ayrı-ayrı bədii detallar vasitəsilə çatdırır:

*Qarsda mənə nə öldürülüb cümlə müsəlman,
Övrət-uşağı çöldə qalib bisəri-saman,
Bacındır, anandır, ya ki, fərzəndin, ay oğlan?
Neyçün elədin pullarını onlara ehsan?
Heç olmasın görüm aləmdə sən kimi fərzənd,
Olmaz bilirəm dövlətimə axır əlim bənd.²³¹*

Qarsda ermənilərin törətdiyi vəhşilikləri və faciələri tarixi detal kimi qeyd edərək müəllif əsl insanın vətəndaşlıq mövqeyini, milli şərəfini satira yolu ilə açıqlayır. Bir ailədə yaşayan cahil ata və ziyalı oğul arasında olan ziddiyyət cəmiyyət daxilindəki sinfi fərqləri, mənəvi təzadları xatırladır. Avamlılığını, cəhalətini anlamadığına görə sadələvh tip acınacaqlı və rəzildir. Millətin düşdüyü bəlalar, atalıq hissləri onu narahat etmir, bu insan öz qımına çəkilmiş var-dövlət hərisidir. Yuxarıda göstərdiyimiz ana-oğul münasibətlərinin əks tərəfi bu satirada

²³¹Mənsur Səməd. Seçilmiş əsərləri.s 51.

ata-oğul ziddiyyətlərində ön plana çəkilmişdir. Hər iki əsərin müqayisəsindən cəmiyyətdəki əks qütblərini göstərən “diplomat” oğlan – cahil ata və qarı ana ilə ziyalı oğul arasındakı paralellər diqqəti cəlb edir.

Şeirdə S.Mənsur klassik ədəbi ənənələrə novatorcasına yanaşaraq ata və oğul münasibətlərinin təsvirində, yeni ideya və məzmunun poetik ifadəsinə, satirik təsir gücünə nail olmuşdur. Əsərdə istifadə etdiyi təşbeh və istiarələr, bədii təzadlar S.Mənsurun M.Ə.Sabir ənənələrinə novator münasibətinin nəticəsini göstərir. Oğul-fərzənd atanın nöqtəyi-nəzərindən ifadə edilən müxtəlif satirik təşbehlərlə – dərdisər, zərər, piyan, əqli gödək, dəngəsər və başqa adlarla müqayisə edilmişdir. Şeir üçüncü bəndində əsrin qəhrəmanı pula olan hərisliyini, sərvətə məhəbbətini M.Ə.Sabir üslubu ilə aydın ifadə edir.

Dövrün vicdanlı, mərd, oxumuş gənclərinin öz doğma ailəsi-qohum-qardaşı içərisində qarşılaşdığı güclü təzyiqlər belə narazılıqların böyüyüb ictimai mahiyyət kəsb etməsi satirada öz əksini tapmışdır. N.Vəzirovun “Müsiqəti-Fəxrəddin” pyesində ziyalının uğursuzluğu ilə bitən dramatik münaqişə “Ata ilə oğlun davası” şeirində cəmiyyətin nadan təbəqəsinin dililə satirik formada ifadə edilir. Xalqın şüuruna, əxlaqına təsir edərək milli faciələrimizin köklərini açıb göstərən belə əsərlərdə dövrün ən aktual problemi – insan – cəmiyyət qarşılıqlı əlaqəsi ön plana çəkilirdi.

S.Mənsurun ziyalı tiplərini ifşa edən əsərlərdən biri də “Söyüşün, ey nəciblər, söyüşün!” satirasıdır. Millətin mədəni təbəqəsinin ifşasına yönələn əsərdə az-maz savadı olan, Avropa qaydasında geyinib keçinən, özünü millətin qəhrəmanı kimi göstərməyə can atan, daxilən çürük və mənasız adamlar nəzərdə tutulurdu. XX əsrin əvvəllərində çoxları bu xəstəliyə düşərək olmuş, camaat onların əlindən bezmişdi.

Əsərdə ziyalılar müxtəlif bədii üsullarla – əsasən ittiham yolu ilə təqdim edilir. Şeir əsas ideyası və məqsədi birinci

misrada formalaşmış “söyüşmək” və “nəcib” sözlərinin təzadı üzərində qurulmuşdur:

*Söyüşün, ey “nəciblər”, söyüşün,
“Fəxri millət”, “ədiblər”, söyüşün!”²³²*

Daima çəkişən, qəzet və jurnallarda düşməncəsinə bir-birinin qarasına böhtanlar deyən, ən şərəfsiz sözlərlə dostlarının əleyhinə mətbuat səhifələrində çıxış edən ziyalıların zahiri görkəmləri, yüksək iddiaları ilə mədəni səviyyələrindəki ziddiyyətlər satirada əz əksini tapmışdır. Xalqın acınacaqlı vəziyyətini unudaraq nadanlıq və geriliyi yaradan səbəblərlə mübarizə aparmaq əvəzinə şəxsiqərəzliyi, həvcçiliyi özlərinə peşə edən belə ziyalılarından avam kütlə nə öyrənə bilərdi?

Müəllif şeirin birinci bəndində yeddi dəfə “söyüşün” kəlməsini təkrir kimi verərək məcazlar və yaxın mənalı sözlər arasında təzad yaratmışdır. Əsas mətləbin əhəmiyyətini, kəskinliyini bildirmək məqsədi daşıyan ifadə xüsusiyyətləri şeirin bütün bəndlərində özünü göstərir:

*Söyüşün, görsənə şücaətiniz,
Söyüşün, vazeh ola qeyrətiniz,
Söyüşün, kəşf ola nəcabətiniz,
Söyüşün, artıq ola hörmətiniz,
Söyüşün, ey “nəciblər”, söyüşün,
“Fəxri-millət”, “ədiblər”, söyüşün!”²³³*

Bədii təzad, ironiya və sarkazm üzərində qurulmuş hər misrada nadan adama aid olan “söyüşmək” ifadəsi ilə şücaət, qeyrət, nəcabət, hörmət kimi sözlər qarşılaşdırılır, şeirdəki kinayəni gücləndirir. Əsərdə frazeoloji ifadələr, danışıq üslubu, loru dillə

²³² Mənsur Səməd. Seçilmiş əsərləri.s 59.

²³³ Yəni orada.

ifadə ideyanın aydın və canlı təsvirinə səbəb olmuşdur. Müəllifin tənqid hədəflərinə qarşı nifrət və qəzəbi kinayə və məsxərə ruhunda yazılmış şeirin hər misrasında nəzərə çarpır.

S.Mənsur istedadlı şair olduğu kimi, aydın məsləkli, həyatda sabit mövqeyi olan şəxsiyyət idi. Hər an buqələmun kimi min rəngə boyanan, siyasi quruluş əvəz olunduqca prinsiplərini, fikirlərini, hətta adlarını belə dəyişən ziyalılar şairdə həmişə ikrah hissi doğururdu:

*Biri gündə bir neçə rəng alır göz önündə buqələmun kimi,
Dolanır gəda kimi hər zaman, biri gəh bu dər,
biri gəh bu dərdədir²³⁴.*

“İski”lər “li”ləndilər satirasında belə ziyalılar tənqid olunmuşlar. Soyadların son şəkilçilərini şəxsləndirən şair tənqid hədəflərini alleqorik obrazlarla gülüş obyektinə çevirir. İnsani keyfiyyətlərlə təcəssüm etdirilən “iski”, “ov”, “li” obrazlarının timsalında gah türkçülüyə meyil edən, gah farsların təsiri ilə farslaşan, zaman-zaman ruslaşan, gah da azərbaycanlılaşmaq fikri ilə yaşayan ziyalıları görmək mümkündür:

*“İskilər” “oğlu”ların dəmsazıdır,
“Zadələr” də “ov”ların həmrəzidir.
Cümləsi millət, vətən “canbazıdır”.
Qalxdılar, yeksər tərəqqiləndilər,
“İski”lər, “ov”lar bu gün “li”ləndilər.²³⁵*

Tənqid obyektlərinin nə simasını, nə hansı peşəyə, hansı zümərəyə məxsusluğu bizə məlum deyil, yalnız soyadlarının son şəkilçisindən onları tanıyıırıq.

²³⁴ Mənsur Səməd. Əsərlər Bakı: Nurlan, 2008.s 18.

²³⁵ Mənsur Səməd. Seçilmiş əsərləri.s 74.

Bir ictimai zümrəyə məxsus tipin dililə başqa sosial təbəqənin nümayəndəsini ifşa edən daxili dialoqlar satirik hədəfləri bir az da böyüdür və gülünc edir. 1915-ci ildə “Tuti” jurnalında “Pompuşalı” imzası ilə nəşr edilmiş “Ağrın alım, boynu qıraxmallı bəy” satirasında da yalançı ziyalı məsələsinə toxunulur. İfşa edən tipin və həmtaylarının boynu qıraxmallı bəyə – ziyalıya səmimi etirafında eyni zamanda “yalançı intelligent”in də eyibləri açılır. Gözündə tiri görməyən, başdan ayağa fırladaqçı olan “ziyalı” şəxs mənafeyinə görə hərəkət edir, zövq və səfasına görə həyat sürür. Qorxutmaq məqsədilə tənqid etdiyi “yekəsaqqallar”, “rövzəxanlar”, “unçular”, “baqqallar”, “mollalar” indi onun özünü ifşa edirlər. Düşkün mənəviyyatlı ziyalının obrazı bənzətmə funksiyasını daşıyan rumka, matuşqa, kafeşantan, qumar məcazları ilə səciyyələndirilir. Dialoji üsulla ziyalıya müraciət edən tip ehtiyatla, qorxa-qorxa yalvarır və ifşa edir. Çünki “İranda kələk quran”, “millətə kəfil olan”, “bir neçənin qanını səbil” edən bu ziyalı heç də qoçudan, quldurdan geri qalmır:

*Əyri dolaş, gizbu-kələk hər nə var,
Bunlar hamı bizlərə adət deyil?
Dərdin alım, boynu qıraxmallı bəy,
İndi gəlib millətə oldun kəfil...
...Gəlmisən indi Bakıda durmağa,
Milləti-biarə kələk qurmağa.²³⁶*

Uzun müddət “Səfa” cəmiyyətində aktyor kimi çalışan, kiçik pyeslər müəllifi S.Mənsurun səhnəyə həsr etdiyi lirik və satirik əsərləri də vardır. Şairin teatra meylini ifadə edən əsərlərdən biri də 1915-ci ildə “Tuti” jurnalında “Pompuşalı” imzası ilə çap olunmuşdur. Böyük sənətkar Ü.Hacıbəyova həsr edilmiş satirada Azərbaycan teatrının o dövrdəki problemləri əksini tapmışdır. Əsərdə satirik məqamlar elə ilk bəndlərdə

²³⁶Mənsur Səməd. Seçilmiş əsərləri.s.55.

qabarıq nəzərə çarpır, sonrakı hissələrdə isə qoyulan problemə münasibət canlanır:

*Mən də təzim edərəm səhneyi-ibrətlərinə,
Min təşəkkür bu Üzeyrin bizə xidmətlərinə.*

S.Mənsurun qələminə məxsus ciddi satira ilə səhnə vurğununun dilindən yumorlu ştrixlərlə zarafatyana deyilən “səhnə məktəbmidir, ya cib sovuran bir gənədir”, “teatr olmuş idi bir balaqan” misraları satirik çalarlar alır. Guya teatr vurğunu olan əsas qəhrəman bir tərəfdən bol-bol jarqonlar işlədərək səhnəni “şantanlara”, “balaqanlara” oxşadırsa, o biri tərəfdən Ü.Hacıbəyovun M.F.Axundovun, N.Vəzirovun davamçısı kimi təqdim edir. Satirik tip düşüncələrindəki ziddiyyəti, sənətə dolaşq münasibəti satirik pafosla oxucuya çatdırır:

*Keçən cümə günü bir teatr qurmuş idi,
Ki, musurbanları gücnən ora doldurmuş idi,
Min musurban cibini can dolusu sormuş idi,
Hünərin zalım oğlu dibinə vurmuş idi,
Valehəm bu kişinin bunca məharətlərinə,
Necə şükr eyləməyək bir belə xidmətlərinə?²³⁷*

Səhnəyə məhəbbəti, uzun müddət teatrda çalışması S.Mənsurun bütün poeziyasına və publisistikasına da öz təsirini göstərmişdir. Şairin teatra rəğbəti mövzuca səhnəyə aid olan əsərlərin çoxluğu ilə deyil, sənətkarın kiçik səhnələr yaratmaq məharətində, şeirlərində monoloq və dialoqlara geniş yer verməsində hiss edilir. Bu xüsusiyyət sənətkarın satiraları üçün daha çox xarakterikdir. İfşaedici monoloq – şeirlərdən tez-tez istifadə edən S.Mənsur mükəllimələrə də müraciət edir. Müxtəlif

²³⁷Mənsur Səməd. Seçilmiş əsərləri.s.37.

satirik üsul və vasitələr bu əsərlərdə ümumi ictimai bələlərin tənqidinə, tiplərin təsvir və ifşasına xidmət göstərir.

Dini mövhumatın, fanatikliyin tənqidi, ikiüzlü din xadimlərinin portreti S.Mənsurun satirik yaradıcılığında geniş əksini tapmışdır. Bu mövzuya şairin təkcə satiralarında deyil, felyetonlarında da toxunulur. “Bu cümələrdən”, “Mərsiyəxan deyir”, “Mənim olsun”, “Şeyx”, “Ərbəin qurtarmaq münasibəti ilə”, “Gödən”, “İrandan nəvə”, “Bir möminin avropalıya xitabı” və s. satiralarında sənətkar ayrı-ayrı insafsız mollalara, şeyxlərə, axundlara satirik münasibətini bildirir.

“Mərsiyəxan deyir” satirası daxili dialoq vasitəsilə dindarla ziyalı arasında mükəlimədir. Keçmişdə lotu olan müasir din xadimi sərxoşluqla məşğul olur, tas qurur, fala baxır, bəng çəkir. “Sənə nə?” bədii sualı qəzəl formalı şeirə satirik çalar aşılayır, mərsiyəxanın qudurğanlılığına, həyasızlığına işarə edir:

*Bircə fikr et ki, bəşərzadə deyil mərsiyəxan,
Nəfsi-əmmarə əlində həmədanəm, sənə nə?
İndi ki, milləti-islam sevrmiş yalanı,
Təpədən durnağacan kizbü-yalanəm, sənə nə?
Bəs qoyur Mirzə Həsən rumkanı əmmaməsinə,
Dinməyirsən, deyirəm gündə piyanəm, yalnız sənə nə?²³⁸*

“Gəldi ramazan, ərseyi-meydan mənim olsun” satirası monoloq formasında işlənərək qəhrəmanın özünüifşasını gücləndirir. Oxşar rədif formalarına biz S.Ə.Şirvaninin, Əli Nəzminin əsərlərində rast gəlmişik. S.Ə.Şirvaninin “Sənin olsun” rədifli şeiri ictimai planda, Ə.Nəzminin “Sizin olsun” rədifli satirası siyasi planda İran mövzusunda işlənmişdir.

İnsanlarda mənəvi təmizlik, qənaət, əliaçıqlıq kimi keyfiyyətlər yaradan Ramazan bayramı yalançı dindarın nəzərində gəlir mənbəyidir. Şişkin, əlindən yağ damcılayan (portret məhz

²³⁸Yenə orada.s.48.

bu cürdür) həyat devizi “süfreyi-əlvan” olan surət həm də əxlaqsız və düşkündür:

*Ancaq gecələr dolma, fisincan mənim olsun!
On yaşlı qaraqaşlıTükəzban mənim olsun!²³⁹*

Öz həqiqətini hətta Quranla müqayisə etməkdən çəkinməyən satirik tip “oxumuşları” düşmən tərəf hesab edir, əsl dindarlara da kinayə ilə yanaşır.

Nə ermənilər tərəfindən talan olunmuş kəndlər, nə də qaçqınlar “dindarı”maraqlandırmır. İldə on iki ay firıldaqçılıqla dolandığına eyham vuran rövzəpəz, gah da molla qiyafəsinə girən acgöz hərif öz portretini ən xırda detallarla tamamlayır:

*Getsin oxumuşlar yanar odlara qalansın,
Qars, Ərdəhanın kəndləri ağyarə talansın,
Aclar düşələr düzlərə avarə dolansın,
Çılpaq qalalar tozlara, torpağa bulansın,
Sərsüfrədə yanımda muridan mənim olsun!
Hər kim mənə irad edə, Quran qənim olsun!
Fikrim budu, ey “Tuti” ki, hər yan mənim olsun,
Gəldi ramazan, ərseyi-meydan mənim olsun.²⁴⁰*

Bütün ölkədə avam camaatı soyub talayan, Şeyx Nəsrullahlıq edən din xadimləri əsrin əvvəllərindəki satirik poeziyamızda kəskin tənqid edilirdi.

Aydın və anlaşıqlı dillə, sadə ifadələrlə kiçik portretlər cızılır, şairin siyasi hadisələrə münasibəti bildirilir, xırda təfərrüatların ətraflı ifadəsi oxucunu yormur, satirik effekti artıraraq əsərin bədii səviyyəsini yüksəldir.

²³⁹Yenə orada. s. 60.

²⁴⁰Mənsur Səməd. Seçilmiş əsərləri.s.60.

Çox vaxt şair sənədli faktlardan çıxış edərək bəzi ruhaniləri tənqid etməkdən çəkinmir. 1926-cı ildə “Molla Nəsrəddin” jurnalının mart nömrəsində çap olunmuş “Ya Şeyx” satirası XX əsrin əvvəllərində məşhur din xadimlərindən biri olan Şeyx Qəni ilə Mirzə Kamyabın arasındakı mübahisədən bəhs edir. İnsanlıqdan, vətənpərvərlikdən uzaq olan bu mollaları xalqın ağır vəziyyəti, islam qanunları da narahat etmir, onları ticarət, maldövlət maraqlandırır.

Yumorlu bənzətmələr, mübaliğələr, məcazlar bədii ifadə vasitələri kimi Şeyxin obrazını ətraflı təqdim etməyə, bütün “əməlləri” ilə açıqlamağa yönəldilir: Portret canlıdır:

*Əl toğlusu tək piy yığıla peysərə, ya Şeyx!
Tax eynəyini, bənzə qoca əntərə, ya Şeyx!²⁴¹*

Misraları ilə şair Şeyxin dəqiq surətini oxucuya çatdırır. Yalançı molla təqdir üsulu ilə ifşa edilir, şairin kinayəsi son həddinə çatır. S.Mənsur müqayisə üçün xristian missionerlərini yada salır, islami dəyərlərin tənəzzülünə işarə edir. Şeyxin intonasiyasında milli gerilik, tərəqqiyə biganəlik psixologiyasına qarşı şairin qəzəbini duymaq çətin deyildir:

*Poplar və misyonerlər xalqa nəsihət eylər,
Xalqın gözünü hər an açmağa himmət eylər,
Miskinəvü fəqirə az-çox həmiyyət eylər,
Onlara etmə təqlid, aləm məzəmmət eylər,
Miskin görəndə çək sən başa əbanı, molla!
Zimində qoyma əldən hərgiz yalanı molla!²⁴²*

Şairin ruhani tipləri bir-birinə bənzəyirlər: qarınqulu, acgöz və yalançı din xadimləri öz xalqının xoşbəxtliyinə və tərəqqisinə

²⁴¹Yenə orada. s.94-95.

²⁴²Yenə orada. s.94.

çalışa bilməzdi. Müəllif ruhanilərdə yüksək mənəviyyət, əxlaqi sifətlər görmək istəyi ilə onları tənqid edir, arzuladığı dindarlığı xristianlığın timsalında nəzərə çarpdırır. XX əsrin əvvəlində C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, S.Mənsur və başqa sənətkarların yaratdığı yüzlərlə ruhani tipləri dində olan tənəzzülü, əsl islamçılığın möminlik libası ilə ört-basdır edildiyini göstərirdi.

S.Mənsurun “Bilmə” satirasında xalq içərisində cəhalət yayan mollaların əməlləri konkret və yığcam lövhələrlə əks etdirilir:

*Toyuğun banlasa, ver mollaya, sən etmə təam,
Vermə, öz ailəni layiqi-mehman bilmə.
Çünki napakdı, əl vurma qəzet “Kaspi”sinə,
Boş nitqlər danışib diqqətə şayan bilmə.²⁴³*

Şairin kamil satiralarında və kiçik bəndlərdə portretləri yaradılmış müxtəlif ruhani tipləri vasitəsilə də dövrün səciyyəvi cəhətlərinə toxunulurdu. “Ərbəin qurtarmaq münasibətilə” satirasında ümumiləşmiş molla tiplərindən birinin portreti təsdiq formasında sadalanaraq hərəkətləri vasitəsilə açıqlanır. Mollaya “nəsihəti” müəllifin kinayəsini artırır. Satirik qəhrəman təkcə qarnıyoğun, yekəsəqqal kimi zahiri əlamətlərlə verilmir, daxili aləmi ilə sanki bütün batini eybəcərlikləri ilə görünür.

S.Mənsurun 1918-ci ildə “Şeypur” jurnalında “Pompuşalı” imzası ilə çap edilmiş “İrandan nəva” əsərində İranlı avaranın həyat yolu – səfillikdən başlayaraq şeyx mərtəbəsinə ucalmasının tarixi nəql edilir. Əsərdə təkcə Azərbaycan və İran şəraitini üçün deyil, bütün müsəlman aləmi üçün səciyyəvi tipin portret cizgiləri canlandırılır.

Uşaqlıq dövründən tez-tez İrana gedib-gələnlər S.Mənsur bu ölkədəki ictimai-siyasi mühitə dərindən bələd idi. Şair bir tərəfdən İran əhalisinin milli-azadlıq mübarizəsini alqışlayır, digər

²⁴³Mənsur Səməd. Seçilmiş əsərləri.s.12.

tərəfdən həmin mühit üçün tipik olan surətlərin simasında tənqidi məramını açıqlayırdı. Sənətkarın əsərlərində azərbaycanlı psixologiyasında, xarakterində özünü göstərən ətalət, süstlük, avamlıq və başqa xoşagəlməz cəhətlər müstəqim formada ifşa edilirdi.

İran həyatı satiriklərimizin yaradıcılığında başlıca mövzulardan olmuşdur. Təsadüfi deyildi ki, “Molla Nəsrəddin” jurnalının bir çox nömrələri burada nəşr olunmuş, M.Ə.Möcüz kimi satirik şairlər Sabirin yaradıcılığından təsirlənmişdilər. Ümumiyyətlə, İran mövzusu bütün satiriklərimizin yaradıcılığında özünü göstərmiş, C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, Ə.Nəzmi, M.S.Ordubadi və başqa klassiklərimiz Cənubi Azərbaycandakı həmvətənlərimizi eyni dərddə görərək haqq səslərini ucaltmışlar. Satıqın və xəyanətkar dövlət başçılarının zülmü və istibdadı əleyhinə çevrilmiş bu əsərlər avam camaatın gözünü açmaq, yeniliyə çağırmaq məqsədi daşıyırdı.

1909-11-ci illərdə İranın baş və daxiliyyə naziri olan Məhəmmədvəli xan Təngəbunun dilindən deyilmiş “Süpəhdari – əzəm” məsnəvisi 1917-ci ildə “Şeyx” imzası ilə “Tuti” jurnalında çap edilmişdir. 1915-19-cu illərdə İranda olan “mütərəqqi cəngəlilər” hərəkatı ilə mübarizə aparan xanın törətdiyi əməllər satira atəşinə tutulur, bitkin təsvirlər və qafiyələr bu formanın əsas poetik vasitələri kimi çıxış edir. S.Mənsurun klassik şeir formalarına dərinlən bələdliyi onun satira texnikasında əlavə detallardan istifadə imkanını reallaşdırır:

*Tökməsin barı Kiçik xan qanımı,
Qoymadın yeksər satım İranımı,
Ta ki, rahat eyləyim vicdanımı,
Ta Kiçik xan dəstəsi Cəngəldədir,
İşlərim başdan-başa əngəldədir.²⁴⁴*

²⁴⁴Mənsur Səməd. Seçilmiş əsərləri.s.35.

Ahəngcə ritmik nəqərat şeirin semantik mənasını, tipin satirik mahiyyətini açmaq üçün müvəffəqiyyətlə istifadə edilmişdir. S.Mənsur üslubu üçün xarakterik olan məişət detallarının təfərrüatlı təsviri şeirin bədiiliyini azaltmır, surətin tüfeyli həyatını oxucu üçün canlandırır, özünüifşa məqamını gücləndirir:

*Hər gecə konyak, mehman, siqar,
Hər günüz at, it, tüfəng, tazi, şikar,
Rəncbərlər işləyir şamü-nəhar
Yağ, quzu, qaymaq dodaqları yaxar.²⁴⁵*

İctimai bərabərsizliyin, ədalətsizliyin həddini aşdığını göstərən “İranda məclis seçkisi” əsəri bədii inkar üzərində qurulmuşdur. M.Ə.Sabirin yaradıcılığında olduğu kimi, S.Mənsurun da əsərlərində zaman və məkan həddi qoyulmur, satirik poeziyanın silahı-kinayə və istehza üsulu şairin islah etmək məqsədini yerinə yetirir:

*Mülkədar olmasa, İranda həyat olmayacaq,
Kəndlinin qarnı doyursa, bərəkət olmayacaq.²⁴⁶*

Şair eybəcərliklərin kökünü tapmaq məqsədilə müəyyən situasiyalara müraciət edir, reallığı amansızcasına göstərmək üsulu, zülmü, ədalətsizliyi adi bir hadisə kimi təsvir etməsi gizli ironiya və məsxərə ilə dərinləşir. Müstəqim tənqid forması şairin üslubunu aydın və təbii dillə oxucuya çatdırır.

“Tuti” jurnalının 1915-ci il 11 aprel nömrəsində “İki şəhər” silsilə şeirləri Bakı və İranın Ləngərud şəhərlərinin müqayisəli təsvirinə həsr edilmişdir. S.Mənsur əsl müsəlmanlıqdan uzaq olan əhalinin pinti və çirkin yaşayış tərzini göstərmişdir. Bu təsvir xüsusilə dini fanatikliyi ilə məşhur olan Ləngərud şəhə-

²⁴⁵Mənsur Səməd. Seçilmiş əsərləri.s.35

²⁴⁶Yenə orada.

rinə aid olduğu üçün təsirlidir. “Bakı şəhəri” hissəsinin əvvəli Bakının çox romantik təsviri ilə başlanır:

*Mavi gözlərlə baxar bəhri-Xəzər,
Üzər üstündə qayıqlar məsrur,
Bulvarı əsl tənəffüs yeridir,
Şəhərin bağçaları pək məmur...*²⁴⁷

Növbəti hissələrdə “dəhşət qoxuyan” küçələr diqqət mərkəzinə gətirilir. Şeilərdə verilən bütün fraqmentlər danışıq üslubunda çatdırılır, sonda isə hər iki parçada təkrar olunan misralarla tamamlanır:

*Orda sanma ki, Xortdan yaşayır,
Dinli, imanlı müsəlman yaşayır.*²⁴⁸

misraları M.Ə.Sabirin “Qorxuram” rədifli satirası ilə həmrəy olur.

S.Mənsurun nəşirlik etdiyi “Şeypur” jurnalının nömrələrinin birindəki “Xəbərlər” bölməsində yuxarıdakı problemə toxunulmuşdur: “Bakı şəhərinin küçələri at, ördək başı, it, pişik cəmdəyi ilə doludur. Şəhərə bərk yağış yağıb sel olsaydı, bu küçələri təmizləyərdi.”

1926-cı ildə “Molla Nəsrəddin” jurnalında dərc olunmuş satirik “Şahnamə” seriyasından olan iki məsnəvi İranda şahlıq despotizminə, kəskin ictimai fərqlərin ifadəsinə həsr edilmişdir. Məsnəvilərin birində şahın əksinin Almaniyaya töhfə göndərilməsi mərasimi mübaliğəli ifadə forması, kinayə pafosu, eyhamlı satirik lövhələrlə təsvir olunur:

²⁴⁷Yenə orada. s.62

²⁴⁸Mənsur Səməd. Seçilmiş əsərləri.s.62.

*Münnül-məmalik, əminül-mülük,
Sipehdari-əzəm, dəbirül-sülük,
Kamandari-çalakü həm nizədar,
Hamı əsbi-tazilərə şad səvar.*²⁴⁹

Rza şahın taxta çıxması münasibətilə yazılmış digər məsnəvinin də əvvəli bu üslubda davam edir. Müsəlman aləminin müxtəlif tipajları: müctəhidlər, sərvət sahibləri, mütribələr, seyidlər, dərvişlər, mərsiyəxanlar, lotular, tiryəkçilər şahın taxta çıxmasını alqışlayan tüfeyli dəstəsi şeirin sonunda müəllifin açıq qəzəbi ilə rastlaşırlar:

*Bəs o yaz-qış çürüdən cismini palçıqlarda,
Ac qalan, əyni yalın, surəti məhzun dehqan,
Bəs o qürbətdə, fəlakətdə qalan hammallar?
O əzilmiş qocalar, yaymaya həsrət tiflan?*²⁵⁰

Müəllif kasıb və varlı təbəqəni qarşılaşdıraraq yoxsulların faciəli həyatını daha təsirli boyalarda verir, bəzən xırda detalları, satirik elementləri bütün təfərrüatı ilə işlədir. Belə dəqiqliklər İran həyatının daxili eybəcərliklərini, çirkin cəhətlərini açmağa, surətlərin və tiplərin xarakterini əyani surətdə göstərməyə, satiranın ideya-bədii xüsusiyyətlərini gücləndirir:

*Qoca tiryəkçi silib parlaq edir hoqqaları,
Çünki bayram günü tiryək çəkəcəkdir əyan...
Bəs ki, bunlar hamı İranda nümayiş yapacaq,
Padşahdan hamı bəxşiş alacaq pirü-cavan,
“Şirü xurşid” medalı qayrılıb anbar-anbar
Tirmə, firuzə, filan toplanıb ovdan-ovdan.*²⁵¹

²⁴⁹Yenə orada.s.13

²⁵⁰Yenə orada.s.105.

²⁵¹Mənsur Səməd. Seçilmiş əsərləri, s.104.

Ermənilərin azgınlığının, işğalçı niyyətlərinin ifşasına şairin “Şeypur” jurnalının səhifələrində dərc olunan satiralarında, felyetonlarında tez-tez rast gəlmək olur. “Qaçmaq günüdür” şeiri türk ordusunun düşməyə qarşı top-tüfənglə gəlişini, vahiməli hücumunu fəxrlə ifadə edir, nifrət qarışıq acı ironiya, iti və sərt ifadələr ingilislə erməniyə yönəlir:

*Derdim Bakı, Dərbənd, Dağıstan sənin olsun
Tiflis də sənin, Qars da sənin, Van sənin olsun.
Hayrın olasan, cümlə Hayıstan sənin olsun,
Türk qoymadı əfsus bir ovdan sənin olsun
Qaçmaq günüdür, İngilis! Osman gəlir arş,
Qaçmaqda Mkrtiç sənə, Hartun sənə yoldaş.²⁵²*

S.Mənsurun “Aman, ey şahı-dövrən, Kolyacan, ey şahlar şahı” satirası II Nikolayın süqutundan sonra yazılmışdır. Əsərin adı zahirən siyasi mövzuya vurğulansa da əslində naqisliyə meyilli müsəlman zehniyyətinin, psixologiyasının, daxili aləminin açılmasına xidmət edir. Öz həmvətənlərində müşahidə etdiyi laqeydlik, cahillik, siyasi savadsızlıq və s. keyfiyyətlər şairi nara-hat edir. Müəllif bu cəhətləri siyasi hadisələrin fonunda nəzərə çarpdırır.

“Yeznə, yəni Nikolay dayı” əsəri siyasi mənalı satiradan danışmağa imkan verir. Müəllifin dilindən obrazlı ifadələr sətiraltı mənalara açıqlayır, ifşaedici məqamları gücləndirir. Nikolay şahın əməlləri, törətdiyi cinayətlər bədii suallar və inkar cümlələri ilə ifadə edilir, nəqəratdakı “niyə” sualı zahiri təəccüb mənası daşıyaraq daxili mənanın üzə çıxmasına, mübaliğəli surətdə yazıqlaşdırılan Nikolayın – “gündən ürəkən, gözü kor, köhnə xəfəli-yeznenin” əslində cinayətkar olduğu fikrini nəzərə çarpdırmaq üçündür:

²⁵² Yəni orada. s.70.

*Gülşəni-bəxtin, a “yezənə”, nə səbəb, soldu sənin,
Millətə yaxdığın odlar gözünə doldu sənin,
Lyaxovlar kimi cəlladların noldu sənin?!
Yarü-ənsarın qaçdı, şabaş oldu, niyə?
Açılıb eybi bütün aləmə faş oldu, niyə?²⁵³*

İngilis siyasətçisi Çemberlenin çəkişmələrinə həsr olunmuş “Lokarno” satirası sovet dövrünün ilk illərində yazılmışdır. Satirik qəhrəman Çemberlen bütün dövlətlərə saymazyanə münasibətini vurğulayır, Şərqdə vicdanın pulla alınıb satıldığını deyir. Çemberlenə cavab verən şair sovet dövrünə xas olan “fəhlə”, “zəhmət” ifadələrini işlədir:

*Keçdi kömək zamanı, növbət həqiqətidir,
Yığ, doldur burazı, aşna, söz indi zəhmətidir.
Hər yapığın xəyanət kəndi fəlakətidir,
Göllükdə yəvmi-məşhər, eylərsən intihara.²⁵⁴*

“Arif, mənə bax!” satirasında sərlövhədən sonra şeirin yazılma səbəbi göstərilir: “Təbrizdə Arif və başqa bu kimilər təbrizlilərə qarşı nümayiş olmaq üzrə farsçılıq qurultayı çağırmışdılar”. Fars şovinizminin, azərbaycanlılara edilən təzyiqlərə etirazını bildirən müəllif İranda tez-tez olduğundan məsələnin mahiyyətini anlayır, türklərə olan qısqanclığın səbəbini açır:

*Gözündə ildırım çaxar,
Budaq kimi əsər dizi,
İlan zəhərli olsa da,
Ölər görəndə ulduzu.²⁵⁵*

²⁵³ Mənsur Səməd. Seçilmiş əsərləri, s.55.

²⁵⁴ Yəni orada. s.96.

²⁵⁵ Yəni orada. s.107.

Satirik məqamların az işləndiyi məsnəvidə nəsihət tonu üstünlük təşkil edir. Şeirir yazıldığı vaxtlar İranda milli-azadlıq mübarizəsi ilə əlaqədar iğtişaşlar baş verir, xalq hərəkatı yeni mərhələyə başlayırdı.

Sovetlər zamanında Səməd Mənsurun satiraları forma və məzmunca dəyişmişdi, o, bəzən həcv üslubuna üstünlük verir, konkret insanlara ünvanlanmış kupletlərlə fikrini bildirirdi. Mirbəşir Qasımova ithaf, Hacığa Abbasova, 1920-22-ci illərdə xalq komissarı təyin edilmiş Səməd Ağamalıoğlu da şeir həsr etmişdi:

*Saat 11-dir, Çolaq indi gedir qulluğuna,
Əsası əldə, bir neçəsi girmişdi onun qoltuğuna...
Bazar bağlanmışdır, qəhətlik çökmüş,
Satılan şey qalmamış, vicdandan başqa.
Hər şeyin qiyməti yüz qat yüksəlmiş,
Ucuz şey qalmamış insandan başqa.²⁵⁶*

Yeni siyasətin oyunlarını, bir çox həbslərin və edamların səbəbini S.Mənsur başa düşürdü. Qabaqcıl ziyalılarımızın əksəriyyəti kimi siyasi ayıqlığı, iti ağı ilə Azərbaycanın üstünü alan buludları artıq görürdü, geriye yolun olmadığını anlayırdı. Bu acı düşüncələrlə rişxənd və kədər havasında hiss etdiklərini yazırdı:

*Dedim azad olaraq şad olalım,
Qoymadı xalq ki, azad olalım.
Dedim izlə keçər, ərzi-camal
Edər ülfət günəşi, xoş olur hal..*

*Beləliklə dedik azad olarız,
Bilmədik bir daha bərbad olarız.²⁵⁷*

²⁵⁶ Azərbaycan sevgi poeziyası. II kitab. Bakı: Xəzər Universiteti nəşriyyatı, 2009.

M.Qasımova, S.Ağamalıoğluna nifrəti və həqarəti də yüksək vəzifələrdə çalışan həmvətənlərinin düşmən siyasətinə qoşulması idi. Dünən müsəlmanları vəhşiliklə qıran adamları rəhbər orqanlarda görərək qəzəbini yazdıqlarına töküdü:

*Bütün daşnakların püştü-pənahı Mirzəyan şahı
Ona hər cür itaət Ərdəbildəndir...²⁵⁸*

S.Mənsurun Tənqid-təbliğ teatrında ifa edilmiş “O nədir” şeiri “Molla Nəsrəddin” jurnalında 1926-cı ildə çap edilmişdir. Aşıq üslubunda yazılmış əsərdə yeni yaranmış dövlətin siyasi-ictimai problemlərini ön plana çəkən şair sual-cavab formasında yeni quruluş haqqında fikirlərini satirik üsulla, vətəndaş cəsarəti ilə söyləyir:

*Sənə cavab budur, sözsoran aşıq,
İmlamızdır, sözü vardır, özü yox
Mən yazıram anlağıma müvafiq,
Şairlərdir, özü vardır, sözü yox.²⁵⁹*

Əməlləri ilə sözləri bir-birilə uyuşmayan ədiblər, tam həllini tapmayan əlifba problemi sənətkarın tənqid hədəfinə çevrilmişdir.

20-ci illərin əvvəllərində yeni hökumət nümayəndələri tərəfindən verilən əsassız və yalan vədlərə Səməd Mənsur xüsusi bir vurğu ilə, kinayəli, yanıqlı tərzdə yanaşır, “sizdə də var, bizdə də var” rədifli şeirində eyni vəziyyətin başqa cür təkrar edildiyini çatdırır:

*Bigünah kəsləri məhrumi-səadət eliyən
Qəlbsiz əhli-cəfa sizdə də var, bizdə də var.²⁶⁰*

²⁵⁷ Mənsur Səməd. Seçilmiş əsərləri, s.20-21.

²⁵⁸ Yenə orada. s.24.

²⁵⁹ Mənsur Səməd. Seçilmiş əsərləri, s.52.

²⁶⁰ Yenə orada.s.41.

Ustalıqla incə mətləblərə toxunaraq, sanki oynaq ahənglə söylədiyinə acı həqiqət, ötkəmlik qataraq belə hiylələrə inanmadığını göstərir, gerçəkliyin obrazını açmağa çalışır. Şərin, fitnənin obrazı müəllifin müdrik, fəlsəfi görüşlərində əzəli və əbədi mahiyyət olsa da, o dövrün reallığı və təkzibolunmaz faktı idi:

*Müstəbidlik bəşərin mayeyi-zatında imiş,
Qan içən Şümrü-dəğa bizdə də var, sizdə də var...²⁶¹*

Səməd Mənsur dövrünün istedadlı, cəsəratlı və nüfuzlu satiriklərindən idi. Onun tənqidi gücü və sərtliyi həqiqətə “sədaqətindən”, reallığı yaxşı və pis cəhətləri ilə qiymətləndirməsindən, millətinə təmənnəsiz xidmətindən qaynaqlanırdı.

Səməd Mənsurun satiraları ideya-bədii dəyərindən savayı, sadə, məzəli tərz, adi söhbətdən çox da fərqlənməyən üslubu ilə müasirləri tərəfindən sevilib seçilmişdir. O, Azərbaycanın milli, təbii sərvətlərindən faydalanmaq istəyən bütün yadellilərə düşmən kəsilib ifşa edir, osmanlıdan qorxub “qaçan ingilisə”, türk ordusunun gəlişindən vahiməyə düşən “Mkrtıçı, Xartunu” tanıdır. Ən əsas gülüş hədəfi isə laqeyd, harın həmvətənləridir: avam insanları pula görə aldadan, din yerinə xurafatı təbliğ edən dindarları, acgöz tacirləri yamanlayır, satira güzgüsü ilə onların diqqətini çəkmək istəyir. S.Mənsurun satirik yaradıcılığı mövzu rəngarəngliyi, kəskin tənqid üsullarının özünəməxsusluğu ilə qiymətlidir. Tənqidin müxtəlif formalarını poetik sistemində ən başlıca özünüifadə vasitəsi kimi götürən S.Mənsur əsl satirikdir. Yeni və orijinal keyfiyyətləri ilə “Molla Nəsrəddin” məktəbinin son nümayəndələrindən biri olan Səməd Mənsurun əsərləri ictimai kəsəri, satirik dil və üslub xüsusiyyətlərinə, qoyulmuş problemlərin həllinə görə müasir dövrdə də vacib və aktualdır.

²⁶¹Yenə orada.

2.3. Dramaturji yaradıcılığı

“Ədəbiyyat cəmiyyəti”nə yazdığı “sorgu vərəqi”ndə – “ədəbiyyatda tutduğunuz məslək” – sualına Səməd Mənsur – “maarifçilik və tənqid” – cavabını vermişdi.²⁶² Şairin cavabını sözgəlişi, nümunəvi görünmək istəyi yox, şəxsi-mənəvi keyfiyyətlərinin göstəricisi hesab etmək daha düzgün olardı. Saxtalıq və riya hissləri ona yad idi. Bədii irsi, həyat yolu, saysız ictimai xidmətləri göz qabağında olan şairin elə bir əsəri yoxdur ki, orada tənqid notları olmasın. Bu da Səməd Mənsurun yaşadığı mühitdə tənqid olunmalı, islah edilməli məqamların çoxluğundan irəli gəlirdi. O, bu məqamları görür və əqidəsinin məramına uyğun olaraq həmin çatışmazlıqlara münasibətini gizlədə bilmirdi. Səməd Mənsur ömrünü maarifçiliyə həsr etmiş, əsərlərində həmvətənlərinə ibrət dərsləri verməyə, mübariz mühakimə ilə möhkəmlətməyə, təhsilin vacibliyini anlatmağa çalışmışdır. Bu işdə sevdiyi teatr, dram sənəti, yazdığı pyesləri onun üçün bir ifadə forması, canlı ünsiyyət vasitəsi kimi qiymətli idi. Bəs Səməd Mənsuru teatrı bağlayan nə idi? Teatrşünas İlham Rəhimli “Mədəniyyət tariximizdən silinməz izlər” silsiləsindən olan məqaləsində qeyd edir ki, “Azərbaycanın məşhur təkamül qurumlarından olan “Səfa” mədəni-maarif cəmiyyəti 1910-cu ildə yaradılıb. İki il sonra cəmiyyətin teatr bölməsi təşkil edildikdə rəhbərlərdən biri də Səməd Mənsur olur. O, truppanın aktyor heyətinin təkmilləşməsində, repertuar siyasətinin formalaşmasında, aksesuarların toplanmasında son dərəcədə səmərəli işlər görüb.”²⁶³

Bütün bunlar bir daha göstərir ki, S.Mənsur mənsub olduğu xalqın qarşısında ziyalı kimi öz məsuliyyətini dərk edən vətən-

²⁶²Füzuli ad. Ə.İ. Fond.23,sax.vah.357, Səməd Mənsurun sorgu vərəqi.

²⁶³Rəhimli İlham. Mədəniyyət tariximizdən silinməz izlər. Səməd Mənsur. “Mədəniyyət” qəz, 2010, 2 aprel, s.4.

daş idi. O, cəmiyyətin inkişafı yolunda əlindən gələni edirdi. Kinonun hələ inkişaf etmədiyi, radio və televiziyanın, digər elektron informasiya vasitələrinin olmadığı bir dövrdə təsir gücünə malik teatr mühiti seyrçinin gözü qarşısında truppə tərəfindən yaradılır, aktyorların ifasında yaşanırdı. Tamaşaçı üçün ən gözəl heykəl və ya rəsm əsəri aktyorun canlı ifasının yerini verə bilməzdi. Bir sözlə, cəmiyyətin təkamülü və maariflənməsində teatr əvəzsiz təsir vasitəsi idi. “Azərbaycan milli teatr prosesinin növbəti geniş mərhələsi maarifçi ziyalıların dramaturji yaradıcılıqları ilə səciyyələnir. Bu ziyalılar milləti maarifləndirmək məqsədinə üstünlük verərkən, xalqa tanış və yaxın olan teatr sənətinə üz tuturlar.”²⁶⁴

Professor Əli Sultanlının mülahizələri o dövrün dramaturgiyasının ümumi mənzərəsini təsəvvür etməyə imkan verir:

“XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında başqa ədəbi növlərə nisbətən dramaturgiya ən zəngin bir qol təşkil edir. Nə şeir, nə də nəsr dramaturgiya qədər çiçəklənə bilməmişdir. Miqdar etibarlı ilə bu zaman 200-dən çox pyes yazıldığı bizə məlumdur. Yaradıcılıq qabiliyyəti olan hər bir yazıçı öz səsinə eşitdirmək üçün ya mətbuata, ya teatra və yaxud da hər ikisinə birlikdə müraciət etməyə məcbur idi. Xüsusən teatr daha geniş təbliğat ocağı və sinfi döyüş meydanı olmuşdur. Ona görə XX əsrdə pyes yazmayan ədib çox az idi”²⁶⁵.

Bu ziyalılar yazdıqlarının əvəzinə qonorar almırdılar, əksinə, çətinliklərlə üzləşirdilər, gecə-gündüz çalışırdılar. “Nicat” və “Səfa” cəmiyyətlərində mütəmadi göstərilən əsərlərlə tamaşaçını halını düzəltməyə, öyrəniş dəyişməyə, yeni düşüncə sahibi olmağa çağırırdılar.

“Səfa” cəmiyyətini təmsil edən və onun fəal üzvlərindən olan S.Mənsur buradakı tamaşalarda aktyorluqla məşğul olur,

pyeslər yazır, tərcümələr üzərində çalışırdı. Qurumun təşkil etdiyi ədəbi gecələrdə göstəriləcək tamaşaların kiçikhəcmli olması məqsədəuyğun idi. Burada göstərilən əsərlər ən vacib və gərəkli mövzuları əhatə etməli, milli şüuru oyatmağa, maarifçi ideyaları yaymağa istiqamətlənməli idi. Tərcümə işinə böyük əhəmiyyət verən şair türk dramaturqu Şəmsəddin Samibəyin “Gaveyi-ahəngər”, “Əhdə vəfa” əsərlərini dilimizə təbdil etmişdi.

Onun “Maarif”, “Cinayət”, “Dərviş”, “Rəzalət səbəbləri”, “Mükafat”, “Aktyor”, “Dövlətin təhsili və təsiri” pyesləri dəfələrlə tamaşaya qoyulmuş, müvəqqəti uğur qazansa da sonralar unudulmuşdur. Bədii cəhətdən o qədər güclü olmasalar da zamanın aktual problemlərinə həsr olunmuş bu əsərlər ədibin yaşadığı dövrün tələblərinə, onun əsas həyat məqsədinə xidmət edirdi. Uzun müddət qovluqlarda yatıb qalan bu əsərlərin əksəriyyətini mərhum mətnşünas Əliheydər Hüseynov bizim əlifbaya köçürmüşdür.

“Səfa” cəmiyyətinə həm maddi, həm də mənəvi yardım edən S.Mənsur pyeslərini tamaşaya qoyarkən həm aktyorluq edir, həm də rejissor kimi fəaliyyət göstərirdi. Kiçik həcmli sadə kompozisiya quruluşu olan pyeslərdə maarifin təbliği, ictimai bərabərsizliyin fəsadları, teatr və aktyor problemləri önə çəkilmişdir.

“Maarif” pyesi S.Mənsurun yaşadığı dövrün mənzərəsini, yenilik və müasirliklə köhnəlmiş düşüncənin rəqabətini göstərir. Xurafatın, köhnə adətlərin əsiri olanların savada meyil edənlərlə mübarizəsi adi bir ailənin fonunda tamaşaçılara çatdırılır. Ev əhlinin səviyyəsizliyi, qarğış dolu danışıqları avamlığın, savadsızlığın, cahilliyin və mədəniyyətsizliyin, əslində dindən uzaq olan “dini təəssübkeşliyin” və nadanlığın nəticəsidir:

“Ziba: – Yox, onun azarı həkimlik deyil. Sırağün Tükəzban bizdən evlərinə gedəndə uşaq qucağında hamamın qabağından keçib. Orada uşağa həmzad toxunub. Daha bir yer qalmayıb ki, uşağı aparmasınlar. Bibiheybətə, Pirvəroya,

²⁶⁴Babəyev Etibar. Teatrda müasirlik axtarışları. Bakı: Mütərcim, 2013, s.13.

²⁶⁵Sultanlı Əli. Azərbaycan dramaturgiyasının inkişaf tarixindən. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1964, s.135.

Nardaran pirinə, çıldağa, Bülbülə imamzadasına, heç xeyri olmayıb. Bir gün götürüb onları xəlfə Novruzun yanına apardım. Tas qurdu. Cinləri yığıb qarğunun içinə doldurdu. Onlar ilə danışandan sonra üç dua yazdı. Birini qaynadıb suyunu uşağa verdi, birini də yandırılıb tüstüsünü verdi, birini də yandırılıb hamamın kandarında basdırdı. Yenə bir xeyri olmadı."²⁶⁶

Çox təəssüf ki, müasir dövrümüz üçün də aktual olan dini elmsizlik, pirlərə sitayiş, mövhumat və xurafat hətta ən savadlı insanların həyat tərzində, düşüncəsində də özünü büruzə verir. Əsrin əvvəllərində dini savadsızlıqla mübarizə aparan, belə halları tənqid edən ziyalılarımız islama qarşı çıxmır, onu pul mənbəyinə çevirən yalançı dindarları ifşa edirdilər.

Yazıçı mistik qüvvələri – şeytan, həmzad, cin və bu kimi başqa obrazları mövhumatın və geriliyin rəmzi kimi görür. Belə obrazlar Ə.Haqverdiyevin əsərlərində də ifşaedicilərin satirik tipajları kimi işlənmişdir: ("Xortdanın cəhənnəm məktubları"nda Xortdan, "Pəri cadu"da əcinnələr, iblis və s).²⁶⁷ Romantik ənənələrə xas olan mistik aləm satirik ədəbiyyatda fərqli estetik keyfiyyətdə üzə çıxır. S.Mənsurun əsərində isə bu qüvvələr mistik, sehrlə əsərdən çox, alleqorik, məcazi mənə daşıyır.

"Maarif" pyesində iştirak edən şər zümrələr elmi, savadı özünə düşmən bilir, ailə başçısının elmə, məktəbə rəğbətindən dəhşətə gəlirlər. Zahirən bəsit görünən bu mübarizə sonrakı səhnələrdə ailə səviyyəsindən bütün insanlıq və mistik qüvvələrin mübarizəsinə çevrilir. Şeytan, Cin, Həmzad elmlə silahlanmış insana təsir edə bilmədiyindən əsl düşmənin elm və savadsızlıq olduğu qənaətindədir. Şeytanın missiyası bir neçə adamı yoldan çıxarmaq deyil, onun hərəkət trayektoriyası bütün cəmiyyəti əhatə edəcək qədər genişdir. O, İranda Rza şah dövründə Ərdəbilin mürtəce din xadimi Mirzə Ələkbər ağanın yuxusunu

²⁶⁶Mənsur Səməd. Seçilmiş əsərləri, s.104.

²⁶⁷Haqverdiyev Ə. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, Bakı: Lider nəşriyyatı,2007.

qarıdırır, Əmir Veysələ ərəb millətini türklərdən ayırmağı tapşırır. Sonra İrana, Hindistana... Eyham və sarkazmları beynəlxalq ölçüyə çatdıraraq mistik şər qüvvələr "...İslam millətinin ayrılması üçün "gərək gecə-gündüz çalışsam" deyir. Onların danışdıqlarında məzəli, yumorlu məqamlar da çoxdur, bəzən yarırusca danışan yığnağın şikayəti insanlardandır:

"Cin: – İman gətirən cinlərin padşahu bizim padşaha xəbər göndərmişdi ki, biz iman gətirmişik. Daha insanlara toxunmaya-cayız. Hərgah siz toxunsanız, voyna obyavit eləyəcəyiz.

Şeytan: – Ay kişi, sən sarsaqlamısan. Rusca niyə danışırısan?

Cin: – Çünki obrazovoniyalar rusca danışirlar."²⁶⁸

İnsanların icad etdikləri yeniliklərdən təyyarə – cadunun göydə uçmağına mane olur, insanların yaratdıqları öldürücü bombalar onları dəhşətə gətirir. Şeytanın, Cinin, Həmzadın, Cadunun yığnağının – mistik – alleqorik qüvvələrin söhbətindən insan toplumunun hiylə və fitnələrinin daha betər olduğu satirik dillə çatdırılır. Əsərin sonu elmin, maarifin qələbəsi ilə başa çatır:

Şeytan: – Yoldaşlar! Daha durmaq zamanı deyil. (Caduya) Sən uç göyə. (Həmzada) Sən axtar yer üzünü. (Cinə) Sən də yerin altını. Mən də ürəkləri. Harada olsa, bu elmi tapaq məhv eləyək. Yoxsa o, bizi məhv eləyəcək.

Cadu: – Ah, o mənim əlimə düşsün, onun gözlərini barmaq-larım ilə ovaram.

Cin: – Mən də ağzını əyərəm, getsin qulaqlarının dibinə.

Həmzad: – Mən də ürəyini çəngələrəm ki, gündə on dəfə özündən getsin.

Şeytan: – Mən də... (Səhnə işıqlanır.) Ah, bu nədir?

*Maarif: – Məhv olsun insanların yanlış xəyalatı! Maarif gəlir! Maarif olan yerdə sizlər olmazsınız!*²⁶⁹

²⁶⁸Mənsur Səməd. Seçilmiş əsərləri, s.108

²⁶⁹Yenə orada. s.110.

Kiçikhəcmli olsalar da S.Mənsurun yazdığı dramaturji əsərlər zamanın tələbindən yaranırdı. İslam dininin öz məhəvərindən çıxaraq xurafata, mövhumata yuvarlanması, yaxın qonşu ölkələrdə, dünyada baş verən siyasi-ictimai hadisələr və bu hadisələrin Azərbaycan cəmiyyətində əksi, eləcə də ölkədə məişət məsələlərinin həlli ziyalılar üçün mənəvi-əxlaqi tələbata çevrilmişdi. Həmin dövrdə dini mövzuda C.Məmmədquluzadə, Ə.Haqverdiyev, N.Nərimanov, N.Vəzirov kimi sənətkarların möhtəşəm əsərləri vardı. Bu ondan irəli gəlirdi ki, mövhumat, cəhalət cəmiyyətin bir çox təbəqələrinin ruhunu zəhərləyir, onların dünyaya gözüaçaq, saf nəzərlərlə baxmasına əngəl törədirdi.

Əslində nə C.Məmmədquluzadə, nə Ə.Haqverdiyev, nə də N.Nərimanov ateist deyildilər, onlar islam dininə qarşı çıxmırdılar, islam dinini insanlar üçün xəstəliyə çevirən, cəmiyyətin inkişafına əngəl olan mövhumata və cəhalətə qarşı mübarizə aparırdılar.

Səməd Mənsurun 1923-cü ildə ərəb əlifbası ilə çap olunmuş “Dövlətin təhsili və təsiri”²⁷⁰ adlı 3 pərdəli faciəsi əsrin əvvəllərindəki Azərbaycan mühitinin, həyatının real ifadəsidir. Yarıacarıtox dolanan bir ailənin sahibi olan Səlimi işdən qovurlar. Qızı Kübra məktəbdə oxumalı, yoldaşı Zeynəb də tikiş tikməklə ailəni dolandırmalıdır. Zeynəbin əmisi Saleh məsələdən agah olaraq evini satıb pulunu Səlimə vermək istəyir, ona Hacı Məhəmməd adlı tacirlə şərik olub vəziyyətini yaxşılaşdırmağı təklif edir. Səlim zəngin bir insan olacağı təqdirdə fağır-füqəraya əl tutacağını, aclara kömək edəcəyini bildirir, yalançı təvazökarlıq göstərərək Salehin ona etdiyi təklifi qəbul etmək istəmir.

Sonrakı pərdələrdə biz tamamilə fərqli bir Səlim görürük, onu tanımaq, sözlərinə inanmaq olmur. Şəriki Hacı Məhəmmədə xəyanət edərək pullarını mənimsəyir, onu İranda parasız qoyur,

²⁷⁰Səməd Mənsur. Dövlətin təhsili və təsiri. Bakı, 1923.

sədaqətli Zeynəbi saymır, ona dar ayaqda arxa olaraq varlanmağına şərait yaradan Salehi acılayır və hörmətsiz edərək adam yerinə qoymur. Tamara adlı qadına vurularaq var-yoxunu onun yolunda xərcləyir. Əsərin sonunda Zeynəb zəhər içərək özünü öldürür. Tamara artıq bezdiyi Səlimdən yaxa qurtarmaq üçün polisleri çağırır.

Əsərdə göstərilən hadisələr S.Mənsurun yaşadığı Bakı mühitində baş verir. Ailə-məişət mövzusunda olan pyesdə əmanətə xəyanət, varlı olduqdan sonra şəxsiyyətini itirərək həddini aşmış adamların törətdikləri faciələri görürük. İranda birlikdə ticarətə getdiyi yeznələrindən, doğma atasından gördüyü zülmələr və əziyyətlər S.Mənsuru çox incitmiş, onun zehində silinməz izlər buraxmışdı. Bu izlər onun şeirlərində də, pyeslərində də ifadə olunmuşdur. Əsərin əvvəlində Səlim kasıb vəziyyətində yazıq, fağır, sadələvh və nümunəvi adama bənzəyir. Salehin təkliflərinə təmkinlə, təvazökarlıqla cavab verir, Zeynəblə mehribancasına davranır. Lakin sonradan sanki tale onu var-dövlətlə imtahana çəkir, Səlimin mənəviyyəti dəyişir, varlanmaq və zənginlik ehtirası onun varlığına hakim olur, onu hər cür alçaqlığa sövq edir. S.Mənsur həyatının çox hissəsini varlı insanların yanında hesabdar işləməklə keçirmiş, onların psixologiyasına dərinləndən bələd olmuşdu. O zamanlar Bakı ətrafında zülm həddini aşmış, həmvətənlərini incidən, onlara fiziki təzyiq göstərən qoçular, var-dövlətli zorbalar çoxalmışdı. Səlim xoşuna gəlməyən, onun paxırlarına bələd olanları qoçu Nəcəfqulunun əli ilə aradan götürmək istəyirdi.

H.Sarabskinin “Köhnə Bakı” əsərində şəhərimizin adətlərinin, məişət və etnoqrafik xüsusiyyətlərinin açıqlanmasından savayı, həm də yerli güc sahiblərinin fağırların və yoxsulların başına açdıqları oyunlar, etdiyi zülmələr əksini tapmışdır. S.Mənsurun yaşadığı Bakı ətrafında qoçulardan birinin açılmayan bir qətlin əvəzində 117 nəfəri günahsız öldürməsi faktı da o vaxtın dərəbəyliyinə hansı həddə çatdığını göstərir. Belə faktlar avam və məzlum camaatın maariflənməsinə aparan yolun nə qədər

çətin, ağır olmasını bizə xatırladır, ziyalılarımızın cəhəlat, savadsızlıq, tərbiyəsizliyə qarşı mücadiləsini anladır. Millətin belə acınacaqlı günə düşməsinin səbəbi Səlim kimi insanların harama, xəyanətə, zülmə yönəlməsi, özünü düşünməsi, nəfsinə, ehtiraslarına qapılmasıdır. S.Mənsurun “Sərvət” şeiri ideya-mövzu cəhətdən “Dövlətin təhsili və təsiri” əsəri ilə səsleşir. Sərvət – insanları dəyişdirir, onları haldan-hala salır, əsl sifətlərini açıb göstərir. Fitnə-fəsadlara səbəb olan var-dövlət, insani hissləri məhv edən varlanmaq ehtirası “Sərvət” şeirində lirik-fəlsəfi pafosla əsaslandırılır, eyni motivlərlə şairin dünya-görüşünü anladır.

“Dövlətin təhsili və təsiri” faciə pyesi kompozisiya cəhətdən də ardıcıl, yığcam quruluşa, aydın ideya-məzmununa malikdir. Başqa dramlarına nisbətən süjetin inkişaf xətti daha güclü, daxili-dramaturji konflikt kəskindir. Əsərdə varın, dövlətin fəsadları, insan xarakterinə təsiri ibrətamizdir. Bu faciə dəfələrlə ayrı-ayrı teatrlarda tamaşaya qoyulmuşdur. Pyesin çap edildiyi kitabda ikinci əsər isə Əli Abbas Rzayevin “Dərə xəlvət, tülkü bəy” faciəsidir.

Bir məclis, üç şəkildə olan “Cinayət” pyesi kənd mühitində yaşanan uğursuz sevgi macərəsi haqqındadır. İlk səhnələrdə sadə kəndli ailəsi, onların zahirən idillik sakit həyatının arxasında gərginlik yetişir. Ata-anasının yeganə qızı Cəvahir qonşu Məmmədlə bir-birini sevirilər. Lakin varlı Hacı Murad qızı oğlu İbrahimə almaq istəyir. Bəsit süjet xətti ilə inkişaf edən pyes melodramanı xatırladır. Varlı İbrahimin məqsədi Cəvahiri bir az saxlayıb sonra çölə atmaqdır. Qızın ata-anası bunu hiss edərək onun evlənmək təklifindən imtina edirlər. Cəvahirin sevdiyi Məmmədi öldürmək istəyən İbrahimə nökeri mane olur. O, Məmmədə yaxınlaşaraq Cəvahirin guya öz evində yanması xəbərini verir. Oğlan bunu eşidən kimi dəli olub çöllərə düşür. Vəziyyətin belə sürətlə, qeyri-təbii inkişafı, xüsusilə də bütün bu hadisələrin planının nöker tərəfindən düşünüldüyünü biləndə dramatik vəziyyətin reallığı azalır, süjet qondarma təsir bağış-

layır. Nöker Cəvahiri almaq niyyəti güdərək hər iki cavanı hiylə ilə aradan götürür. Pyesdə Məmmədin dilindən deyilən nəğmələr, sevgi şeirləri də qəmgin, hüznü, hadisələrə uyğun yazılmışdır.

Birinci şəkildə Cəvahirin anası ilə falçının söhbətini izləyərkən məişətimiz üçün tipik bir səhnə görürük. Yalan uyduran molla obrazı əsərdə bütün surətlərdən real və canlıdır:

Molla: – Dua hazır yazılmışdır. Ancaq qızın adını ora yazım. Amma qiyməti bahadır.

Fatimə: – Nə qədər, a molla?

Molla: – Gərək heç olmasa bir batman yağ verəsən...²⁷¹

Hadisələrin zəif kompozisiyası, obrazların qeyri dolğunluğu da bu əsərin daşdığı ictimai-sosial problemlərin kəskinliyini, cəmiyyəti bürümüş xəstə əhval-ruhiyyəni gizlədə bilmir. S.Mənsur xalqı öz əsarəti altına almış nadanlıq aydın görür, düzgün qiymətləndirirdi. “Cinayət” faciəsi bütün çatışmazlıqları və uğurları ilə birlikdə görkəmli bir ziyalının vətəndaşlıq mövqeyi idi.

Azərbaycan dramaturgiyasında 20-ci illərdə məzhəkə janrı çox yayılmışdı. Cəmi üç şəkildən ibarət “Dərviş” əsərini dramaturq komediya adlandırmışdır. Pyesin mövzusu folklor motivlərindən alınmışdır, nağıllarımızdan götürülmüş kiçik bir fraqmentdir. Lakin kiçik olsa da, ictimai məzmunlu, bütün zamanlar üçün aktualdır. Yağla qurdlu pendirin, atlasla bezin eyni qiymətə satıldığı şəhərə çatan dərviş və şagirdinin macəraları başlayır. Folklordan götürülmüş sadə bir süjeti dramaturji materiala çevirən müəllif ictimai problemləri ustalıqla qabardaraq öz əzəli məsləkinə sadıq qalmışdır. Əslində “Dərviş” S.Mənsurun ən maraqlı və qiymətli pyələrindən biridir. Bu qiyməti isə ictimai dəyərlərlə ölçmək olar. Məhz buna görə də bu pyes dəfələrlə tamaşaya qoyulmuşdur. Dərvişin dilindən deyilən şer parçası zahirən sufi dərvişlərin oxuduğu nəğmələrdəndir:

²⁷¹Mənsur Səməd. Seçilmiş əsərləri, s.114.

*Dərvişəmü-qələndər, aləmdə laübalı,
Əfyunə mail olcaq kəsb eylədim bu halı,
Hər gündə başqa mənzil, ömrüm bütün xəyalı,
Bir hoqqa yaxşı tiryək, tənvir edər kamalı,
Heç şey məni şaşırılmaz, xak olsa səngxara,
Dünyaya uymaz əqlim, ya əyyuhəs-sükara.
Dünyanı etmişəm mən başdan başa səyahət,
Heyni səyahətimdə qıldım hər əmrə diqqət,
Dünyada gürmədim mən bir zərrəcə ləyaqət,
Bünyadı şərrü-fitnə, kirdarı hər cinayət.²⁷²*

“Dərviş” pyesində bir surətin dilindən deyilən bu nəzm üslubuna, məzmununa görə “Həpsi rəngdir” şeiri ilə çox yaxındır. Əsərin yazıldığı dövrdəki hadisələr də bu lirik-fəlsəfi şeirin məzmununa müvafiqdir. “Ədalətli” hakimin qərarları, onun ədalət qanunlarına münasibəti gülüncüdür, birdən-birə hakimi ifşa etmək üçün çıxış edən “Dəli” obrazı bu komikliyi, ifşa üsulunu kəskinləşdirir. Üçüncü şəklin başlanğıcında camaatın dərvişlə şagirdinə oxuduğu mahnı hakimin ədalətini mədh edir. Ədalətsizliklə razılaşan, ona boyun əyən rəiyyətə məhz belə hakim layiqdir. Burada gülüş əsərin daxili süjetindən doğur, zahirən ədalətdən danışan ən ədalətsiz qərarlar verir, sarkazm qroteskə, eybəcərliyə çatır. Son səhnədə baş verənlər “karnaval” estetikasını yada salır. Dar ağacının halqasına keçirilməli olan bənnanın başı çox yekə olduğundan hakim: “gör kimin başına keçir, keçirt getsin...” deyir.²⁷³ Şagirdinin əlindən yığılmış dərviş halqanı şagirdinin başına keçirir.

İran həyatından bəhs edən “Rəzalət səbəbləri” pyesi də insanlar arasındakı ictimai fərqi zülmə və istibdada gətirdiyini, bəzən bu səbəbdən bütöv bir ailənin, kəndin məhv olması səbəblərini aydınlaşdırır. Kəndin varlı təbəqəsinin hər gün yeyib-

icməklə, kef çəkməklə keçirdiyi həyat tərzini onları kütləşdirərək heyvan səviyyəsinə gətirmişdir. Səbəbsiz yerə torpağı əkib-becərən kəndlini incidib var-yoxunu əlindən almaqla azğınlaşmış xan onların məhv olmasına, səfalət və dilənçilik halına düşməsinə səbəb olurlar.

Səməd Mənsur tez-tez səfər etdiyi İrana yaxşı bələd idi. Satiralarında da, publisistikasında da İran mövzusunda toxunur, onun siyasi-ictimai problemlərinə satirik prizmadan baxmağa çalışırdı. “Rəzalət səbəbləri” pyesində isə ictimai haqsızlığa, zülmə qarşı açıq etiraz, ifşa üsulu təkcə İranda yox, həm də Azərbaycan mühitində çox rast gəlinən belə hallara qarşı yönəlmişdi. Əsərin birinci və ikinci şəklinə dramatism, gərginlik artaraq kulminasiya nöqtəsinə çatır, Seyidin gəlməsi döyülən Ağacanı bələdən qurtarır. Üçüncü şəkil İbrahimin – var-yoxu talanmış kəndli ailəsinin dağılması səhnəsidir. Hadisələr sürətlə, gözlənilmədən baş verir, qəfildən İbrahimin də, oğlanlarının da öz evlərinə çıxıb getməsi inandırıcı görünür. Lakin sonda Dərviş tərk edilmiş evə gəlir və dramaturq namuslu ailənin dağılmasının səbəbini onun dili ilə çatdırır: “...Bura bir laneyi-namus, bura bir qeyrət yuvası. İndi dağıldı, əhli küçələrə töküldü. İndi hər kəs öz sinninə, simasına yaraşan bir alçaq, murdar sənətə yapışib dolanacaqlar. Səbəb? Nə üçün bunlar bu rəzalətə düşdülər? Bu rəzalətin səbəbləri nədir? Üç səbəbi var: istibdad, istibdad, yenə istibdad.”²⁷⁴

Səməd Mənsur hələ H.Mahmudbəyovun məktəbində oxuyarkən tamaşalarda iştirak edirdi. Nəcəf bəy Vəzirovun ədəbi fəaliyyətinin 40 illiyini Tağıyev teatrı binasında yubiley edəndə, tənəninin əsas təşkilatçısı Səməd Mənsur idi. Yubiley gecəsi Cahangir Zeynalovun rejissorluğunda göstərilən “Yağışdan çıxdıq, yağmura düşdük” (“Hacı Qənbər”) tamaşasında tacir Hacı Salmanın rolunu Səməd Mənsur oynayıb.²⁷⁵

²⁷⁴Mənsur Səməd. Seçilmiş əsərləri, s.131.

²⁷⁵Zeynalov C. Həyat və yaradıcılığı haqqında sənədlər. Bakı: 1968, Azərənşr, s.102.

²⁷²Mənsur Səməd. Seçilmiş əsərləri, s.124.

²⁷³Yenə orada.s.130.

Onun “Mükafat” və “Aktyor” pyesləri həyatını teatra həsr etmiş səhnə fədailəri haqqındadır. Əsrin əvəllərində yaradılan truppaların aktyorları xüsusi teatr binası olmadan, çətinliklə səhnə quraraq fəaliyyət göstərirdilər. Bu aktyorların xüsusi teatr təhsili yox idi, onlara səhnə dərsləri keçilməmişdi. Həmin truppaların üzvləri ağır və çətin həyat məktəbi keçmiş, millətinə az da olsa maarif və mədəniyyət işığı vermək yolunu tutmuş ziyalılar idilər.

Ədibin əsərlərinin tərtibçiləri bu pyeslərin eyni mövzuda, eyni surətlərin iştirakı ilə yazılsa da, biri digərini tamamlayan əsərlər olduğunu qeyd edirlər:

“...“Aktyor” faciəsinin əlyazmasında müəllif tərəfindən bu əsərin Sidqi Ruhullaya yadigar olaraq yazması, həmçinin S.Mənsur qələminin bəhrəsi olan hər bir əsərin oxucuda və tədqiqatçıda maraq doğuracağını düşünərək bu natamam pyesləri də kitaba salmağı zəruri hesab etdik...”²⁷⁶

Keçən əsrin 20-ci illərində aktyorların fəaliyyəti camaat tərəfindən birmənalı qarşılanmır, onlar daima təzyiqlərlə üzləşirdilər. Yəqin ki, asan olmayan səhnə həyatını, arzu və məramlarını adi tamaşaçıya çatdırmaq istəyi ilə yazılmış “Mükafat” və “Aktyor” faciələri Səməd Mənsurun uğurlu əsərindən sayıla bilər. Çünki teatrı, səhnəni, pərdə arxasını yaxşı tanıyan Səməd Mənsur olduqca canlı, real aktyor həyatını təsvir etməyə müvəffəq olmuşdur. Sadiq – 20 il səhnədə çalışan bir aktyor olaraq əsl qiymətini ala bilməyən, yaşayışının, dolanışığının ağırlığından əzab çəkən kasıb aktyordur:

“*Sadiq. Bu gün artist Petrovun yubileyidir. Bütün şəhər onu təqdir etməyə toplaşmışdır, neçin? Ona görə ki, Petrov layiqli artistdir, bəs mən? Mən nə üçün ləyaqətsiz oluram? İyirmi il səhnədə süründüm. İyirmi il ac-yalavac dolaşdım, səhnəni atmadım. Camaatımın hər kəsdən ziyadə səhnəyə ehtiyacı olduğunu nəzərə alıb özümü çürütdüm. Bəs nə üçün təqdir olunmadım, nə*

üçün alqışlanmadım, səbəb, səbəb? Mənim millətim yoxdurmu? Bəs bu dünyanı dolduran nədir? Bu tayfa heç bir hünər sahibinə qiymət qoymazmı? Bu millət heç bir xadimini təqdir etməzmi? Puldan, dövlətdən başqa bir şey qanmazmı? Ah, geri, geri, hər gün geri, hər saat geri, anlamayıram.”²⁷⁷

Əsər o dövrün fədakar insanların mənəvi sıxıntılarından bəhs edir. S.Mənsurun mövzunu real həyatda çalışdığı, yaxşı tanıdığı H.Ərəblinskidən tutmuş Sidqi Ruhullaya qədər – bütün aktyorların xatirəsinə həsr etdiyini düşünsək, yanımarıq. İkinci yarımçıq pyes olduqca ümitsiz və hüznü monoloqla bitir. H.Ərəblinskinin ölümü, həmkarlarının təmənnəsiz xidmətlərinin əvəzində rastlaşdıqları həqarətləri göstərməklə müəllifin həmvətənlərinə incəsənət xadimlərinin zəhmətini qiymətləndirməyi, onların qədrini bilməyi öyrədir. “Aktyor” pyesi 1913-1918-ci illərdə müxtəlif truppalarda, 1920-ci illərdən sonra isə Azad tənqid-təbliğ teatrında tamaşaya qoyulmuşdur.²⁷⁸

Dramaturğun tərcümə sahəsində gördüyü işlər, türk ədibi Şəmsəddin Samidən etdiyi təbəllər – “Əhdə vəfa”, “Gaveyi-ahəngər” dramları zamanın aparıcı ideyaları ilə səsleşdiyindən Azərbaycan və türk səhnəsinin aparıcı əsərlərindən olmuşdur. Əsl adı Sami Fraşeri olan Şəmsəddin Sami mövzusunun İran mifologiyasından və Firdovsidən aldığı “Gaveyi-ahəngər” faciəsinə, “Əhdə vəfa və yaxud arnaudlar” pyeslərini milli-azadlıq mübarizəsinə həsr etmişdi. Əslən alban olan Sami Fraşeri albanların və türklərin milli hüquqlarının müdafiəsinə çağırır, həmişə öndə olam görkəmli türk maarifçisi kimi fəaliyyət göstərirdi. “Dəmirçi Gavə” pyesinin mövzusu o dövr üçün olduqca aktual olduğundan uzun müddət Azərbaycan teatrının səhnəsindən düşməmişdir. Səməd Mənsur özü də dəfələrlə bu tamaşada baş rolda çıxış etmişdir.

Teatrşünas İlham Rəhimli Səməd Mənsurun teatr fəaliyyəti-

²⁷⁷Mənsur Səməd. Seçilmiş əsərləri, s.152.

²⁷⁸Yenə orada. s.74.

²⁷⁶Mənsur Səməd. Seçilmiş əsərləri, s.235.

ni, səhnə həyatını tədqiq edərək oynadığı rolları da müəyyənləşdirmişdir:

Karlos. “Qatili-Kərimə”, Hacı İbrahim Qasimov (təbdil)

Yerlamov və Baqraton. “Napoleon müharibəsi və yaxud Moskva yangını” K.Baxmetev.

Musa ibn Nəsir. “Tofiq ibn Ziyad”, Əbdülhəqq Hamid

Həsən. “Əl-Mənsur” Henrix Heyne.

Əsgər bəy. “Hacı Qara”, Mirzə Fətəli Axundzadə

Gavə. “Dəmirçi Gavə”, Şəmsəddin Sami.

Fəttah ağa. “Əhdə vəfa, yaxud arnaudlar”, Şəmsəddin Sami.

Abuzər Cumeyd. “Ənuşirəvani-adil”

Harun ər-Rəşid. “Bir saatlıq xəlifə”, Abdulla Şaiq.

Rzaqulu bəy və Hənqulu bəy. “Məşədi İbad”, Üzeyir Hacıbəyov.

Xəlil bəy. “Bəxtsiz cavan”, Namiq Kamal²⁷⁹

Keçən əsrin 20-ci illərində aktyorların fəaliyyəti camaat tərəfindən birmənalı qarşılanmır, onlar təzyiqlərlə, təhlükələrlə üzləşirdilər. Yəqin ki, aktyorların asan olmayan həyatını, arzu və məramlarını adi tamaşaçıya çatdırmaq istəyi ilə yazılmış “Mükəfat” və “Aktyor” faciələri Səməd Mənsurun uğurlu əsərindən sayıla bilər. Çünki teatrı, səhnəni, səhnə arxasını yaxşı tanıyan Səməd Mənsur olduqca canlı, real aktyor həyatını təsvir etməyə müvəffəq olmuşdur.

1920-ci ildən sonrakı illərdə Səməd Mənsurun pyesləri müxtəlif teatrların səhnələrində tamaşaya qoyulmuşdu. O özü də aktyorluq təcrübəsi olduğundan yazdığı kiçik satirik kupletləri “Azad tənqid-təbliğ” teatrında deklamasiya edirdi. Hələ 1913-cü ildə “İqbal” qəzetində (1913) “Əhdə vəfa” tamaşasından sonra verilən rəydə S.Mənsurun üzünü tamaşaçılara tutaraq dedikləri qeyd edilmişdir: *“Doğrudur ki, insanın boynunda böyük vəzifələr var. Nə qarınca kimi bütün ömrünü özü üçün azuqə yığmağa sərf etməlidir və nə də bülbül kimi zövq və əyləncə ilə*

²⁷⁹Rəhimli İlham. Azərbaycan teatr tarixi. Dərslik. Bakı: Çapaşoğlu, 2005, 156.

qəflətdə keçirməlidir. Bu nöqteyi nəzərə alaraq möhtərəm yoldaşlarımın müavinəti ilə millətimizin yetim və sahibsiz balalarının təlim və tərbiyəsi yolunda çalışmaqdayam. Bu yolda öz fikrimin xülusu üçün Allah-təala həzrətlərindən müvəffəqiyyət və yoldaşlarımdan müavinət diləyirəm.”²⁸⁰ “Səfa” cəmiyyətinin üzvləri o illərdə xeyriyyəçiliklə məşğul olur, tamaşalardan yığılan pulların, topladıqları vəsaitlərin hesabına uşaqlara təhsil verməyə, onlara yardım etməyə çalışırdılar.

Poeziyasında və publisistikasında olduqca bol-bol işlənən dramaturji elementlər – dialoqlar, deyişmə səhnələri, tiplərin monoloji çıxışları, bir şeirdə kiçik, lakin dolğun səhnə yaratmaq qabiliyyəti fədakar sənətkarın dramaturji istedadının göstəricilərindəndir

Səməd Mənsurun dramaturgiyası zəngin olmasa da günün zəruri məsələləri ilə səsleşən mövzuları əhatə edirdi. Pyeslərində bu məsələləri bacardığı qədər ustalıqla həll etməyə çalışan Səməd Mənsur cəmiyyətə, avam kütləyə təsir etmək, maarifi, savadı, mədəniyyəti yaymaq vəzifəsinə həmişə sadıq qalırdı.

²⁸⁰Mənsur Səməd. Seçilmiş əsərləri, s.15.

III FƏSİL

SƏMƏD MƏNSURUN PUBLİSİTİKASI

XIX əsrin axırları XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda mətbuatın yaranması və təşəkkülü ilə əlaqədar olaraq satirik üslub ədəbiyyatın müxtəlif janrlarında inkişaf edərək kütləvi xarakter almışdı. O dövrdə satira yazmayan, felyetonlarla məcmuələrdə çıxış etməyən şair tapmaq çətin idi.

S.Mənsur yaradıcılığı haqqında aydın təsəvvür yaratmaq üçün onun təkcə poetik irsi ilə kifayətlənmək doğru olmazdı. Zəngin lirik və satirik irsi olan sənətkar məqalə və felyetonlar yazmış, iki il satirik “Şeypur” jurnalının naşiri olmuşdur. Odur ki, şairin publisistik fəaliyyəti üzərində nisbətən geniş dayanmağa, onun əsrimizin əvvəlindəki görkəmli Azərbaycan publisistləri ilə uzlaşan və səsləşən məqamları müəyyənləşdirib aşkarlamağa ehtiyac vardır.

Xalqa xidməti S.Mənsur həmişə ali məqsəd saymış, vətəndaşlıq borcu bilmişdir. Odur ki, sənətkar bütün enerjisini və əməli fəaliyyətini məhz bu işə – xalqa xidmətə həsr etmişdir. Belə xidmət bəzən satirik və lirik əsərlər, bəzən də felyeton və məqalələr şəklində meydana çıxsada, əsas məqsəd millətin tərəqqi və inkişafına kömək idi.

Fəal publisist qələminin məhsulu olan bu felyetonlarda zamanın və dövrün mühüm tələblərindən bəhs olunur, yoxsulların ağır güzəranından, məktəbsizlikdən ürək yangısı ilə danışılır; ədəbiyyat, mətbuat problemindən söhbət açılır, ana dilinin inkişafı məsələlərinə toxunulur. Müəllif ilk baxışda sadə görünən həmin ideyaları yüksək və davamlı səviyyədə qaldırır, kəskin nəticələr çıxarırdı. Həmvətənlərinin mənəvi ehtiyacları S.Mənsurun mətbuat, teatr, məktəb, maarif və başqa mövzularda yazdığı felyetonlarda geniş şəkildə əks olunmuşdur.

Yaradıcılıq istedadını əsasən satirik və lirik şeir sahəsində göstərən S.Mənsurun zəngin publisistik irsi vardır. Felyeton və məqalələri başlıca olaraq “Tuti”, “Şeypur”, “Molla Nəsrəddin” və başqa gülgü jurnallarında nəşr edilmişdir.

Poeziyasında olduğu kimi publisistikasında da mövzu rəngarəng, həyat materialı zəngin, müşahidə dərinidir. Şeirlərində sənətkar publisistik üslub elementlərindən çox istifadə etmişdir. Onun “Beynəlmiləl”, “Millət rəislərinə” şeirləri, siyasi mövzuda yazılmış əsərləri, satiraları publisistik pafosla qələmə alınmışdır. S.Mənsur məqalə və felyetonlarında bəzən bədii üsluba da müraciət etmiş, bir çox poetik ifadələri məsxərə məqsədi ilə işlətməmişdir. Publisistik bədii üslubda yazılmış belə əsərlər şairin yaradıcılığını bədii nəsrə yaxınlaşdıraraq əsl sənət nümunəsinə çevirmişdir. Çox vaxt kiçik novelları və yaxud kiçik pyesi xatırladan belə nümunələr onun publisistikasının da fərdi xüsusiyyətlərə malik olduğunu sübut edir.

S.Mənsur kiçik nəsr əsərlərində özünəməxsus orijinal təşbehlər, gülüş doğuran mübaligə və təzadlar yaradır, maraqlı kompozisiyalar qurur, demək istədiyi sözü – fikri dolayısı ilə, ya da müstəqim tərzdə ifadə edir. Ümumiyyətlə, onun felyetonları təkcə dilinin şirinlik və sadələyi, duzluluq və axıcılığı ilə deyil, toxunduğu məsələlərin zəruriliyi, ifadə etdiyi ideya və problemlər cəhətdən də qiymətlidir. Şair lirik şeirlərində olduğu kimi nəsrə də çox zaman kinayədən, məsxərədən bacarıqla istifadə edir, sözü tərsinə deyir, güldürə-güldürə əsas mətləbi başa salır. Yazıcının felyetonları kompozisiyasına görə çox maraqlıdır. Hər bir əsərinin məzmununa, tənqid obyektinə münasibətinə müvafiq quruluşu vardır. Onun nəsr əsərlərində forma yeknəsəq deyil, rəngarəngdir. Mükəllimə, tənə, şikayət, narazılıq, nağılvarı, atalar sözü, məsəl, şeir parçaları və başqa bir çox vasitələrlə başlayıb davam etdirilən hadisələr S.Mənsurun felyetonlarının süjet və kompozisiyasını daha da dolğunlaşdırır.

Həcmcə kiçik olan felyetonlarının hər birində əsasən bir məsələdən bəhs etsə də, toxunduğu mətləblər və tənqid etdiyi

obyektlər də müxtəlifdir. Əgər əsərdə başqa dildə danışanlar tənqid edilirsə, bilavasitə Azərbaycandakı siyasi-iqtisadi vəziyyətə toxunan məqamlar da, məmurların ifşası da diqqətə çatdırılır. Nasir əsas hadisəni çox zaman tiplərin qarşılıqlı münasibəti zamanı ortaya qoyur. Bu zaman təhkiyə, mükəlimə, sual-cavab, deyişmə, müəyyən şəriət ehkamları və bəzi başqa vasitələrdən bacarıqla istifadə olunur.

Zəngin bədii xüsusiyyətlərə malik publisist əsərlərində S.Mənsur dialoji mükəlimələrə, monoloqlara tez-tez müraciət edir, surətlərin münasibətində səhnə detalları işlədir. Özünüifşa məqsədi daşıyan bu üsullar müəllifin irəli sürdüyü problemi nəzərə çatdırır. Dialoq və monoloq formalarından C.Məmməd-quluzadə, M.Ə.Sabir, Ə.Haqqverdiyev, Ə.Nəzmi və başqaları nəsr əsərlərində istifadə etmiş, onları publisist üslubun tələblərinə uyğun şəkildə işlətməmişlər. S.Mənsur da publisistikasında C.Məmməd-quluzadənin yaratdığı tənqidi-satirik üslubdan faydalanmış, böyük klassiklərin ənənələrini davam etdirmişdir.

“Şeypur” jurnalının on üç nömrəsində dərc olunmuş “Ziyalılar” silsilə felyetonları günün siyasi məsələlərindən bəhs edən ictimai-satirik xarakterli felyetonlardır. Bu felyetonların yazılış texnikası, üslubu müəllifin dram əsərləri yazdığı, “Səfa” cəmiyyətindəki aktyorluq fəaliyyətini yadımıza salır. Quruluşca dialoji mükəlimə formasında yazılmış kiçik, mənalı səhnəciklər kimi təsəvvür etdiyimiz felyetonların maraqlı dil xüsusiyyətləri vardır. Burada bütün söhbətlər eyni adamlar – Əliəğa Muradəliyeviçin və Hüseynqulu Daşdəmiroviçin adından aparılır. Yarırus, yarıtürkcə danışan bu iki “ziyalının” mükəliməsində müxtəlif problemlər öz həllini tapmışdır. Zahirən oxucu müəllifin öz qəhrəmanlarının naqis dilini tənqid etdiyini fikirləşir. Lakin felyetonları oxuduqca ictimai-siyasi məsələlərə kəskin münasibətdə müəllif “mən”ini görmək olur.

Müxtəlif dillərdə danışaraq özlərini mədəni kimi qələmə verməyi dəb salan bəzi ziyalılarımız bu yolla sadə xalqdan seçilməyə çalışır, rus dilində olan sözlərdən, çətin ərəb-fars

tərkiblərindən istifadə edirdilər. Gülməli ifadələrlə öz savadsızlıqlarını bürüzə verən, komik vəziyyətlərə düşən bu ziyalılar əqidəsiz şəxsləri təcəssüm etdirirdilər.

C.Məmməd-quluzadənin “Şeir bülbülləri”, “Anamın kitabı” əsərləri, M.Ə.Sabirin, Ə.Qəmküsarın, Ə.Nəzminin bir çox satiraları bu problemə həsr olunmuşdur. C.Məmməd-quluzadənin “Şirin rusi danışan” felyetonunda rus dilində danışa bilməyən savadsız qəhrəman – bəna təqdim edilmişdir. Kiçikhəcmli bu əsərdəki komik vəziyyət müəllifin bir cümləsi ilə satirik çalar qazanmış olurdu.

1918-ci ildə “Şeypur” jurnalının birinci nömrəsində çıxan “Ziyalılar” felyetonu məhz “dil” məsələsinə həsr edilmişdir.

S.Mənsurun başqa dillərə də rəğbəti vardı, amma onları yersiz, lüzumsuz işlətməyin əleyhinə idi. Şair Azərbaycan dilinin saflığına, xalq dili ilə zənginləşməsinə çalışırdı. Ədibin fikrincə, hər bir yazıçı milləti üçün onun başa düşəcəyi anlaşılıq dildə yazmalıdır. Onun əsərlərində yalnız obrazların öz dillərilə danışdığı hadisələr diqqət mərkəzinə çəkilir, onların tənqid hədəfləri də, özünüifşa mükəlimə və vasitələri də müəyyən məqsəd daşıyır – müəllifin mövqeyinin aydınlaşmasına xidmət edirdi.

Ədibi düşündürən, təəccübə salan, qələmindəki satirani sarkazm dərəcəsinə çatdıran saxta biçimli adamlar “savadlılardır”.

Sənətkar tərbiyə məsələlərində belə “savadlı” qəhrəmanlarına gülür, ictimai-siyasi problemlərin həllində gah onlara şərik olur, gah da qəzəbini satirik tərzdə bürüzə verir.

Birinci felyetonunda dil məsələsinə sənətkar bir neçə qat tənqidi üsulla ifadə edir: surətlərin naqis danışq forması və özünüifşa məqamında. Müqayisələr, təzadlar, təkrirlər kimi bədii təsvir və üsulları ilə tənqidin müxtəlif təzahürlərini üzə çıxaran hər iki tipin danışığı zahirən məzəli görünsə də faciəvi xarakter daşıyır, zahiri qrotesk daxili kasıblığı bütün kəskinliyi ilə göstərir. Belə ziyalıların mənəvi naqisliyini ifşa etmək məqsədilə sənətkar mübaligədən, təkrarlardan istifadə edir: *“Ona görə ki, kak tebe izvestno, türk dili qrupı dildir. Uşaqların*

ağzını əyir. Hamısı rusca razqavor eləyirlər. Rusca yeyirlər, rusca yatırlar, daha ağlayanda da rusca ağlayırlar."²⁸¹

Göründüyü kimi, hər iki tip əvvəlcə naqis düşüncə tərzi ilə özünü ifşa edir. Bir qədər sonra zahiri yumor qatının altından siyasi mənə daşıyan məsələlər qalxır, dil problemi daha geniş miqyasda görünür: *"Bura Qafqazdır. Burada ruslar elə kök salmamış ki, onu qazımaq mümkün olsun. Canım, sən özün yaxşı görürsən ki, burada türk dilini bilən biçarələri heç qapıya qoymurlar ki, gedib dərdlərini öz köhnə ağalarına ərz eləsinlər.*"²⁸²

Tərbiyə məsələsi "Şeypur" jurnalının ikinci nömrəsində də davam etdirilir. Gələcəkdə uşaqlarını "doxtur", "injenar" görmək istəyən ziyalıların tərbiyə üsullarının nəticələri göz qabağındadır. Surətlərin biri Jorjik adlanan qardaşı oğlunun əsgərlikdən qaçması əhvalatını nağıl edir. Müəllif atanın tərbiyəsini belə səciyyələndirir: *"Çelovek trudilsya, rabotal, zəhmət çəkib boy bərabəri "xoroş vospitanni" oğullar saxlayıb, indi deyirlər ki, biri gərək saldat olsun, ikisi sənin üçün qalsın, nu.... Yazıqlar ildə hər biri içkiyə, qumara yüz min manat pul korlayır, soldat necə getsin? Qazarmada qumarı kim ilə oynasın?"*²⁸³

Şübhəsiz, bu cür tərbiyə cavanlarda heç bir vətənpərvərlik hissi, insanlığa yaraşan hərəkət və sifət ola bilməz. Jorjkləri xarakterizə üçün müəllif "gül kimi uşaqlar", "molodoy çelovek", "heyvancığaz", "bedniy malçik" kimi söz və ifadələrlə satirik tipin də dar düşüncəsini, gülüş doğuran sözlərini vurğulayır. Əsgər göndərilən harın uşağın sərxoşluq etməsi, qumar oynaması böyükləri qayğılandırmır. Onlar bunu təbii qəbul edir, təqdirəlayiq sayırlar: *"İsrağa gün qardaşımın saldat gedən oğlu Jorjik gedib ot qori, dərdindən harada isə içib piyan olub, gəlib evə tamam akuşkaların şüşəsini sındırıb, anasını əzib töküb".* Səməd Mənsurun "Qarı anandan" satirasında öz anasının dili ilə

²⁸¹Mənsur Səməd. Seçilmiş əsərləri, s.190.

²⁸²Yenə orada. s.191.

²⁸³Mənsur Səməd. Seçilmiş əsərləri, s.191.

ifşa edilən oğul obrazı da felyetondakının eynidir. Belə uşaqların törəməsi və tərbiyəsində müəllif, əlbəttə ki, valideynləri günahlandırır.

Oğlanın əsgəri xidmətdən yayınmasını "çerez ruhani" həll etmək qərarına gəlmiş tipləri himayə etdikləri erməni Poqosun çaxırı maraqlandırır. Ziyalı və intelligent görünmək üçün zahiri əlamətlərdən, danışıq tərzindən istifadə etsələr də bu insanlar avamlardan daha qorxuludur. Onların nadanlığı və yarımşavadlılığının nəticəsi – övladları, millətin gələcəyi də göz qabağındadır. Vətənpərvərlik, insanlıq, vicdan məfhumlarından uzaq olan belə ziyalılar, "li"lənən "iski"lər, söyüşən nəciblər janrından, üslubundan asılı olmayaraq S.Mənsurun satirik intelligent obrazlarının eynidir.

"Ziyalılar" silsiləsinin başqa bir felyetonunda ruhanilərin "müsəlmançılıq" adı ilə camaatı aldatması, məhərrəmlik məclislərində olan baş yarmalar və sinə döymələr ifşa edilir. Söhbət əsnasında məlum olur ki, hər məhəllədəki dəstəbaşılardan pul ilə saxlanan zəncir və xəncərvuranları olur. "Ziyalılar" təəccüblərini bildirirlər: *"Əyər bu religiozny işdir, neçin bəs aralarında bir axund, molla, tacir, intelligent görünür? Hələ hamısı arabaçı, çəkməsilən, kababçı, çayçı şagirdləridir?"*²⁸⁴ Müxtəlif təbəqələri qarşılaşdıran müəllif nadanlığın səbəblərini ziyalıların və ruhanilərin laqeydliyində, kütləvi savadsızlıqda görür.

Yazıçı satirik ümumiləşdirmələr, publisist istehzalarla incə mətləblərə toxunur, milli məsələlərdən bəhs edir. Rus şovinistləri torpağımızda ola-ola bizi bəyənmiş, ağalığa edir, milli kadr-ları insan yerinə qoymurlar. Belə hərəkət və münasibətlərdə qondarma ziyalıların günahı daha çoxdur. Ziyalıların qeyrət-sizliyini, milli simasızlığını təsvir etmək üçün işlədilən "islam papağı", "nasionalını papaq" satirik detalları xüsusi məqsəd daşıyır.

²⁸⁴Mənsur Səməd. Seçilmiş əsərləri, s.193.

Nazirlikdəki məmurların azğınlığı heç bir müqavimətə rast gəlmədiyindən daha da artaraq diktaturanı sabit saxlamağa kömək edirdi. Yerli fəhlələr işdən qovulur, onların əməyi qiymətləndirilmir, müstəmləkə sistemində yaşayan və heç bir imtiyaza malik olmayanların həyat tərzini gündən günə pisləşirdi.

Yerli “ziyalı”nın şovinist rus çinovnikinin qabağında özünü itirməsi, “mən intelligent, o, intelligent”, “neçin sən dedi, siz demədi” fikirləşməsi də onun siyasi əfəlliyini, avamlığını göstərir. Bu ziyalılar yalnız kasıb və hüquqsuz həmvətənlərinin qabağında “xoruzlana” bilirlər, işləri bir az çətinə düşən kimi fağırlaşırlar.

Şairin felyetonlarında ardıcıl surətdə yeridilən fikir bir də bu idi ki, məzlum millətin qəddar düşməni olan, dövlətçilik prinsiplərində ayrışdırılmaq güdən Rusiya hökuməti kiçik millətləri təhqir edib alçaltmaq, başıqapazlı və gözükölgəli etmək istəyirdi.

“Ziyalılarımız” seriyasından növbəti məqalədə siyasi məsələləri təhrif edən qəzet və jurnalları şəxsi maraqlarına tabe tutan nəşirlərin məsuliyyətsizliyi, müəmmalı məqsədlərlə gündə yaranan partiyaların yararsızlığı tənqid olunur: *“Keçən il Dumada vibor olacaqdı, Bakıda da bir “Müsəlmanlıq” partiyası qayırmışdılar. O partiyayı qayıranlar da bir neçə molla, bir neçə qoçu və bir neçə intilgentlər idi.”*²⁸⁵

Felyetonların biri Ə.Ağayevin və M.Rəsulzadənin Bakı kapitalistləri ilə sövdələşməsinə həsr edilmişdir. Ana dilində qəzet çıxarmaq üçün pul ayıran milyon sahiblərinin siyahısında “bir yeşik maxorkadan” tutmuş “bir cüt nəleyinə” qədər hər cür əşya tapmaq olar. Əsərin qəhrəmanlarının *“bəlkə bizim millət başçıları nə natsiyada olduqlarını anlasınlar”*²⁸⁶ cümləsi mədəniyyət və maarif işlərinin maliyyələşdirilməsinin nə qədər çətin olduğunu, milyonçuların ən cüzi məsələlərə köməyinin çətinliklə baş tutmasını göstərir.

Qüsurlu hesab etdiyi cəhətləri çəkinmədən tənqid etmək bacarığı S.Mənsurun vətəndaşlıq cəsarətindən, həqiqətpərəstliyindən irəli gələn keyfiyyətdir. Şairin bütün yaradıcılığına hoparaq əsərlərinin əsas qayəsini, ideyasını təşkil edən bu keyfiyyət onu obyektiv mövqeyə malik sənətkar kimi tanıtmışdır.

1918-ci ilin əvvəllərində Bakıda hökm sürən anarxiyanı, hərəmərcliyi təsvir obyektini seçən sənətkar yenə öz həmsöhbətlərinə müraciət edir, siyasət aləmindəki qarışıqlığı oxucuya aydınlaşdırmaq üçün söz oyunu vasitəsilə “respublika” və “publika” ifadələrini ön plana çəkir, “gah nala, gah mıxa döyən” qəzet və jurnallardakı ideyasızlığı müxtəlif üsullarla ifşa edir. “Şeypur”un səkkizinci nömrəsində çap olunmuş felyeton polemik söhbətlə başlanır. Dostlar mart ayında Azərbaycanda, Bakıda qırğın törədənərlərin bolşevik, yoxsa daşnak olduqlarını müəyyənləşdirmək istəyirlər: *“Sən elə demə, degilən ki, kaqda delo kasaetsya musulman, onda bolşevik də, daşnak da, menşevik də birdir”*²⁸⁷. “Böyük Ermənistan” ideyasından başını itirmiş erməni millətçilərinin acgöz və vəhşi təbiətini müəllif ikibaşlı sözlərlə, tərsinə deyilmiş müddəalarla açıqlayır, dolamaq, ələ salmaq yolları ilə ifşa edir: *“...Sonra başlayır balalamağa, yavaş-yavaş ermənilər bu yerləri tutur, olur bir yekə Ermənistan, sonra Nuh rəhmətə gedəndən sonra türklər, gürcülər, iranlılar qribi kimi yerindən çıxıb onların velikiy tsarstvasını uniçtojit eləyirlər.”*²⁸⁸ Ermənistanın xülyalarını bənzətmə və mübaligələrlə qələmə alanda sənətkar qroteskə keçən kinayə formalarından müvəffəqiyyətlə istifadə edir. Adəmlə Həvvanın da erməni olduğunu əlavə edərək, *“kak vidno, erməni olmasaydı, dünyada heç çeloveçestvo da olmazdı”*²⁸⁹ qərarı ilə ziyalılar ermənilərin gülünc iddialarını komik dillə oxucuya çatdırırlar. Sarkastik məqamlarla, ifşa məqsədi ilə *“bu*

²⁸⁵Yenə orada. s.196.

²⁸⁶Mənsur Səməd. Seçilmiş əsərləri, s.196.

²⁸⁷Yenə orada.s. 200.

²⁸⁸Yenə orada.s.200.

²⁸⁹Mənsur Səməd. Seçilmiş əsərləri, s.201.

yerlər bizim babamız Nuhun kupçili yerləridir” sözləri ilə müəllif düşmən millətin niyyətini ifadə edir. Növbəti sual cümləsi erməni təfəkkürünün səciyyəsinə uyğun olaraq verilir: *“Bəs onlar babaları Adəmin yerlərini niyə tutmurlar?”*²⁹⁰ Kinayə və istehza yaradan bədii suallar xalqın gözünü açmaq, düşmənin əsl sifətini tanıtdırmaq üçündür. Bütün mükalimə zahiri məsxərə, satirik qrotesk üzərində qurulsa da hadisələrin daxili tragizmini, acı həqiqətləri bir daha təsdiqləyir.

Məlumdur ki, əsrin əvvəllərində ermənilərin azğınlığı nəticəsində minlərlə türk-azərbaycanlı qırıldı və həmin əsrin sonlarında baş verən hadisələrlə nəticələndi. Bu zaman da çox günahsız insanlar yalnız azərbaycanlı olduqları üçün soyqırımına məruz qalmış və ata-baba torpaqların qovulmuşdu. Həmin əsrdə bir neçə təkrar olunan təcavüzkar siyasət erməni millətinin əsl sifətləri, başqasının adət-ənənəsini, yeməyini, nəhayət torpağını mənimsəmək istəyi, azğınlıq və hiyləgərlik xasiyyətləri S.Mənsurun kəskin satirik dili ilə bir daha açılır.

Siyasi hadisələrə münasibətdə şairin satirik üslubu dəyişir, bənzətmə və müqayisələri yeni məzmun kəsb edir. Bakıda baş verən hərəmərclikdən bəhs edən, Azərbaycana olan hücumları siyasi cəhətdən “təhlil etməyə” çalışan ziyalılar sətiraltı mənalarla öz fikirlərini bildirirlər. Siyasi mübarizələr və müharibələrdə əldən düşmüş Rus hökumətinin var qüvvəsi ilə Azərbaycandan yapışması qəhrəmanın dililə mənəli təşbihlər vasitəsilə qələmə alınır: “Rusiya rüslərə köynəkdir, Qafqaza palton”²⁹¹ deyir. Siyasi məsələləri guya sadədil uşaq təfəkkürü ilə ifadə edən müəllif hadisələrin mahiyyətinə enir, rus çarizminin qəsbkarlıq siyasətini açaraq Qafqazın bu məqamda hansı əhəmiyyət daşdığını xatırladır. Felyetonun qəhrəmanı bu məsələyə münasibətini bilavasitə, ikibaşlı sözlərlə anladır: *“Russkiy nasionalni sovet deyir ki, bir, iki, Qafqazda, mafqazda*

²⁹⁰Yenə orada. s. 201

²⁹¹Yenə orada. s. 202.

hamısı bizimki, gərək Qafqaz Rusiyadan ayrılmasın, çünki Rusiyanın bir çastıdır.”²⁹²

“Şeypur” jurnalının bütün nömrələrində çap olunan “Ziyalılar” silsilə felyetonları oxucuların rəğbətini qazanmışdı. “Təəssübkeş” imzası ilə yazan Balaqardaş Səttaroğlunun jurnalın 1918-ci il beşinci nömrəsində çap olunmuş “Ziyalılarımızın “Şeypura” nütfəsi” şeiri çap edilmişdi:

*Vot əşşi, moroçit qolovu, alə dovolni,
Vay naşto tebe yesli pivom badə dovolni.*

Kəskin ictimai-siyasi məsələlərin bədii həllinə görə “Ziyalılar” felyetonlar silsiləsi şairin uğurlu nəsr əsərlərindəndir.

Daim yeni formalar axtaran, rəngarəng təsvir və ifadə üsullarından istifadə edən S.Mənsur məqalə və felyetonlarında tənqid hədəflərini sərrast nişan alır, maraqlı satirik üsullar işlədir. Müəllifin ideya-estetik mövqeyini və idealını təmin etmək üçün oxucu zahirən zarafatyana deyilmiş sözlərdəki daxili ciddiyyəti seçə bilməli, əksmənalı ifadələri düzgün qavramalıdır. Yalnız düşündürücü gülüş tərəfdarı olanda Səməd Mənsur cəmiyyət və təbiət hadisələrinə obyektiv mövqedən yanaşır, mənəvi inkişaf məsələlərinə xüsusi əhəmiyyət verirdi.

1915-ci ildə “Tuti” jurnalında nəşr olunmuş “Amma yenə görməyəcəksən” felyetonunun adı həm də mövzuya özünə-məxsus giriş funksiyasını daşıyır. Onun ardınca “Pir mənimdi, kərəmətini özüm bilərəm, yəqin heç eşitməyəcəksən də, elə deyilmi?” cümlələri əsas mənənin aydınlaşdırılmasına, müəllifin münasibətinə işarə vurur. Dramaturji elementlərlə zəngin olan felyetonda daxili monoloqlar yazıçının və yoxsulların dilindən deyilir. Bu təbəqəni təmsil edən tiplər qrupu özünəməxsus bədii təsvir vasitələri işlədir. Bəzən bütöv bir cümlə formasında olan bədii təyinlər surətin daxili aləminin təsvirində böyük rol

²⁹²Mənsur Səməd. Seçilmiş əsərləri, s.201.

oynayır: “Ola bilsin ki, səndəki vicdan bir o qədər də qaralması, ey möhtəkir Hacı, ey dünyaya zəli kimi yapışıb dinini atan Kəblayı, tamahkar tacir, yoxsa müsəlman kişi”dir.²⁹³ Müəllif kiçik bir abzasda atalar sözündən, ritorik suallardan, bədii təyinlərdən, epitetlərdən, xitablardan və qarşılaşdırmalardan bolluca istifadə etmişdir.

Yoxsul təbəqənin dilindən verilmiş monoloqlardan birində pul sahibləri ifşa edilir. Yaz fəsli, novruz bayramının gəlişi insanlar arasındakı maddi sədləri daha da aydın və qabarıq göstərir. S.Mənsur satirik üsluba uyğun olaraq təbiətin oyanmasını müsəlmanın hələ yatması ilə müqayisələndirir, millətini fəal və düşüncəli görmək istəyir, orijinal təsvir üsulu ilə maraqlı qarşılaşmalar aparır. Tiplərin xarici görünüşlərini yerində deyilmiş ifadələrlə göstərir, mənəviyyatlarının təsvirinə geniş yer verir. Tip “öz əlvən saqqalı”, “donosbaz məşğulluğu” ilə oxucunun təsəvvüründə aydın canlanır. Müəllif xırda detalları da nəzərdən qaçırmır, təbiətin oyanması prosesini felyetonun məzmunu ilə bağlayır: *“hər məxluqatda bir hərəkət ...görünməyə başladı... təbiətin müsəlmanlarını da unutmayasınız... bu qədər yatdıq, bizə nə oldu ki, bundan sonra nə ola?”*²⁹⁴

Felyetonda çoxlu təzad və qarşılaşdırmalardan istifadə edilmişdir. Eyni abzasda, bəzən isə eyni cümlədə işlənən belə qarşılaşdırmalar oxucunun diqqətini problemin ciddiliyinə yönəldir: “Hər uşaq şad, bizimkilər qəmli, hər evdə bayram, bizim evdə yas”²⁹⁵. Müqayisə və ziddiyyət mənasını verən belə üsullarla publisist yoxsulların ağır həyatını varlıların yaşayışına qarşı qoyur, ac-yalavac güzəran keçirən insanların vəziyyətini nəzərə çatdırır. Çətinliklə yaşayan həmvətənlərinə münasibətdə sənətkar həlim və ürəyiyumşaqdır, qarnıyoğunlara isə açıq istehzalar, rişxəndlə yanaşma tərzidir.

²⁹³Yenə orada. s.164.

²⁹⁴Mənsur Səməd. Seçilmiş əsərləri, s.164.

²⁹⁵Yenə orada. s.164.

Dövlət sahiblərindən millətpərvərlik, insaniyyət kimi uca sifətlər uman sənətkar arzusunun yerinə yetəcəyinə inamsızlığını bildirmək üçün felyetonun əvvəlində “pir mənimdirsə, kəramətini mən bilirəm” atalar sözünə işarə edir. Qurduğu kiçik bir süjetdən monoloji ifadə forması ilə “Bu dünyü kim açə bilər?” (“Tuti”, 1915, 30 oktyabr) felyetonunda milli problemlərin üstü açılır, xalqın adını təmsil edənlərin laqeydliyi və biganəliyi üzə çıxır. “Məst almaq” əhvalatını danışan Pompuşalı guya “avam”, əslində isə ifşaçıdır, satirik bənzətmələr və obrazlı ifadələrlə “böyükləri”, “qəyyumları”, “opekunları” oxucuya təqdim edir, fikrini dolay yolla çatdırır²⁹⁶.

“Ver bankını” felyetondan çox psixoloji hekayəni xatırladır. Əsərdə peşəkar qumarbazın monoloqu vasitəsilə kiçik bir faciə qələmə alınmışdır. Yumorlu ifadələr, danışiq dilində zəngin olan frazeoloji birləşmələr məhvə məhkum olmuş iradəsiz bir insanın taleyini əks etdirir.

Cəmiyyətdə hər cür əyriliklərin və ədalətsizliklərin hökm sürdüyü zəmanədə zəhməti sevməyən, düzgün tərbiyə görməyən cavanlar tüfeyli həyat sürür, var-yoxunu kefə sərf edir, qumarbazlığa qurşanırdılar. Belə adamlar cəmiyyətə ziyan gətirir, ailəsini fəlakətə sürükləyirdilər.

Əsərdəki baş qəhrəmanın monoloqu onun daxili aləmini, faciəsinin əsas səbəblərini də açıb göstərir. Tez-tez dəyişən “qəti” qərarlarla özünü inandıran satirik tip hərəkətlərində nizamsız və gücsüzdür. Müəllifin məqsədi cəmiyyətdəki belə xəstələri bədii tanıma vasitəsilə aşkarlamaq, gənc nəslə pis əməllərdən çəkəndirməkdir. Peşə jarqonları, bayağı və məzəli sözlər işlədən satirik tipin portreti canlı və realdır. Bu mədəniyyətsiz və lotuyana adamın həyatı yalnız bircə gecənin təsvirində aydınlaşır, psixologiyası incəliyinə qədər açılır.

Peşəkar qumarbaz uduzandan sonra öz ruhi vəziyyətini bu cür ifadə edir: *“...nəbzim sanki vurmuyrdı. Ürəyim əlvən saq-*

²⁹⁶Yenə orada. s.156.

*qallı, tirmə qurşaq, uzun ətkli mömin və müqəddəs bir hacının namaz üstündən təsbəh çevirərkən boynunu içəri çəkib, çənəsini irəli edib, gözlərini göylərə bərdib huri və qılman təmənnasında olarkən ürəyi necə vururdusa, mənimki də eləcə vururdu..*²⁹⁷

Qumarbazın uduzması ilə daxilində baş verən təbəddülatlar onu peşəsini atmaq qənaətinə gətirir. Uduzmaq prosesi qumarbazı ayıldır. Hətta o, namaz qılıb Xorasan ziyarətinə getməyi qərara alır. Baş qəhrəman göydəki dan ulduzuna da özünəməxsus bir tərzdə müraciət edir. “Dan ulduzu bəril-bəril baxırdı” deyərək qumarbaz fəlsəfə yürütmək həvəsinə gəlir. Həyat haqqında aydın olmayan, dumanlı başla satirik tip guya doğrudan da dəyişmək istəyir.

Bu satirik tip məntiqsiz, pərakəndə düşüncələri ilə bayağı və komik vəzəyyətlərə düşür. Onun “ciddi fəlsəfi ideyaları” təbiətindəki yüngüllüklə uyuşmur, əksinə satirik effekt yaradır. Bədii vasitələr, nidalar, ritorik sualları S.Mənsur satirik məqamda işlədir, tipin canlı və real təsvirinə nail olur. Oyuna girərkən satirik tip tamam dəyişir, işlətdiyi sözlər də, intonasiya da başqalaşır. Bütün varlığı ilə oyuna bağlanan qumarbaz ehtirasla, sevinclə sevimli məşğuliyyətinə başlayır. Oyun ərafəsində surətin təhkiyəsi dəyişir, idiomlar, frazeologizmlər, nidalar hərifin dilini məzəliləşdirir, oyun prosesini canlı və real edir. “Dvadsat adın oynarıq”, “ver bankını”, “doqquzluq verdi”, “ortalığa atdı” kimi peşə jarqonları qumarbazlar üçün tanış ifadələrdir. “Ürəyim su kimi oldu”, “hərif əlinə çıraq alıb gəzsə də”, “kaş gözlərim çıxa idi”, “dabanlarından qan-tər axmağa başladı”²⁹⁸ kimi idiomlardan, leksik vahidlərdən və sözlərin semantik mənə çalarlarından satirik təsvir üçün istifadə etmişdir. Surətin dili üçün səciyyəvi olan “mən ölüm” ifadəsi də onun psixoloji vəziyyətinə uyğun olaraq işlədilir: “Zalım oğlu

²⁹⁷ Mənsur Səməd. Seçilmiş əsərləri, s.166.

²⁹⁸ Mənsur Səməd. Seçilmiş əsərləri, s.167.

deyəsən qumarı anasının qarnında təlim alıb”²⁹⁹ müqayisəsi oynadığı hərifin bacarığını və peşəkarlığını nəzərə çarpdırmaq məqsədi daşıyır.

Əsərin məzmunundan aydın olur ki, qumarbaz hərifin bütün günləri, bütün həyatı beləcə puç olub getməkdədir: “Siz öləsiz, lap asi-yi-küfr olmuşdum, a kişilər, mən ölüm, belə də iş olar ki, axşamdan qumara otursan səhərin üzünə kimi, bir dəfə də əlin gətirməyə. Tfu! Məssəbin yansın, qumar!..”³⁰⁰

Felyeton-hekayətin dili olduqca çevikdir, hətta bəzi yerlərdə müəllifin dili dialekt səviyyəsinə enərək surətin sadə və təbii danışığını əks etdirə bilmişdir. Tərbiyəvi əhəmiyyətli “Ver bankını” əsəri pis adətlərə qurşanan belə mənəviyyatsız və rəzil adamları ifşa etmək, iç üzünü açmaq məqsədi daşıyır.

Müəllif yaratdığı tipin fikirlərini düzgün istiqamətləndirir, fəlsəfədən reallığa keçməsinə inandırıcılıqla təsvir edir, qəhrəmanın mənəvi iflasını göstərir. “Tarappadan bir şey ustulun üstünə düşdü, ustulun üstündəki pullar pərən-pərən oldu, baxıb gördüm ki, yanımdakı yoldaşımın başıdır, əlinin üstündən qaçıb ustul üstünə düşüb, o biçərə də mənim kimi baxtalanmışdı.”³⁰¹

“Tuti” jurnalında 1916-cı il martın 19-da dərc olunmuş felyetonun adı və iyirmi bir sətiri senzura tərəfindən çıxarılmışdır. “Nicat” cəmiyyətinə yeni seçkilərdən bəhs edən Səməd Mənsur kinayə və atmacalarını tənqid hədəflərinə yönəltdir. Müəllif guya söhbət əsnasında bu məsələdən danışır. Yalançı millət qəhrəmanlarını, öz xeyrini güdən mənfəətpərəst cəmiyyət nümayəndələrini komik detallarla ələ salır: “haman gün məclisin biri tərəfindən bir öküzün (be-e..) eləməyindən hamısı acıq edib dağılacaqlar.”³⁰²

²⁹⁹ Yəne orada. 168.

³⁰⁰ Yəne orada. 167.

³⁰¹ Yəne orada. 167.

³⁰² Mənsur Səməd. Seçilmiş əsərləri, s.162.

Çox vaxt cümləni təsdiq formasında işlədən publisist əslində həmin hissəni inkar mənasında vurğulayır. *“Onun beş-altı cəmiyyətləri var, əlan hamısının sədri milyonerlərdir. Şükür olsun Allaha, nə olub, məgər? İşlərimiz qabağa getməyirmi?”*³⁰³ Müəllifin təhkiyəsi inkişaf edərək axırıncı misrada istehzal “ümidavarıq” sözü ilə məlum edilir.

“Mən deyən oldu, olmadı?” yazısı yuxarıdakı məqalənin bir növ davamıdır. Artıq “Nicat” cəmiyyətinin seçkiləri keçirilmiş, müəllifin qabaqcadan nəzərdə tutduğu və narazı olduğu qanunsuzluqlar baş vermişdir. Müəllif M.Ə.Rəsulzadənin “Açıq söz” qəzetindəki çıxışından bir cümləni əsas götürərək məqalədəki ideyanı inkişaf etdirir, bu çıxış sənətkarın uzaqgörənliyi ilə üst-üstə düşür. S.Mənsur həmvətənlərinə, ətrafa və cəmiyyətə münasibətdə obyektivliyə çağırır, lakin hadisələrin köhnə qayda ilə icra olunması sənətkarı mütəəssir edir. “Nicat” seçkini əlində oyuncaq qayırdı” deyən müəllifin fikrincə, saysız-hesabsız ədalətsizliklərin baş verdiyi bir dövlət heç vaxt azad ola bilməz. M.Rəsulzadənin “Çox da vaxt əhəmiyyətlidir, çox da dövlətlərin biri batır, o birisi çıxır, çox da hər millət öz ölüyem-diriyəm məsələlərinin hayına düşüblər!” sözlərini müəllif xüsusilə vurğulayır, təkrar edir, rişxəndlə “bunların bizə dəxli ola bilməz” deyir.³⁰⁴ Onun fikrincə, özbaşınalığın hökm sürdüyü bir cəmiyyətdə millət nicat tapa bilməz, azad olmaz. Müəllifin sözlərlə desək, “millətpərəstlərimizin sayələrindən heç bir dərdimiz də yoxdur”. Mənanın tərsinə yozumu ilə, istehza və kinayə üsulları vasitəsilə həmvətənlərinin bir-birinə qarşı biganəliyini, haqsızlıqlarını tənqid edən müəllifin vəzifəsi asan deyildi. Sözləri müstəqim və qeyri-müstəqim mənada işlədən, satirik obrazların ifşasına böyük inkar enerjisi sərf edən, bədii dilin xüsusiyyətlərinə və leksik-semantik imkanlarına yetərincə diqqət ayıran görkəmli söz ustası antonim və sinonim cərgələrlə bədii ifadəni

³⁰³Yenə orada. 165.

³⁰⁴Yenə orada. 165.

artırır, tənqid obyektlərinə fərdi və tipoloji baxımdan yanaşırdı.

S.Mənsur əsərlərinin bir qismində yalançı moizələri ilə xalqın başını tovlayıb işdən-gücdən eləyən ruhanilər, bəd əməllərlə məşğul olan mərsiyəxanlar, məscidlərdə yığılan pulun, dadlı xörəyin üstündə bir-birini didən acgöz mollalar ifşa olunur. Belə məqalələrin əksəriyyəti “Müvəqqəti rövzəxan Pompuşalı” imzası ilə yazılırdı.

“Molla Bayquşalıya bir neçə söz” (“Tuti”, 18 iyul, 1915, № 30) felyetonunda ibadətə pul qazanan dindarın özü kimi ruhanini ifşa edən monoloqu səslənir. Əsərin adı məzmunu müvafiqdir, günlərini yas məclislərində keçirən mollaların saf mənəviyyəyə sığmayan çirkin sifətləri bayquşun mənfi obrazında alleqorik xarakter alır. “Nə üçün bayquş kimi vaqqıldayırsan?” xitabı Ezop üsulu ilə dindən mənfəət mənbəyi kim xeyir götürən firıldaqçılarla ifşa edir. “Tas quran”, “fala baxan”, məhərrəmdə, ərbində pul qazanan molla “peşəkarlığından” həvəslə danışır, “axşamlar da qarnım yağlanır” deyər əlavə edir.³⁰⁵

XIX-XX əsrlərdə Azərbaycana axışan rövzəxanlar, seyidlər, axundlar və mollalar onsuz da ağır vəziyyətdə yaşayan xalqı soyur, cəhalət və nadanlığı artırırtdılar. Varlılar isə bu cür firıldaqçılarla əlbir olur, ədalətsizliklərini ört-basdır üçün onlardan istifadə edirdilər. İrandan qazanc xətrinə gələn ruhanilər – Şeyx Nəsrullah kimi dələduzlar Azərbaycana münbit torpaq kimi baxırdılar. Özlərini savadlı kimi qələmə verərək “huri-qılman” nağılları ilə camaatı aldadır, doqquz yaşında qızların kəbinini kəsirdilər. Personajın dili ilə külli miqdarda idiomatik və frazeoloji ifadələr, təkrirlər: “Tas qurmaqla fala baxmaq”, “bir qarnı ac, bir qarnı tox ömür keçirmək”, “bağrı çatlamaq”, “Ovçu Pirimin dağarcığıdır, sən də ye, mən də yeyim”³⁰⁶ və s. ifadələrlə müəllif öz tənqid obyektinin əsil simasını açmağa nail olurdu. Felyetonun sonunda dindarın

³⁰⁵ Mənsur Səməd. Seçilmiş əsərləri, s.155.

³⁰⁶ Yenə orada. 155.

dilindən deyilən “Gödəndir” mənsuməsi tipin psixoloji xüsusiyyətlərinin ifadəsinə kömək edir:

*Mənim cümlə xəyalatım gödəndir,
Gödən eşqində atdım Ərdəbili,
Gödəndir mən kimi Məcnuna Leyli.*

Xalq bayatısı ilə başlanan “Təbim gələndə” felyetonunun birinci hissəsi satirik məqsəd daşıyır, ciddi lirizmlə kinayəli satira qarşılaşdırılır:

*Bağa girdim bağbansız,
Dəvə gördüm sarbansız,
Aləmə dərman oldu,
Mən ölürəm dərmanlısız.³⁰⁷*

“Özünüz bilirsiniz ki, qənd tapılmayı. Ona görə də sözlərim şirin düşməyə bağlıyıq” Guya məsəddə olduğunu bildirmək üçün məsəl söyləyən monoloq müəllifi Çəmbərəkənd axundu Mirzə Möhsüm ağanın moizəsindən söhbət açır. Boş-boş şeylərdən danışan, mənasız problemləri qaldıran Axund sənətkarın kinayəsi ilə qarşılaşır. Bu “qeyrətli müsəlman”ın ciddi tərzdə işlətdiyi cümlələrin əksəriyyəti satirik mənə daşıyır. Bir neçə hədəfə yönələn bu atmacalarda müəllif dini təəssübdən uzaq mollalarımıza, burnundan uzağı görməyən, xalqın etiqadı və inancı ilə alver edən savadsız din xadimlərinə münasibətini bildirmişdir. Axırını cümlə ilə ideyanı konkretləşdirən publisist yazır: *“Deyirəm, yaxşı ki, axundlar cümədən cüməyə moizə eləyib xalqın dərini saymayırlar, yoxsa ki, bu da camaatımız üçün böyük bir dərd olardı. Yenə özləri bilən məsləhətdir.”³⁰⁸* Kinayə və məsxərənin müxtəlif üsullarından istifadə edən publisist rişxənd məqamında frazeoloji ifadələri və idiomaları da

³⁰⁷Yenə orada.s.168.

³⁰⁸Yenə orada.s.167..

işlətməmiş, əksmənalı və yaxınmənalı sözlərin təkrarı ilə satirik effekt yaratmağa çalışmışdır. “Tuti”nin əhvalı ilə təzad təşkil edən bayatının məzmunu yaslı və qəmgindir. Bu təzadı sənətkar belə izah edir: *“Allah Şeyx Rəsulun dədəsinə min təsbəh rəhmət eləsin ki, mənim bu saat kefim çox kökdür. Çünki bu mənim, yəni “Tuti” lələşimizin vəzifəsidir. Məsələn, hər vaxt gördü ki, siz ağlayırsınız, o gərək gülsün, siz güləndə o gərək ağlasın.”³⁰⁹* Yazıçı Şeyx Rəsulun mədhinə keçərək əks mənalı sözlərlə onun riyakar simasını açır, xalqın geridə qalmasının əsas səbəbkarı kimi ruhaniləri damğalayır, cahil və nadan insanların ümumiləşmiş portretini yaradır.

Növbəti “Kos-kosa” (“Tuti”, 1916, № 2) felyetonu “Tuti” jurnalında guya opera əleyhinə qaldırılan söz-söhbətləri satirik yolla inkar edir. Tənqidi düzgün başa düşməyənləri anlatmaq üçün müəllif “va şəriətə” siyasətini əsas tutaraq ruhanilərin niyyətlərini bildirir, onların sənətə riyakar münasibətlərini ifşa edir.

XX əsrin əvvəllərində şair və jurnalistlər satirik üslubda yazılmış məqalələrlə mətbuatda çıxış edir, şəxsiqərəzliklə yazılmış əsərlərlə bir-birinə hücumlar edir, nalayiq ifadələrlə düşmən münasibətlərini gizlətmirdilər.

Ədəbiyyat məsələlərinə dair məqalə və felyetonlarla çıxış edən Səməd Mənsur “Divar ədəbiyyatı”, “Son ədəbiyyatı – cədidəmi sərəmadəni”, “Kərbəlayi Yaftuməli və yaxud xatəmül-müşahırr” kimi əsərlərində mədəniyyətsiz, yoldaşlarına böhtan atan şairləri tənqid etmişdir.

Dövrün və zamanın problemləri səviyyəsində fəaliyyət göstərən “Molla Nəsrəddin” jurnalı öz həmvətənlərinə, ictimai fikrə çox güclü təsir etmişdir. Həmin illərdə çap olunan gülgü jurnalları “Molla Nəsrəddin” məcmuəsinin ənənələri əsasında yaradılmışdı. 1918-1919-cu illərdə Səməd Mənsurun nəşr etdirdiyi “Şeypur” jurnalı bu cür məcmuələrdən biri idi. İctimai-siyasi məzmunlu məcmuədə mədəni-maarif məsələləri öz əksini tapmışdı.

³⁰⁹Mənsur Səməd. Seçilmiş əsərləri, s.181.

1918-ci ilin may ayında nəşr olunmuş birinci nömrəsində jurnal qarşısına qoyduğu məqsəd və vəzifələri aydınlaşdırmış, nəşr olunacaq əsərlərin məzmunu müəyyənləşmişdi. Məcmuənin baş tərəfində “Türk-Azərbaycan lisanında məzhəkə jurnalı” sözləri yazılmış, başqa jurnallarda işlənən satira növlərindən – mükalimələrdən, teleqraf xəbərlərindən, elanlardan, poçt qutusundan istifadə edilir.

Lakin məcmuənin ictimai-bədii məzmununda felyeton janrının böyük əhəmiyyətini qeyd etmək vacibdir. Çünki aktual problemlərin geniş bədii həllini verən məqalə və felyetonlarsız satirik jurnal əsl qiymətini itirmiş olardı. “Şeypur” jurnalının hər nömrəsində S.Mənsurun “Ziyalılarımız” felyetonlar silsiləsindən bir nümunə çap edilir, satirik şeirlər dərc olunurdu. Jurnalda görkəmli ədib və şairlərimizdən H.Nəzərli, S.Mümtaz kimi tanınmış ədiblər, Rzaqulu Nəcəfov (Lağlağı), Mirhəsən Seyid Yusifzadə (Sırtıx), Hacı İbrahim Axundov (Diplomat), Mirzə Məmməd Axundov (Hatif) və başqa jurnalistlərin əsərləri çap edilmişdi. Lakin məqalə və felyetonların əksəriyyəti, o cümlədən məcmuənin kiçik sərlövhəli şöbələri Səməd Mənsur tərəfindən yazılırdı.

S.Mənsurun publisist yaradıcılığı ilə poetik irsi arasında üzvi bir əlaqə və vəhdət müşahidə olunur. Doğma xalqının müqəddəratı ilə bağlı problemlər, milli şüurun təşəkkül və inkişafı baxımından əhəmiyyətli məsələlər Səməd Mənsurun publisistikasında əsas yerlərdən birini tutur. Azərbaycan dilinin, ədəbiyyatının, elm və maarifinin daha da tərəqqi edib çiçəklənməsi qaygıları, dini dünyagörüşünün təhrif olunmasına qarşı mübarizə vəzifələri bu əsərlərin baş ideya-mövzu istiqaməti idi. Məqalə və felyetonlarında müxtəlif ictimai problemləri əhatə edən sənətkar istedadını və əməli fəaliyyətini məhz bu işə – millətə xidmətə həsr etmişdir. Satiralarında bədii həllini tapmış maarif və ədəbiyyat məsələləri, avamlığın, cəhalətin və nadanlığın ifşası S.Mənsurun publisistik yaradıcılığında da özünəməxsus ifadə tərzini tapmışdır.

Son söz

Azərbaycan ədəbiyyatı tarixinin 1920-ci illərdən sonrakı mərhələsində məlum səbəblərdən yaradıcılığı sovet ideologiyasının repressiyalarına məruz qalmış böyük bir ziyalı zümərəsi yaşamışdır. Buna görə də ədəbiyyat tariximiz uzun müddət ictimaiyyətə birtərəfli və təhrif olunmuş şəkildə təqdim edilmişdir. Son onillikdə yaddaşlarımızda cidd-cəhdə unudurulmuş tariximizin, mədəniyyətimizin, ədəbiyyatımızın qaranlıq məqamlarının olduğu kimi araşdırılması ədəbiyyatımızın hələ öyrənilməmiş məsələlərinin mənzərəsini yeni gözlə görməyə, müsbət və mənfi cəhətlərinin obyektiv dəyərlənməsinə və əhatəli araşdırılmasına şərait yaradırdı.

Azərbaycan ədəbiyyatının, incəsənətinin inkişafında səyi, zəhməti olan ziyalılarımızın sırasında şair, publisist, dramaturq, aktyor Səməd Mənsurun bədii irsinin nəşr edilməsi ədəbi aləmdə çox böyük marağa səbəb oldu. Onun haqqında bəhs edən məqalələr, kitablar ədalətsizcəsinə ədəbiyyat və sənət aləmindən silinmiş ədibin öz halal mövqeyinin, haqqının tanınmasına xidmət edirdi. İti müşahidə qabiliyyəti və siyasi uzaqqörənliklə siyasi-ictimai prosesləri satirik prizmadan keçirib hadisələrin sonunu görməyi bacaran Səməd Mənsurun satiraları dövrün siyasi vəziyyətində çox aydın əks etdirirdi.

Əsrimizin əvvəllərində gah cəmiyyətlər yaradan, gah tamaşalar təşkil edən, gah aktyorluq sənətinə baş vuran ziyalılar xalqı, milləti tərəqqiyə, inkişafa, yüksəlişə çağırırdılar. Səməd Mənsurun çoxcəhətli fəaliyyəti, “Səfa” cəmiyyətində həm dramaturq, aktyor, xeyriyyəçi kimi çalışması, “Şeypur” jurnalını nəşr etdirməsi, şeir və felyetonlar yazması, eyni zamanda maddi ehtiyaclarını təmin etmək üçün işləməsi indiki müasir oxucu

üçün mümkünsüz görünə bilər. Lakin onun əzmkarlığı və çalışqanlığı səbəbsiz deyildi.

Haqqını tanımağı, yamanı yaxşıdan ayırmağı, savadı, biliyi sevməyi tövsiyə edən şairin mövqeyi həmvətənlərinin aqibətinə həssaslığı, yurdunun gələcəyinə nigarançılığından irəli gəlirdi. Şairin həyat yolunu izləyən hər bir vətəndaş onun yaşadığı ziddiyyətli, ağır dövrə baş vurmuş olur. O zaman ədəbi mühit olduqca qaynar, məhsuldar idi. Səməd Mənsur millətinə təssübkeşliklə yanaşan, təmənnəsiz, təriflər, təşəkkürlər, maddi gəlir güdmədən təvazökarcasına öz işlərini yerinə yetirən ziyalıların ön cərgələrində çalışırdı.

Sonda biz “Övladlarıma vəsiyyə” əsərinə təkrarən qayıdaraq müəllifin hər birimiz üçün faydalı ola biləcək həyat formullarında birini təkrarlamaq istəyirik: “...*Dünyada ən böyük hiylə – sədaqətdir. Sədaqət ilə hər ürəyi ələ almaq olar. Hər mətlubu ələ gətirmək olar. Tacir olsan, ticarətində sədaqət göstərsən, mötəbər olarsan. O etibar sənin üçün böyük sərmayə təşkil edər... Xidmətkar olsan, sədaqət səni irəli atar, böyük maaş alarsan. Xidmət etdiyən idarədə nüfuz və etimad sahibi olarsan. Saydül-ali olsan, yənə sədaqət lazımdır. Həyatın hansı bir sahəsinə atulsan, əlindən tutan, səni səlamətə çıxaran hamın sədaqət olacaq. Sədaqət! Sədaqət!*” Bir araya sığmayan hiylə və sədaqət məfhumu ilk baxışdan qərribə görünsə də əsas ideyanı anlamaq çətin deyil: Hiylə işlətməyin əvəzinə sədaqət göstər, saf olduğuna inandır, onda qarşıdakı da səni layiqincə qiymətləndirər, şərəfin, hörmətin artar. Vacib psixoloji məqamı sadə üslubda, konkret misallarla izah edərək şair insan təbiətində nadir tapılan sədaqət duyğusunun dəyərini, çəkisini, halal yaşamağın yollarını bildirir.

“Səttarxan havası”nda yazdığı “Milli nəğmə”si Səməd Mənsurun millətinə etdiyi səmimi dualarını və arzularını gözəl ifadə edir:

*Ya Rəbb, öz lütfünü kəsmə millətdən!
Lütf qıl, qurtaraq cəngi-zillətdən!*

*Bu möhlik yangından saxla islamı!
Etmə məhrum feyzü rəhmətdən!*³¹⁰

S.Mənsurun “Milli nəğmə” əsəri əslində bütün ömrünü, gününü, varını, fiziki qüvvəsini tam sədaqətlə xalqının tərəqqisi yolunda paylamış bir İnsanın səmimi duaları və diləkləri idi.

Rəbbi də Səməd Mənsura çətin, lakin şərəfli, sadə, mənalı bir ömür yaşamağı, əməlləri ilə ölümündən sonra da xeyirli bir insan kimi tanınmağı nəsb etmişdi.

³¹⁰Mənsur Səməd. Seçilmiş əsərləri, s.28.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

- Abbaslı Tahir. Dövrün mənzum tablosu – “Həpsi rəngidir”. “Mədəniyyət” qəz., 2002, 10 mart.
- Abbas Çingiz. Səməd Mənsur // “Novruz” qəz., 1991, 15 oktyabr.
- Abdullazadə Arif. Şairlər və yollar. Bakı: Elm, 1984, 224 s.
- Abıyev Aydın. Türk ədəbiyyatında satira (XIX əsrin axırları, XX əsrin əvvəlləri) Bakı: Elm, 1991, 171 s.
- Adilov Məmməd. “Üç xətt, üç ünvan, üç imza...”. “Elm” qəz., 1990, 1 dekabr
- Ağayev İslam. “Azərbaycan şeirində tənqidi-satirik istiqamət təşəkkülü” XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri. Bakı: Elm, 1985, 200s,
- Ağayev Novruz. Mərziya Paşayeva. İmzalar. Bakı: Elm və təhsil, 2015, 70 s.
- Ağazadə Yədulla. Azərbaycan poeziyasında satira (təşəkkül dövrü və inkişaf mərhələləri) Bakı: Elm və təhsil, 2010, 136 s.
- Axundov Nazim. Azərbaycan satira jurnalları (1906-1920). Bakı: Elm, 1968, 356 s.
- Alışanlı Şirindil. Ədəbi-nəzəri fikrin tarixiliyi və müasirliyi. Bakı: Elm, 2013, 400 s.
- Anar. Gələr bir öylə zaman... “Ədəbiyyat” qəz., 1992, 20 mart.
- Aşırılı Akif. Azərbaycan mətbuat tarixi (1875-1920). Bakı: Elm və təhsil, 2009, 172 s.
- Azərbaycan teatrının salnaməsi (1920-1930), II hissə. Bakı: Azərənşr, 1983, 209
- Bayramoğlu Alxan. Azərbaycan Demokratik Respublikası dövründə ədəbiyyat. Bakı: Elm, 2003, 276 s.
- Elçin. Azərbaycan ədəbi prosesində nə baş verir? www.Kult.az.elçin.

- Əhmədov Bədirxan. Azərbaycan satirasının inkişaf problemləri. Bakı: Elm, 2000, 294 s.
- Ələkbərli Nazif. Bir ömrün rəngləri. Bakı: Elm, 2000, 84
- Əlifoğlu Şakir. Səməd Mənsur əlyazmadan kitaba köçdü. “Kredo” qəz., 2005, 26 noyabr.
- Xəyal Sona. Səməd Mənsur: ədəbi irsə marağ. ”Ədəbiyyat” qəz., 2006, 23 iyun.
- Kərimov İnqilab. Azərbaycan teatr tarixi. 3 cildə, II c., Bakı: Qoliat Qrup, QSC, 2010, 644 s.
- Mehdiyeva Yadigar. Səməd Mənsurun həyat yolu. “Cümə axşamı” qəz., 2000, 13- 19 yanvar
- Mehdiyeva Yadigar. “Həpsi rəngidir” şairinin ömründən səhifələr. Tədqiqlər (elmi-nəzəri konfransın materialları toplusu). Bakı: Elm, 1999
- Mehdiyeva Yadigar. S.Mənsurun həyat və yaradıcılığı mətbuatda və arxivlərdə // Gənc ədəbiyyatşünasların respublika konfransının materialları. 5-6 iyun, 1994.
- Mənsur Səməd. Dövlətin təhsili və təsiri. Bakı, 1923, 35s.
- Mənsur Səməd. Həpsi rəngidir. Bakı: Nicat, 1993, 31 s.
- Mənsur Səməd. Birinin bayramı, birinin matəmi. Bakı: Nurlan, 2003, 68 s.
- Mənsur Səməd. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 247 s.
- Mənsur Səməd. Əsərlər. Bakı: Nurlan, 2008, 144 s.
- Mir Cəlal. Azərbaycanda ədəbi məktəblər. Bakı: Ziya Nurlan, 2004, 390 s.
- Rəsulzadə Məhəmməd Əmin. Əsrimizin Səyavuşu. Çağdaş Azərbaycan tarixi. Bakı: Gənclik, 1991, 112 s.
- Sadıqzadə Qumral. Son mənzili Xəzər oldu. Bakı: Yazıçı, 1991, 248 s.
- Salamoğlu Təyyar. Faciəli talelər (Azərbaycan repressiya və mühacirət şerhinə dair portret-çerklər). Bakı: Elm, 1998, 100 s.
- Abdülhak Hamid Tarhan. Bütün şiirleri. İstanbul: Derhan yayınları, 1240, 147s.
- Ислам. Э.С. М., 1991. с.560

MÜNDƏRİCAT

Səməd Mənsur yaradıcılığı yeni elmi araşdırma kontekstində	3	
Giriş.....	12	
I Fəsil Səməd Mənsurun həyatı və ədəbi-ictimai-mühiti		
1.1. Səməd Mənsurun həyatı	16	
1.2. Ədəbi ictimai mühiti	23	
1.3. İrsinin tədqiq tarixindən	37	
II Fəsil. Səməd Mənsurun bədii yaradıcılığı		
2.1. Lirikasının qaynaqları və ideya- bədii xüsusiyyətləri	48	
2.2. S. Mənsurun satiralarında sosial mühitin tənqidi	93	
2.3. Dramaturji yaradıcılığı	136	
III Fəsil. Səməd Mənsurun publisistikası		151
Son söz	170	
İstifadə edilmiş ədəbiyyat	173	

Əsgərova Yadigar Tofiq qızı

Səməd Mənsur. Həyat və yaradıcılığı

Nəşriyyat redaktoru: **Mehriban Cəfərova**

Çapa imzalanmışdır: 22.01.2019

Sifariş № 4

Tiraj: 300

Pulsuz

Mətbəənin direktoru: *Elman Qasimov*

Dizayner: *Mətanət Əliqızı*

Formatı 60x90 1/16. Həcmi 11 ç.v. Sifariş № 05.

“Zərdabi-Nəşr” MMC Nəşriyyat Poliqrafiya müəssisəsi

Tel.: (012) 514 73 73, (050; 055; 070) 344 76 01

e-mail: zerdabi_em@mail.ru